

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

Навчальний посібник

УДК 321:316.46](075.8)
П50

*Рекомендовано до друку
науково-методичною радою
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»
Протокол № 6 від 27.05.2021 р.*

Рецензенти

Н. А. Латигіна, д-р політ. наук, проф.
(Київський національний торговельно-економічний університет);
В. Ф. Смоляннюк, д-р політ. наук, проф.
(Воєнно-дипломатична академія ім. Євгенія Березняка);
В. В. Горбов, канд. соц. наук.
(КНЕУ імені Вадима Гетьмана)

Автори

В. А. Гапоненко (керівник авторського колективу), **С. С. Бульбенюк**,
М. С. Гурицька, **Н. М. Довганик**, **З. І. Зайцева**, **Н. Ю. Іванова**,
Ю. М. Манелюк, **О. М. Назарчук**, **О. М. Науменко**,
Т. М. Ніколасва, **І. С. Погорелова**, **П. С. Прибутько**, **В. А. Рихлік**,
П. В. Сацький, **Ю. О. Чалюк**, **Н. Т. Якубенко**

П50 **Політичне лідерство [Електронний ресурс] : навчальний**
посібник / **В. А. Гапоненко**, **С. С. Бульбенюк**, **Н. М. Довганик**
та ін. К.: КНЕУ, 2021. 324 с.
ISBN 978–966–926–375–9

У посібнику розкрито сутність, різновиди та методи формування політичного лідерства в умовах інформаційного суспільства, демократизації та глобальних міжнародних викликів. Показано різноманітні функції управління в контексті сучасного зарубіжного досвіду та у вітчизняних владних реаліях, а також проаналізовано специфіку і роль лідерства у період трансформації політичного режиму. Розкрито іміджеву складову політичного лідерства, його стилі, методи популяризації особистого бренду. Виокремлено феномен «популістського лідерства» як новітнього різновиду електоральних технологій та методу управлінської діяльності.

Для студентів вищих навчальних закладів.

УДК 321:316.46](075.8)

*Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ забороняється*

ISBN 978–966–926–375–9

© В. А. Гапоненко, С. С. Бульбенюк,
Н. М. Довганик та ін., 2021
© КНЕУ, 2021

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	4
ТЕМА 1. Сутність та основні характеристики політичного лідерства.	7
ТЕМА 2. Політичне лідерство в історії політичної думки	36
ТЕМА 3. Сучасні концепції політичного лідерства	66
ТЕМА 4. Функції, стиль, типологія, імідж політичного лідера	85
ТЕМА 5. Умови реалізації політичного лідера.	112
ТЕМА 6. Політичне лідерство в умовах демократії	139
ТЕМА 7. Електоральні системи як механізми формування політичних лідерів	161
ТЕМА 8. Медіапростір політичного лідера	187
ТЕМА 9. Гендерні особливості політичного лідерства	209
ТЕМА 10. Формування політичного лідерства в Україні в умовах незалежності.	231
ТЕМА 11. Популізм як складова політичного лідерства	256
ТЕМА 12. Лідерство у системі міжнародних відносин	282
ТЕМА 13. Західні політичні лідери ХХ століття	306

ПЕРЕДМОВА

Лідерство — універсальна людська діяльність, спрямована на організацію як малих колективів, так і великих соціальних груп, управління та керівництва, що базуються на авторитеті, особистісних і професійних якостях. Серед багатьох його різновидів чи не найважливіше місце посідає політичне. Політичне лідерство спрямовує напрямок соціального поступу на найвищому рівні, що зумовлює його високе суспільне значення.

Дослідження сутності, джерел та особливостей політичного лідерства є однією з фундаментальних проблем суспільствознавства. Однак, сучасні суспільно-політичні виклики актуалізують аналіз нових аспектів функціонування та механізмів реалізації політичного лідерства, зокрема змінюються теоретичні підходи до осмислення історії та теорії лідерства, набувають нового звучання проблеми міжнародного, демократичного лідерства, популізму, комунікативні та гендерні питання.

Тому **метою** посібника є вивчення сутності, особливостей та технологій політичного лідерства у сучасних умовах. **Практичне значення** вивчення проблем політичного лідерства полягає в необхідності формування вміння орієнтуватися в цілях і наслідках певних заходів із керівництва та управління, давати адекватну оцінку діям лідерів та їх політичними програмам і рішенням, запобігати маніпулятивному впливу та популізму з боку представників влади або кандидатів на державні посади.

Складність вивчення політичного лідерства полягає в його багатоаспектності та міждисциплінарному характері. Адже, лідерство здійснюється у різних сферах суспільного життя. Воно є водночас комунікативною та управлінською діяльністю, а тому не має єдиного визначення, містить низку теоретичних суперечностей.

Також актуальність поглиблення теоретичних пошуків у царині політичного лідерства полягає у необхідності подолання багатьох пострадянських номенклатурних стереотипів здійснення

управління, зокрема подолання його закритості, непублічності, непрофесійності, напрацювання сучасних вітчизняних моделей і методів керівництва, а також потреби формування нової сучасної генерації лідерів у різних галузях діяльності.

Загалом вивчення розділів посібника дасть змогу ознайомитись із традиційними та сучасними підходами до трактування, різновидів, умов становлення і функціонування політичного лідерства, формування їхнього стилю та іміджу, з методами й напрямками реалізації лідерських функцій у практичному і теоретичному зрізах, на національному та міжнародному рівнях, у світлі сучасних суспільних умов, орієнтуватися в доцільності ухвалення тих чи тих управлінських рішень, здобути окремі навички ефективної особистих лідерських якостей.

З огляду на це, посібник буде цікавим не лише студентам спеціальності «Політологія», але й майбутнім фахівцям з підприємницької, управлінської, маркетингової діяльності, що з необхідністю вимагають знань і навичок з лідерства.

Сподіваємося, що посібник відповідає критеріям актуальності і новизни. У ньому збалансовано поєднані класичні та ініціативні теми, вивчення яких у системі вищої школи цілком назріло. Програмна основа дисципліни «Політичне лідерство» доповнюється темами, що розкривають практичні аспекти політичного лідерства, його функціонування в умовах демократії, масових комунікацій, глобалізаційних процесів, специфіку в Україні. На наш погляд, це цілком виправдана схема осягнення майбутніми фахівцями з політології та економіки складного середовища сучасної політики і лідерства.

Автори опрацювали широке коло видань з проблем політичного лідерства. У поле їхнього зору потрапили статті, монографії, підручники та посібники провідних вітчизняних і закордонних дослідників, а також відповідні нормативно-правові акти.

Автори сподіваються, що інформативний потенціал посібника виявиться корисним для не лише для студентів, але й викладачів, науковців, політиків, широкого кола читачів, що цікавляться проблемами політичного лідерства, хто вивчає зв'язки з громадськістю.

Структурно посібник складається з тринадцяти розділів, присвячених окремим проблемам політичного лідерства. Тему 1 підготувала кандидат філософських наук, доцент Іванова Наталія Юріївна, тему 2 — кандидат історичних наук, доцент Ніколаєва Тетяна Михайлівна та кандидат історичних наук, доцент Якубенко Наталія Тихонівна, 3 — кандидат політичних наук, доцент Гу-

рицька Марія Сергіївна та кандидат політичних наук, доцент Рихлік Володимир Анатолійович, 4 — кандидат політичних наук Науменко Ольга Михайлівна, 5 — кандидат історичних наук, доцент Сацький Павло Вікторович, 6 — доктор політичних наук, доцент Гапоненко Віра Анатоліївна, 7 — кандидат політичних наук, доцент Манелюк Юрій Михайлович, 8 — доктор історичних наук, професор Зайцева Зінаїда Іванівна, 9 — кандидат історичних наук, доцент Довганик Надія Михайлівна та кандидат економічних наук, доцент Чалюк Юлія Олексіївна, 10 — кандидат філософських наук, доцент Прибутько Петро Степанович, 11 — кандидат політичних наук, доцент Бульбенюк Світлана Степанівна, 12 — кандидат історичних наук, доцент Погорелова Інна Сергіївна, 13 — кандидат історичних наук, доцент Назарчук Олександр Миколайович.

Для забезпечення плідної індивідуальної роботи читача у посібнику подано різноманітні завдання, у тому числі практичні, здійснено підбір літератури, що складається як з українських, так і зарубіжних джерел.

ТЕМА 1

СУТНІСТЬ ТА ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Вивчивши матеріали теми, студент ЗНАТИМЕ: сутність поняття «лідер» і «лідерство», зміст, особливості політичного лідерства, сучасні теорії лідерства, підходи до його тлумачення, основні ознаки політичного лідерства.

Після опанування матеріалів теми студент УМІТИМЕ: розрізняти лідерів за їхніми сутнісними ознаками, здійснювати порівняльний аналіз лідерів, звертати увагу на ефективність політичного лідерства, оцінювати національні та локальні масштаби діяльності політичних лідерів.

Навчальні питання

1. Визначення поняття «політичне лідерство».
2. Обґрунтування лідерства в політології.
3. Ознаки політичного лідерства.

1. Визначення поняття «політичне лідерство»

Лідерство є одним з механізмів регулювання відносин між людьми, соціальними групами, суспільними інститутами. Його сутністю виступають відносини панування, підлеглості, впливу, наслідування. Лідер об'єднує і спрямовує діяльність груп, що сприймають і підтримують його ідеали та цілі. Тому лідерство часто визначають як особисту здатність впливати на окремих осіб і групи людей, спрямовувати їх зусилля на досягнення цілей, визначених лідером.

Суспільне лідерство є насамперед соціальною функцією. Конкретні форми і способи здійснення лідерства залежать від культурної зрілості суспільства, рівня автономії різних груп інтересів, усвідомлення потреби в колективних діях для підтримки функціонування соціальної системи в цілому.

Політичне лідерство — один із найважливіших видів соціального лідерства, пов'язаний із управлінням державними і суспі-

льними процесами. Це свого роду підприємництво, здійснюване на політичному ринку, де діють свої правила і принцип жорсткої конкурентної політичної боротьби. Найбільш безпосередньо цей вид лідерства виявляється в політичній сфері життєдіяльності суспільства. Саме остання визначає специфіку, масштаби та інституційні форми функціонування політичного лідерства.

Важливо зробити акцент на тому, що політичне лідерство є вищим рівнем лідерства взагалі, оскільки воно відображає владні відносини в суспільстві на найвищому — державному рівні. Визначаючи теоретичні основи політичного лідерства в сучасній політичній науці, А. Пахарев також наголошує, що серед різних видів лідерства особливе місце належить лідерству політичному, бо воно є найбільш помітним і значимим як у будь-якій суспільно-політичній структурі, так і в загальнонаціональному масштабі [13].

Термін «лідер» (від англ. Leader) у перекладі з англійської означає, згідно з Оксфордським словником англійської мови (1933), «провідний», «керівник». Він виник у XIII столітті. Термін «політичне лідерство» виник лише на початку XIX століття, коли політичні процеси почали розвиватися в нових соціально-економічних умовах інтенсивного розвитку капіталізму, який супроводжувався гострими міждержавними суперечностями й соціальними революціями. Нові соціально-політичні зміни вимагали наукового обґрунтування подій, виявлення і розкриття сутності нових політичних суб'єктів суспільно-громадського життя, активними рушіями якого стали політичні лідери та еліти.

Варто пам'ятати, що феномени тісно політичної еліти і політичних лідерів пов'язані між собою, але не тотожні. Найчастіше еліта розуміється як група лідерів. За словами Г. Лассуелла, еліта — це деяке середовище, з якого вербуються лідери.

На відміну від поняття «лідер», політичне лідерство передбачає процес, діяльність з реалізації функцій лідера.

Часто лідерство ототожнюють з процесом *керівництва* або управління. Однак, на практиці ці складові управлінського впливу не завжди зосереджені в одних руках. Керівництво полягає у праві особи давати офіційні доручення й розпорядження підлеглим і вимагати їх виконання. Натомість лідери можуть не мати такого права, але здійснювати керівництво в силу певних особистих якостей або відповідної ситуації. Лідерство виникає стихійно, базується на міжособистісних зв'язках, що виникають у соціальній групі. Керівник призначається або обирається, володіє системою санкцій для виконання своїх функцій за статусом.

Різниця між *менеджментом* і лідерством, за Р. Дафтом, зводиться до виконання одних і тих же функцій різним шляхом. Менеджер зосереджений на організації процесу прийняття та реалізації управлінського рішення. Лідер має визначити чітку ціль і напрямок її досягнення, налаштувати людей на реалізацію поставленої мети, створення атмосфери впевненості.

У сучасній науці існують різні визначення поняття «політичне лідерство». Наприклад, політичне лідерство — це влада, здійснювана одним або кількома індивідами для того, щоб спонукати членів нації до дій (Ж. Блондель). Лідерство — це відносини між людьми в процесі спільної діяльності, у якій одна сторона забезпечує перевагу своєї волі над іншою (Г.К. Ашин). Політичне лідерство являє собою постійний і легітимний вплив однієї або кількох осіб, що займають владні позиції, на все суспільство, організацію або групу (В.П. Пугачов, А.И. Соловйов).

Поняття лідерства західні політологи трактують по-різному, залежно від особистих поглядів та оцінок політичного процесу. Тому **політичне лідерство, згідно із західними концепціями, характеризується такими ознаками:**

- 1) центр групових процесів;
- 2) прояв особистісних рис;
- 3) мистецтво досягнення згоди;
- 4) дія й поведінка;
- 5) інструмент досягнення мети або результату;
- 6) взаємодія;
- 7) уміння переконувати;
- 8) здійснення впливу;
- 9) відносини влади;
- 10) диференціація ролей;
- 11) ініціація або ведення структури.

Суперечливим є визначення сутності політичного лідерства і в українській політичній науці. Деякі політологи вважають, що до політичних лідерів досить відносити тільки найвищих керівників держави, які очолюють верховну владу — Президент, голова уряду, Голова Верховної Ради. Інші вчені додають до цієї когорти лідерів політичних партій і рухів, найвідоміших впливових міністрів, державних діячів іншого рангу, представників вітчизняного бізнесу. А є й такі, що до списку політичних лідерів відносять чиновників Адміністрації Президента, особливо його помічників, хоча всім відомо, що «лідерство» цих осіб обмежується їхніми службовими кабінетами та кріслами, з втратою яких зникає і все їхнє політичне лідерство. У публіцистиці можна зу-

стріти твердження щодо того, що в Україні взагалі відсутні справжні політичні лідери. Тому детальніше зупинимось на визначеннях політичного лідерства в Україні.

Як справедливо відзначає А. Пахарєв — лідерство, це не тільки набір неординарних якостей і здібностей лідера, а й особливий вид міжособистісних взаємин, і його вплив є цілеспрямованим і передбачуваним, характеризується тривалістю часу та динамічністю.

Б. Кухта та Н. Теплоухова зазначають, що сутність лідерства полягає у визнанні ієрархічного способу організації політичного життя суспільства, що характеризується існуванням певних установ, наділених владними повноваженнями та виконуючих специфічні функції. При цьому «сутність» (лат. *essentia*) — це те постійне, що зберігається в явищі при різних його варіаціях, зокрема і тимчасових.

І. Горlach і В. Кремень вважають, що лідер (від лат. — судження, вплив, вага, приклад) — це авторитетний член політичної, суспільної організації, об'єднання або малої групи, особистий вплив якого дозволяє йому грати істотну роль у соціальних процесах, ситуаціях.

У навчальному посібнику «Політичне лідерство» за загальною редакцією В. Гошовської та Л. Пашко звертається увага на те, що справжній політичний лідер розпочинається там, де з'являється професійне політичне мислення, де політик ставить під сумнів можливості свого здорового глузду та покладається на спеціальні знання як результат наукового пізнання та підходу до суспільства. Політичне лідерство є своєрідною соціальною потребою людей в організації своєї діяльності, спрямованої на побудову влади, заснованої на інтеграції різноманітних соціальних верств (груп) шляхом використання специфічних механізмів об'єднання навколо висунутої лідером програми, концепції вирішення соціальних проблем і завдань суспільного розвитку. За цього принципового значення набувають не так особисті якості лідера, як його спроможність адекватно відображати інтереси частини населення, яке його підтримує, тобто уміння сформувати такі інтереси у вигляді конкретних політичних вимог і сформувати їх, визначити тактику боротьби й ефективні засоби їх задоволення.

М. Шитюк і М. Єнтіс дають таке визначення: «Політичний лідер — голова держави чи політичної партії, який користується високим авторитетом у суспільстві, має реальну владу і здатний її здійснювати задля розв'язання економічних, політичних і соціальних завдань».

У спільній праці К. Ващенко та В. Корнієнко знаходимо таке визначення: «Політичне лідерство (від англ. leader — ведучий, керівник) — процес міжособистісної взаємодії, в ході якого авторитетні люди, наділені реальною владою, здійснюють легітимний вплив на все суспільство, чи певну його частину, котра добровільно віддає їм частину своїх політико-владних повноважень і прав».

Ю. Розенфельд і співавтори підручника «Політологія» розглядають лідерство як складний механізм взаємодії лідерів і тих, хто йде за ними. Головними чинниками цього поняття є: здібність лідера точно оцінювати ситуацію, знаходити правильні рішення завдань, що стоять, впливати на розум та енергію людей у цілях мобілізації їх на виконання будь-якого рішення. Лідерство як особовий механізм взаємодії лідера і членів тієї чи тієї спільності передбачає, що останні приймають і активно підтримують його рішення і дії, свідомо та добровільно підкорюються йому.

М. Головатий вважає, що політичний лідер — це будь-який, незалежно від формального рангу, учасник політичного дійства, процесу, який намагається і спроможний консолідувати зусилля всіх, хто його оточує, і активно впливати (в межах території, міста, регіону, країни) на цей процес для досягнення висунутих ним визначних цілей.

Цікаву позицію щодо політичного лідерства, яка несе в собі елемент особливої місії або призначення, має науковець Г. Почепцов. Він вважає, що лідер — це особа, що має інакші джерела розуму і є батьком нації. Такий лідер концентрує у собі увесь набір ролей, очікуваних від нього його послідовниками, ідентифікується з ідеалами групи чи усього населення, вбирає у себе позитивні емоції і відчуває відданість з боку своїх послідовників. Для Г. Почепцова суть політичного лідера — це передусім його імідж як сконструйований яскравий образ із певним набором характеристик, затребуваних його послідовниками, прихильниками, симпатиками, який запам'ятовується ними, притягує та мотивує до спільних організованих дій.

Досить своєрідно трактує поняття «політичний лідер» відомий український політолог Д. Видрін. Він вважає, що політичний лідер — це будь-який, незалежно від формального рангу, учасник політичного дійства, процесу, який намагається і спроможний консолідувати зусилля всіх, хто його оточує, і активно впливати (у межах території, міста, регіону, країни) на цей процес для досягнення висунутих ним визначних цілей. Зауважимо, що таке визначення лідерства вчений сформулював відповідно до інтен-

сивних, масових політичних процесів, що відбувалися в Україні, інших посттоталітарних державах у 1990 р., коли учасниками політичних дій були сотні тисяч громадян.

Підсумовуючи дані визначення, С. Держановська виокремлює три аспекти політичного лідерства: суб'єкт, процес, об'єкт, що розкривають його сутність.

1. Суб'єкт політичного лідерства (політичний лідер) — це індивід, який усвідомлює історичну важливість і відповідальність своєї місії або призначення, має особливі індивідуальні характеристики, які є відображенням внутрішнього духовного, морально-ціннісного, культурного стану душі, з одного боку, та успадкованими або сформованими у кропіткій праці — з іншого. Останнє допоможе зберегти стійкий позитивний імідж.

2. Процес політичного лідерства (зміст діяльності) — виявляється у професійному політичному, державотворчому мисленні й легітимному впливі політичного лідера, який у такий спосіб будує непохитну авторитетну владу та здатен здійснювати її задля вирішення політичних, економічних і соціальних завдань шляхом прийняття обґрунтованих, сміливих та оптимальних управлінських рішень.

3. Об'єкт політичного лідерства (цільова аудиторія) — це індивіди, окремі соціальні групи або суспільство у цілому, яке довіряє певному політичному лідеру представляти їх інтереси та консолідувати зусилля всіх учасників політичної діяльності у досягненні загального суспільного блага.

Узагальнений погляд на політичне лідерство дає можливість виокремити такі підходи у його визначенні:

- лідерство як різновид влади, носієм якої виступає не більшість, а одна людина або політична група;
- лідерство як управлінський статус, керівна посада, пов'язана із прийняттям важливих політичних рішень;
- лідерство як вплив на інших людей, що передбачає постійний і стійкий вплив (до лідерів не можна зараховувати людей, що зробили разовий вплив на політичний процес); керівний вплив лідера повинен здійснюватися на політичну структуру (групу, партію, рух) з подальшим поширенням на все суспільство або його більшість; політичного лідера відрізняє від інших явна інтелектуальна, організаторська і вольова перевага; вплив лідера формується не силою, а авторитетом або визнанням правомірності керівництва;
- лідерство як особливий вид підприємництва на специфічному ринку, на якому політики в конкурентній боротьбі обмінюють

свої політичні програми й пропоновані шляхи їхньої реалізації на владні посади;

- лідерство як символ спільності та зразок політичної поведінки певної групи, партії, руху, політичної еліти, що відображають інтереси й сподівання широких народних мас або більшості суспільства.

Отже, лідерство є тісним взаємозв'язком, взаємодією і взаємовпливом складових (лідер, послідовники, середовище, завдання); лідерство не обмежується набором неординарних якостей і здатностей лідера, а є особливим

видом міжособистісних відносин; лідерство пов'язане з роллю, яку виконує особистість у певній політичній системі; з лідерством асоціюється не абстрактний вплив, а вплив цілеспрямований; процес лідерства тривалий у часі й динамічний.

У політичній сфері інституціональний аспект лідерства є головним, оскільки в цьому середовищі реалізація управлінських рішень багато в чому залежить від сили, впливу і підтримки певної організаційної структури або цілої системи організаційних структур. Без опори на організацію, засоби масової інформації і т.ін., особистість, що навіть володіє видатними спроможностями, не зможе стати політичним лідером, а тим більше потім ефективно виконувати свої професійні функції.

Сильні організаційні структури, особливо силові, здатні певний час підтримувати і наповнювати відповідним змістом владу навіть «популістського» лідера. От чому іноді буває так, що той або той керівник продовжує виконувати функції політичного лідера навіть у глибокій старості, коли настає фізичне інтелектуальне виснаження людини. Типовий приклад цьому — багато колишніх радянських лідерів вищої ланки партійного керівництва.

Вивчення літератури з проблем лідерства дає змогу дійти висновку, що термін «політичний лідер» широко використовується в сучасній політології, але дотепер за ним не закріпилося якое певне значення. Можна виділити такі **підходи до трактування політичного лідерства**:

- 1) лідерство як різновид влади, специфікою якої є спрямованість зверху вниз, але її носієм виступає не більшість, а одна людина або група осіб;

- 2) лідерство — це управлінський статус, соціальна позиція, пов'язана з ухваленням рішень, це керівна посада;

- 3) лідерство — це вплив на інших людей, але не будь-який вплив, а такий, для якого характерні чотири особливості: а) необ-

хідно, щоб вплив був постійним; б) керівна дія повинна здійснюватися на всю групу; в) політичного лідера відзначає явний пріоритет у впливі; г) вплив лідера спирається не на пряме застосування сили, а на авторитет або хоч би визнання правомірності керівництва.

Прикладами політичного лідера можуть бути глава держави, або партії, громадської організації, руху. Він повинен спиратися на вирішальні ланки політичної системи, інакше неможливе його просування політичними сходами до самих її висот. Але в той же час сама політична система не повинна залежати від особистих якостей політичного лідера, його слабкостей і достоїнств.

Слід погодитися з думкою М. Дж. Херман, що лідерство є багатогранним поняттям. Вона виокремлює такі його *складові*:

- 1) характерні риси особистості лідера;
- 2) характеристика його послідовників і найближчого політичного оточення;
- 3) оцінка політичної ситуації, в якій діє лідер;
- 4) значущість політичних завдань і програмових положень на певний період лідерства.

Тобто, у системі політичного лідерства звичайно виділяють три головні **компоненти**: 1) соціальні умови і фактори, що впливають на політичного лідера; 2) індивідуальні соціально-психологічні властивості лідера; 3) ресурси або засоби, якими він розраховує для політичної діяльності. Тільки аналіз усіх трьох цих компонентів може дати цілісне і вірне уявлення про стан політичного лідерства як найважливішого інституту політичної системи будь-якого суспільства.

Статус політичного лідера, як і лідера загалом, можна розглядати з різних поглядів:

- функціонально-рольового (йдеться про певний статус, що його завоював будь-який член групи, колективу);
- професійного (у цьому разі має значення місце лідера серед інших у професійній ієрархії стосовно конкретної предметної сфери діяльності);
- морально-етичного (такий статус пов'язаний з характером оцінки колективом особистісних людських морально-етичних якостей лідера);
- самооцінного (цей статус досить своєрідний, оскільки оцінка оточенням лідера часто не збігається з його самооцінкою або навіть принципово відрізняється від неї).

Отже, **політичне лідерство** — це процес міжособистісної взаємодії, в ході якого авторитетні особи, наділені реальною

або потенційною владою, здійснюють легітимний вплив на суспільство чи певну його частину, які добровільно поступаються частиною своїх політико-владних прав і повноважень.

2. Обґрунтування лідерства в політології

Політичне лідерство базується на визначених об'єктивних потребах складно організованих соціальних систем. До них відносяться, насамперед, потреби в упорядкованості і керованості окремих елементів системи з метою забезпечення їхнього нормального функціонування і поступального розвитку. Така упорядкованість здійснюється через вертикальне (управління — підпорядкування) і горизонтальне (корелятивні одно рівневі зв'язки) розподіли функцій і ролей, що визначають ієрархічну пірамідальну організацію управлінської системи.

Необхідність організаційних і управлінських впливів на ту або ту суспільну систему залежить від спільноти, що її складає, і її взаємовідносин із навколишнім світом. У системах із низькою груповою інтеграцією і значною мірою автономії і свободи її різних елементів потреба в управлінні виражена відносно слабо. В міру ж ускладнення суспільної системи і посилення в ній функціональної залежності між елементами, вона значно зростає. У цих умовах організований і цілеспрямований вплив на соціальну систему перетворюється у визначальний чинник її збереження й ефективного розвитку.

Соціальна потреба в управлінні різного роду спільнот необхідно визначає появу політичного лідера, здатного адекватним способом усвідомити цю потребу й активно діяти в напрямку її найповнішої реалізації. Характерними рисами політичного лідера є: популярність, вміння подобатися людям, політична інтуїція та ін. Для цього він повинний володіти рядом антропологічних і соціально-психологічних якостей, що складають найважливішу умову ефективного функціонування управлінської суспільної структури. У числі цих якостей Вебер, наприклад, називає пристрасність — у змісті глибокого розуміння справи, якою повинний займатися лідер. Однак, однієї пристрасності недостатньо. Вона не зробить людину політиком, якщо головним елементом, з чого складається його політична діяльність, не стане відповідальність.

Необхідність феномену лідерства може обґрунтуватись по різному. З управлінської точки зору воно обумовлене потребою організації спільної колективної дії. З точки зору політико-

владних відносин лідерство можна розглядати як необхідність концентрації владних повноважень (управління буде здійснюватись ефективніше за наявності певного ядра цього керівництва). Психологічний підхід зосереджує основну увагу на зумовленості лідерства різною здатністю людей до виконання владно-лідерських функцій, оскільки дослідники визначили, що більшість людей у будь-якому суспільстві схильні до підкорення, в той час як владні здібності мають приблизно 7—10 %. Таким чином, можливість бути лідером надається за умови наявності у людини певних схильностей, якостей, рис.

Загалом необхідність феномену лідерства обґрунтовується:

1) з управлінської точки зору — *потребою організації спільної колективної дії;*

2) з точки зору політико-владних відносин лідерство можна розглядати як *необхідність концентрації владних повноважень* (управління буде здійснюватись ефективніше за наявності певного ядра цього керівництва);

3) психологічний підхід зосереджує основну увагу на зумовленості лідерства *різною здатністю людей до виконання владно-лідерських функцій*, оскільки дослідники визначили, що більшість людей у будь-якому суспільстві схильні до підкорення, в той час як владні здібності мають приблизно 7—10 %. Таким чином, можливість бути лідером надається за умови наявності у людини певних схильностей, якостей, рис.

Проблема обґрунтування політичного лідерства відома з давніх часів. Так, важливі висновки щодо політичного лідерства, можливості та необхідності демократії залишили в історії такі авторитети, як Цицерон, Тацит, Светоній, Плутарх. Так, Цицерон розробив республіканську модель державного устрою, де не народ повинен пристосовуватись до політика, а політик — до народу. У Плутарха героями його описів стають не стільки царі та імператори, а, насамперед, лідери політичних партій. Крім того, до теорії лідерства вводиться принципово новий для античності тип — лідер-опозиціонер.

Сучасна теорія політичного лідерства увібрала в себе концепції та просто погляди на управління і владу Т. Мора, Т. Кампанелли, Н. Макіавеллі, мислителів Реформації, Відродження, Просвітництва.

Значний внесок у розуміння політичного лідерства вніс Н. Макіавеллі. Одним з перших він дав розгорнений опис лідера-государя, розробив технологію політичної діяльності, лідерської активності. В його трактуванні політичний лідер — це государ,

що об'єднує, репрезентує усе суспільство і використовує для збереження свого панування і підтримки громадського порядку будь-які засоби, у тому числі хитрість і силу. Він вважав, що політик повинен поєднувати в собі риси лева і лисиці: лисиці — щоб уникнути розставлених капканів; лева — щоб скрушити супротивника у відкритому бою. У своїй самій відомій роботі «Государ» Макіавеллі славить сильну особу володаря, непохитно затверджуючого високу державну мету і інтереси.

У цілому теорія лідерства Н. Макіавеллі містить чотири основні положення:

- влада лідера корениться в підтримці його прихильників;
- підлегли повинні знати, що вони можуть чекати від свого лідера, розуміти, що він чекає від них;
- лідер повинен володіти волею до виживання;
- правитель — завжди зразок мудрості і справедливості для своїх прихильників.

Важливе місце в політичних науках у трактуванні природи політичного лідерства приділяється *марксистським теоріям*. Останні в поясненні природи лідерства виходять із соціально-класових основ суспільства. Політичні лідери, відповідно до марксистів, з'являються у відповідь на об'єктивну суспільну потребу. Якщо соціальна й історична обстановка вимагають лідерів, то вони неминуче з'являються. Політичні лідери завжди виступають як представники певних класів. Лідери краще усвідомлять інтереси і потреби цих груп, вказують шляхи їх досягнення.

Як стверджує марксизм, політичний лідер завжди діє в рамках об'єктивної необхідності. Він її не в змозі скасувати, але він може на неї впливати. Якщо лідер знає об'єктивну спрямованість суспільних процесів, володіє їхніми законами, діє відповідно до них, тоді він в змозі творити історію.

На подальший розвиток уявлень про лідерство помітний вплив зробила концепція Ф. Ніцше (1844—1900). Він намагався обґрунтувати, що тільки великі особи, надлюдина, як вищі представники людства, творять історію. Надлюдина не обмежена нормами існуючої моралі, стоїть по той бік добра і зла. На його думку, за застарілу мораль чіпляються слабі. Мораль, за Ніцше, — «знаряддя слабих». Надлюдина може бути жорстокою до звичайних людей, це сильна вольова особа. Його відрізняють високі життєві сили і воля до перемоги.

Продовжуючи розмірковування щодо взаємодії лідера та маси, Т. Карлейль і Р. Емерсон вважали лідера творцем історії, наділеного талантом. Г. Тард намагався довести, що основним за-

коном соціального життя є дотримання масами стереотипів поведінки політичного лідера, тобто людини схильної діяти, наслідуючи поведінку яскравої особистості, якою є лідер.

Комплексна наукова розробка проблем політичного лідерства припадає на ХХ сторіччя. Саме тоді з'явилися цілісні наукові концепції лідерства, почали формуватися та розвиватися напрями й наукові школи політичного елітизму й лідерства в Німеччині, Великій Британії, Італії, Франції, США й інших країнах. Нині світова політична наука має значний арсенал глибоких досліджень, які дають змогу привести в досить струнку систему теоретико-методологічне осмислення феномена політичного лідерства, виявити основні тенденції його розвитку, виробляти необхідні рекомендації для політичної практики, прогнозувати оптимальні моделі лідерської поведінки і дій стосовно конкретної політичної ситуації. Затребуваність наукових розробок у повсякденній політичній практиці важко переоцінити, хоча, на жаль, ще багато політичних діячів ігнорують досягнення політичної науки, що нерідко призводить до серйозних ускладнень у їхній політичній біографії або й до політичного фіаско.

Когорта видатних учених-політологів, зокрема М. Вебер, О. Тоффлер, Ж. Блондель, А. Лоутон, Р. Стогділл, Р. Михельс, К. Джібб, Б. Басс, Г. Лассуелл, запропонували оригінальні теорії лідерства. Зусиллями теоретиків було визначено й розроблено основні елементи, тобто складові цього феномену:

Привертають увагу суттєві зміни в теоретичних підходах і дослідницькій практиці у сфері вивчення проблеми лідерства, які відбулися у 1960—1970-х роках у західній політичній науці. Якщо М. Вебер стверджував, що міркування про політичну сферу не можуть спиратися на емпіричні факти, а повинні вміщуватися у сфері ідеальних конструкцій, то в зазначений час у суспільних дослідженнях починається тотальне використання статистичних даних і фактів, здобутих саме емпіричним шляхом.

У 1970-ті роки з'явилися численні роботи, де публікувалися результати регіональних досліджень. У 1977 р. вийшла праця, що претендувала на підбиття підсумків, — монографія Г. Пейджа «Наукове вивчення політичного лідерства». На перший план знов виступили емпіричні дослідження: потрібно було переглянути і систематизувати величезний фактичний матеріал. Це супроводжувалося пошуками нових основ для широких концептуальних узагальнень.

Поширення міждисциплінарних впливів і залучення до досліджень лідерства психологів та антропологів змінило ситуацію.

Саме емпіричні дослідження психологів у малих групах започаткували появу сучасних загальноновизнаних теорій лідерства: теорії особистісних рис, ситуаційні, ситуаційно-особистісні теорії.

Утвердженню методології емпіричних досліджень сприяла поява нових технічних можливостей (комп'ютерна техніка), яка збіглася в часі з виробленням у західній соціології і психології витончених методів статистичного аналізу, використанням точних методів вибірки, вдосконаленням методики інтерв'ювання. Вагомий теоретичний вклад у розробку та утвердження подібних підходів зробили П. Сорокін, В. Даль та інші вчені.

Швидке зростання емпіричних досліджень відбувалося без солідного теоретичного забезпечення, в умовах, коли навіть саме поняття лідерства не було належним чином теоретично інтерпретоване. У результаті великої кількості експериментальних робіт (більше 7 тисяч) з'явилося стільки ж визначень лідерства, скільки було дослідників. Вивчення цього складного явища у різних ракурсах відбувається здебільш з використанням уявлень і висновків, сформульованих психологією (зокрема — соціальною) стосовно процесів, які спостерігаються на рівні лабораторного експерименту, які відзначає ізольованість, обмежена кількість учасників і, відповідно, розірвані суспільні зв'язки, котрі важко піддаються навіть найскладнішому лабораторному відтворенню.

У зв'язку з розробкою проблем політичного лідерства відбувається й перегляд поглядів стосовно еліт. Еліти починають розглядатися в контексті «соціального підтексту лідерства». Г. Алмонд використовує термін «політична еліта» як синонім поняття «політичне лідерство». З погляду елітаристів завжди існують ті, хто управляє, і ті, ким управляють. Одним з проявів такої позиції є встановлення знаку рівності між лідерством, керівництвом та управлінням. Політичне лідерство як соціальний інститут ототожнюється з органами державної влади. Діяльність лідера трактується як суто адміністративна, а специфіка явища лідерства зводиться переважно до правових регуляторів політичної активності особистості. Простежується навіть тенденція до ототожнення явища політичного лідерства з окремим політичним лідером/керівником.

Увага до вивчення правлячої меншості й політичного лідерства у процесі формування політичної науки на Заході сприяла створенню широкої міждисциплінарної сфери. Розгляд політичного лідерства як виду діяльності в межах державного устрою (навіть на нормативному рівні) може ґрунтуватися на психологічних, економічних, соціальних, культурологічних, управлінських

та інших теоретичних підставах. Це характерно для сучасного етапу розробки проблем політичного лідерства не лише у вітчизняному суспільствознавстві. В політології ті чи ті інтерпретації політичного лідерства і політичного керівництва мають узгоджуватися з відповідними загальними теоретичними підходами.

Останнім часом з'являються нові інтерпретації політичного лідерства, які умовно можна визначити як «інтегративні концепції». Вони прагнуть поєднати груповий та особистісний підходи (атрибутивні теорії лідерства, теорії трансформаційного лідерства, особистісно-ситуаційні теорії). Так Е. Уесбур визначає лідерство як взаємозв'язок емоційних, інтелектуальних та активних рис лідера зі специфічними умовами, в яких він діє. Г. Герт і С. Мілз виділяють фактори, які потрібно врахувати при аналізі політичного лідерства: риси і мотиви лідера як людини; постань лідера і мотиви, які існують у свідомості його послідовників і змушують йти за ним; характеристики ролі лідера; інституційний контекст (офіційні й правові параметри, в межах яких діє лідер).

Вагомий внесок у розробку історії політичного лідерства зробили сучасні українські вчені Ю. Левенець, В. Литвин, Ф. Рудич, А. Пахарев, М. Михальченко, В. Кремень, В. Солдатенко, Д. Видрін.

У сучасній світовій науці існує чимало теорій, що намагаються пояснити феномен лідерства. У центрі уваги авторів знаходяться різні аспекти прояву лідерства, досліджуючи які вони (автори) пропонують індивідуальні варіанти інтерпретації його природи й змісту. Серед цих теорій можна назвати *теорію рис*, *ситуаційну теорію*, *психологічні теорії*.

Теорія рис (Є. Богардус, Ф. Гальтон й ін.) пояснює природу політичного лідерства видатними індивідуальними якостями людини, що приводять його до влади. Серед рис, властивих лідеру, називають розвинений інтелект, силу волі, цілеспрямованість, організаторські здібності, компетентність та ін. У цивілізованих країнах до обов'язкових якостей політичних лідерів додають зовнішню привабливість, комунікабельність і високу моральність.

Варто зауважити, що перелік і ієрархія соціальних якостей політичного лідера значно змінюються залежно від історичних конкретних ситуацій і традицій тих або тих держав. Навіть у сучасних умовах особливі якості лідерів, яким віддає перевагу народ, істотно відрізняються, наприклад, у США, Росії, Північній Кореї і Україні. До того ж, в авторитарних і тоталітарних режимах політичними лідерами часто стають пересічні особливості, що не

володіють особо видатними індивідуальними якостями. Існуючі тут системи формування правлячих еліт орієнтуються в першу чергу на такі якості, як відданість певним ідеям, лояльне ставлення до існуючого політичного режиму, близькість до народу, професійні знання й організаторські здібності.

Різновидом теорії рис є *факторно-аналітична концепція*. Відповідно до цієї концепції розрізняють індивідуальні якості лідера, що виявляються в між особистому спілкуванні в повсякденному житті, і якості, пов'язані з досягненням певних політичних цілей. Між цими двома групами якостей може бути істотна різниця.

Факторно-аналітична концепція доповнює теорію лідерства властивостями індивіда, зв'язаними з його прагненням до влади. У результаті взаємодії індивідуальних якостей людини і стоячих перед нею політичних цілей виробляється певний стиль її поведінки, що характеризується роздвоєнням її сутності.

Ситуаційна концепція (Р. Согдиль, Т. Хілтон, А. Голдіер) обґрунтовує і розвиває ідею залежності поведінки лідера від соціальних умов. Лідерство виявляється в якійсь конкретній ситуації. Людина, що є лідером в одній ситуації, зовсім не обов'язково буде ним в іншій. Саме конкретні обставини диктують необхідність у політичному лідері, визначають його функції і поведінку. Наприклад, лідер, що успішно справляється з управлінням на рівні малих соціальних груп, не завжди настільки ж ефективно зможе діяти в загальнонаціональному масштабі.

Ситуаційна теорія при поясненні природи політичного лідерства пріоритет віддає соціальним обставинам, з огляду при цьому й на індивідуальні якості особистості. З погляду цієї теорії лідерські якості релятивні, відносні. Однак людина може виступити в якості лідера на мітингу, інша — в організаційно-партійній роботі, третя — в ідейно-теоретичній і т.п. Однак за всіх обставин політичного лідера відрізняють компетентність, цілеспрямованість і соціальна відповідальність.

Представники *атрибутивного* напрямку теоретичних проблем лідерства (Т. Парсонс, Р. Лорд, К. Мар, Г. Алліджер, Ф. Фідлер, Дж. Гарсія, Т. Мітчелл) розглядають лідерство як оціночні взаємовідносини лідера і послідовників, основою яких є сприйняття ділових якостей лідера та його людська привабливість. Такий підхід означає, з одного боку, що лідерські якості можуть повести послідовників за лідером або його не підтримати. З іншого боку, послідовники до певної міри визначають поведінку лідера, спонукають його до виявлення й активного використання індивідуальних здібностей.

Взагалі атрибутивний підхід до проблеми лідерства сприяє виявленню деяких практичних питань управління суспільством. Він відкриває важливість і навіть необхідність знання лідером того, як сприймають і чого очікують від нього його послідовники. Він дозволяє лідерові орієнтуватися: що можна зробити, що не бажано, що принципово неможливо здійснити. Якщо причиною провалу політичних завдань є непрофесійні дії підлеглих, то лідер має рішуче вдатися до каральних заходів, причому негайно. Якщо провал пов'язаний з об'єктивними факторами, то лідер не повинен застосовувати покарань, а пояснити невдачу прикрово випадковістю або заявити, завдання було занадто складним.

Отже, прибічники *ситуативної теорії* характеризують лідерство як явище, похідне від поточних політичних подій. Це означає, що кожна конкретна ситуація потребує лідера з певним набором рис і якостей, які потрібні «саме тут і саме зараз». Нові проблеми, що виникають, вимагають зміни підходів у їх вирішенні, нових стилів і методів лідерства. Таким чином, лідерство стає ситуативним. Залежно від змін соціального середовища на роль лідера можуть висуватися різні індивіди, що передбачає періодичну зміну лідерів.

Таким чином, поведінка лідера є результатом взаємодії двох складових: його особистісних якостей та об'єктивних обставин. При цьому потрібно мати на увазі, що лідер завжди чимось унікальний, і саме політичний ринок визначає «вартість» тих чи тих політичних лідерів і самої інституції лідерства.

Значним внеском у вивчення лідерства стала **теорія конститuentів** (вирішальної ролі послідовників лідера). В рамках цієї теорії лідерство розглядається як особливий тип взаємин між керівником і його послідовниками (виборцями, активними прихильниками, тими, хто чинить на лідера значний вплив). Лідер і його послідовники складають єдину систему. Позиції лідера стосовно них залежать від міри концентрації влади, рівня культури (і особисто лідера, і суспільства), а також політичного режиму, в рамках якого реалізується лідерство. До факторів, що формують феномен політичного лідерства в межах цієї теорії, зазвичай відносять: особистісні риси лідера, його образи у свідомості послідовників, рольові характеристики лідера, соціальну і політичну ситуацію, в якій реалізується лідерство, мотиви діяльності лідера.

Проблеми взаємовідносин лідера і послідовників розглядаються в численних концепціях: 1) «очікування — взаємодія» (автори Дж. Хоманс, Дж. Хемфілл, Р. Стогділл, С. Еванс та інші);

2) гуманістичних (Д. Макгрегор, К. Аргіріс, Р. Лайкер та інші); 3) атрибутних (Т. Парсонс, Р. Лорд, К. Мар та інші); 4) «обміну» і трансформаційного лідерства (Дж. Марч, Г. Саймен, Дж. Тібо, П. Блау, Т. Якобс та інші); 5) мотиваційних (А. Маслоу, Р. Хаус та інші); 6) ціннісних (Аристотель, Н. Макіавеллі, М. Вебер, Б. Рассел, К. Ходжкінсен та інші).

Автори теорії «обміну» і *трансформаційного лідерства* (Дж. Марч, Г. Саймон, Дж. Тібо, П. Блау, Т. Якобс) вважають, що взаємодія лідера і його послідовників має форму обміну, в якому взаємодія є безперервною, оскільки всі учасники її рівноправні.

Так, П. Блау припускає, що, коли людина одержує високий суспільний статус, то це є для неї нагородою, а послідовники сприймають її, цю нагороду, асоціюючи себе з авторитетним лідером.

Автори концепцій обміну вважають, що лідер вичерпує свою владу, коли послідовники перестають відчувати зобов'язання перед ним. Послідовники підвищують авторитет лідера і шанують його в обмін на вклад у досягнення спільної мети. В цьому процесі важливі очікування послідовників при використанні лідером влади. В концепціях обміну, як і в інших теоріях, підкреслюється особлива важливість сприйняття послідовниками особи свого лідера й оцінка його діяльності. Послідовники зацікавлено сприймають джерела авторитету і законність влади лідера. Легітимність лідерської влади різко підвищує рівень взаємодії лідера і його послідовників.

Прихильники *мотиваційних* теорій лідерства вважають, що ефективність лідерських дій залежить від того, як лідер впливає на мотивацію послідовників, на їх здатність ефективно виконувати роботу та на їх почуття задоволення від діяльності. А. Маслоу, зокрема, систематизував набір мотиваційних потреб лідера. На найнижчий щабель цієї ієрархії він поставив фізіологічну рівновагу, далі — почуття безпеки, ще далі — бажання належати до престижної структури, а ще далі — прагнення пошани. На найвищому щаблі — жадання самореалізації.

В ієрархічній піраміді потреб А. Маслоу вершиною є поняття самореалізації, зміст якої вчений асоціює з найбільшим розкриттям індивідуальної сутності лідера, максимальними можливостями людини через керівну діяльність.

Б. Басс у концепції мотивації лідерства стверджує, що процес управління — це спроба одного індивіда змінити мотивацію інших членів організації. У випадку успіху виконання політичних завдань змінюється мотивація й очікування прихильників лідера

відповідно до їх бажання одержати винагороди за успішно виконану роботу. Лідер має змогу змінювати поведінку й мотивацію прихильників за допомогою різних методів заохочення і покарання. Цінність лідера визначається тим, чи здатний він дати власній організації можливість одержати очікувану нагороду.

Проблему підвищення впливу лідера на підлеглих шляхом збільшення їх вигод розкриває у своїй концепції Р. Хаус. Вчений запропонував таку систему заходів: роз'яснення лідером перспектив діяльності своїм послідовникам; здійснення патронажу над підлеглими; спрямування головних зусиль на досягнення визначеної мети; формування посильних потреб членів організації; задоволення потреб послідовників при досягненні успіху.

Мотиваційні концепції лідерства розроблялися в руслі біхевіоризму — одного з напрямів в американській психології, який виник на початку ХХ століття. Згідно з цим методом, предметом психології (у тому числі й політичної) є не свідомість чи мислення, а поведінка. При цьому, поведінка людини і лідера розглядається за методом «стимул — реакція», що віддзеркалюється в мотиваційних концепціях лідерства.

Ціннісні концепції лідерства вважаються такими, що не мають права на об'єктивне існування, хоча й мають багату політичну історію (Аристотель, Н. Макіавеллі, М. Вебер). У новітній політичній думці ціннісні аспекти лідерства дискутувалися у працях Г. Саймона, Б. Рассела, К. Ходжкінсона, Т. Парсонса, Л. Віттенштейна.

Суб'єктивність політичних цінностей пов'язана з суттю ідеології, яка є виразником певної епохи, конкретної держави, конкретної внутрішньої і зовнішньої політичної ситуації. Цінності тісно переплітаються з фактами, хоча це не означає, що між цими категоріями існує внутрішній безпосередній зв'язок. Цінності не завжди однакові. Так, договір про чесність двох суб'єктів може трактуватися по-різному: для одного — відвертість; для іншого — брехня, що дуже часто спостерігаємо в політичній практиці. Усі цінності в політичну організацію залучаються ззовні. Можна стверджувати, що політичні цінності — це «концепція бажаного» (Т. Парсонс) або «концепція безперечно бажаного» (К. Ходжкінсон).

Концепція «лідерство як взаємодія» визначає феномен лідерства як ефект групової дії. Західні політологи Е. Богардус, П. Пігорс, Р. Мертон та інші вважають, що лідерство виникає з активного процесу взаємодії та існує там і тоді, де і коли воно усвідомлюється й підтримується іншими членами групи. Отже,

діяльнісний і ефективно працюючий лідер зазвичай керує тому, що соратники сприймають його як особистість, котра найбільш пасує ролі лідера. З іншого боку, існує точка зору, що лідерство — це особлива роль всередині системи взаємовідносин, котра визначається взаємними очікуваннями лідера і його послідовників.

Американські політологи П. Херсі і К. Бланшар у своїй теорії «життєвого циклу» стверджують, що міра прояву влади лідера залежить від зрілості послідовників і виконавців. У поняття «зрілість» вони вкладають здатність послідовників нести відповідальність за свої дії та поведінку, а також бажання досягти поставленої мети на основі освіти і практичного досвіду. Їх співвітчизник Е. Холландер, автор концепції «кредиту довіри», дійшов висновку, що ініціативність лідера залежить від того, наскільки послідовники усвідомлюють його компетентність та оцінюють його дії як такі, що відповідають нормам, прийнятим у їхній політичній організації.

Отже, поняття «кредиту довіри» визначає права лідера на нестандартність поведінки в певних межах. Прихильники видають своєму лідерові певні «кредити довіри», які він може поповнювати або витратити залежно від правильності чи хибності своїх дій. Кредити довіри дозволяють використовувати їх для поновлення діяльності лідера. Невикористані кредити пов'язані з невдачами лідера стосовно очікувань послідовників, причиною яких може бути інертність лідера, робота «на себе», слабка мотивація власних дій, несумісність у проблемах, які він вирішує, та інші негативні типи поведінки. Відтак поняття «кредит довіри» допомагає зрозуміти процес періодичного зміщення лідерів у міру зміни завдань і особливостей політичної ситуації.

Р. Лайкерт вважає, що лідерство — це відносний процес взаємодії, в якому лідер враховує очікування, цінності, уміння й можливості послідовників. Він прагне залучати послідовників до процесу прийняття рішень, які впливають на ефективність їх роботи і зростання добробуту. В такий спосіб у послідовників підтримується почуття особистої значущості. Лідер використовує власний вплив, аби колективні взаємодії підлеглих сприяли продуктивній діяльності, яка будується на свободі прийняття відповідальних рішень та аналізі ініціатив.

У західній науці широке поширення мають різні *психологічні концепції політичного лідерства*. Основна теза всіх цих теорій у тому, що витоки лідерства знаходяться в людській психіці. Австрійський лікар-психіатр і психолог З. Фрейд пояснював лідерство несвідомим потягом індивіда до панування над іншими. У

психоаналізі Фрейда це прагнення одержало назву лібідо. Це внутрішня психологічна енергія індивіда здатна привести до значних, за термінологією дослідника, сублімацій (від лат. *sublimatio* — піднесення) соціальної дійсності, у тому числі політичної. Стосовно лідерства Фрейд виділив дві категорії індивідів. До першої він відносив тих, у яких серед усіх природно-біологічних потягів переважає прагнення панувати над іншими, тому представники цієї категорії прагнуть до влади. Друга категорія — це індивіди, що відчують внутрішню потребу в підпорядкуванні. Зміст їхнього існування й основний спосіб самоствердження — схиляння і самоприниження перед вождями, уявними та реальними авторитетами.

Приблизно таке ж трактування лідерства дає відомий французький дослідник психології мас Г.Лебон (1841—1931). Він розглядає народ як лідерів і натовп. Значення лідерів у громадському житті Лебон перебільшує, а натовпу — навпаки, недооцінює. На його думку, лідери можуть усе, досить тільки їм навчитися володіти психологією мас. Лебон у своїй роботі «Психологія народів і мас» розкриває докладно механізм впливу на натовп, що завжди шукає вождя і сам прагне до підкорення і рабства.

Психологічні теорії про політичне лідерство одержали свій подальший розвиток у роботах Є.Фромма і Т.Адорно. Вони виявили психологічні особливості індивідів, що визначають авторитарний тип політичного лідера. Індивіди, для яких влада є внутрішньою інстинктивною потребою, при певних соціальних умовах, перетворюються в авторитарних вождів. Така особистість формується частіше всього в суспільствах, що знаходяться в стані глибокої загальної кризи, що породжує масові фрустрації і розпач. У цих умовах народ шукає рятівника і готовий довірити йому свою долю.

Авторитарний лідер, вміло використовуючи сформовану соціальну ситуацію, прагне підкорити своєму впливу всі структури громадянського суспільства. Такий лідер схильний до утопій і містики, демагогії і брехні, він не терпить інакомислення і демократії. Авторитарний лідер будує свої відносини з людьми кризь призму відносин сили і слабості, перед сильними він схиляється, а слабким наказує і загрожує.

Одним із засновників політико-психологічного підходу до вивчення проблеми лідерства вважають американського вченого Г. Лассуела, який, як відомо, разом з Ч. Мерріамом, Б. Скіннером, У. Уайтом, представляє так звану чиказьку психологічну школу політики. Представники цієї школи виконали багато досліджень, присвячених політико-психологічним проблемам лідер-

ства, особливо відноси́нам лідера з оточенням. Останнє має суттєве значення для суспільств перехідного стану.

Досить відомою є також психологічна концепція лідерства так зва ної франкфуртської школи, представниками якої є Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромм, Х. Арендт та ін. Вони розглядали питання лідерства без свідомого нахилу до авторитаризму у психології широких мас у тих країнах, де існують (існували) тоталітарні режими.

Отже, серед фахівців немає згоди навіть у питанні початкового визначення політичного лідерства. Одні дослідження розуміють лідерство як вплив, з обмовкою щодо ступеня величини або характеру цього впливу; інші — як управління, координацію або контроль; треті — як прийняття рішень; четверті згодні визнавати лідерами тільки новаторів (тих, хто «веде вперед»), керівників же, які керують по старому або приймають хай і виправдані, але не оригінальні рішення, пропонують іменувати я́кось інакше.

Водночас, концепції політичного лідерства вказують на витоки політичного лідерства та причини, що його породжують. Зміст висновків представників політичного лідерства можемо представити у вигляді таблиці.

Концепція	Сутність
Концепція (теорія) рис	<p>Лідерство є результатом наявності у лідера певних психологічних і соціальних рис:</p> <ul style="list-style-type: none"> — гострий розум — тверда воля; — енергійність — компетентність — організаторські та ораторські здібності; — готовність брати на себе відповідальність тощо. <p>Усього в тих чи інших комбінаціях фахівці нарахували близько 80 рис. Проте з'ясувалося, що таких рис, які були б притаманними лише політичним лідерам, немає. З'ясувалося, що різним лідерам можуть бути властиві й протилежні риси.</p> <p>Деякі вчені доводили, що лідерами стають не вольові й принципові особистості, здатні протистояти швидкоплинним масовим настроям, а ті, хто потакає масам, йде у них на повідку.</p> <p>Набір рис лідера значно відрізняється залежно від історичних епох та особливостей конкретних держав</p>

<p>Ситуативна концепція</p>	<p>Виходить з іді відносної множинності явищ лідерства і трактує його як функцію ситуації. За цією концепцією причина лідерства полягає не в індивіді та притаманних йому рисах, а в тій ролі, яку він має виконувати за конкретних обставин.</p> <p>Позиції і дії лідера, прийнятні в одних ситуаціях, є непридатними для інших ситуацій.</p> <p>У межах ситуативної концепції деякі вчені доходять висновку про те, що в сучасному суспільстві лідером може виступати безпринципна людина, яка є функцією ситуації, керівником, що підкоряється обставинам</p>
<p>Конституентальна концепція (чи концепція визначальної ролі послідовників)</p>	<p>Трактує лідерство як особливий тип стосунків між керівником і послідовниками. Феномен лідерства пояснюється наявністю у лідера послідовників, а в ширшому плані — конституентів, тобто всіх суб'єктів політики, які взаємодіють з одним лідером і впливають на нього: активістів, прихильників, виборців тощо. На перший план концепція послідовників висуває аналіз не самих лідерів чи об'єктивної ситуації, потреб та інтересів оточення лідера, його послідовників.</p> <p>Сприймаючи лідера й ситуацію, послідовники в кінцевому підсумку визначають, або заперечують саме лідерство, група сама вибирає такого лідера, який її влаштовує.</p> <p>Причина лідерства, отже, корениться не в самому лідері, а в психології і запитах його послідовників.</p> <p>Концепція послідовників визначає лідерство через ставлення оточення до самого лідера. Вона розглядає лідера та його конституентів як єдину систему</p>
<p>Психологічна концепція</p>	<p>В основу сутності лідерства кладеться людська психіка. Людина за своєю природою є егоїстичною і владолубною істотою, прагне до панування над іншими людьми й її дії визначаються волею до влади (Ф. Ніцше), підсвідомими сексуальними інстинктами (З. Фройд) або іншими психічними мотивами.</p> <p>Деякі дослідники вважають лідерство виявом невротичного стану особи лідера і навіть певним видом божевілля (Ламброзо). Вони посилаються на те, що невротиками були такі відомі політичні діячі, як Наполеон, Робесп'єр, Лінкольн, Рузвельт, Гітлер, Сталін та ін.</p> <p>Послідовники З. Фройда поділяють суспільство на психічно нормальних людей, буцімто не здатних до творчості, і маніяків, психопатів, які нібито стають лідерами.</p> <p>Лідери є в основному людьми з підвищеною самооцінкою. Для багатьох із них характерне відчуття необхідності власного керівництва іншими людьми. Вони прагнуть завжди бути попереду, брати на себе функції лідерства з власної ініціативи</p>

Таким чином, лідерство все більше розглядається як відносини між людьми, а не лише як характеристика окремого індивіда. Процес концептуального обґрунтування лідерства триває. Теоретико-методологічні засади політичного лідерства нині мають важливі складові, до яких належать: визначення і класифікація лідерських функцій; обґрунтування й ухвалення різних стилів лідерського управління; позначення типології політичного панування; виявлення характерних рис лідерського іміджу, який в умовах сучасного широкого інформаційного простору є важливим фактором завоювання політичної влади.

3. Ознаки політичного лідерства

Підсумовуючи різні концепції політичного лідерства, варто виділити його основні ознаки та характеристики. Насамперед, політичні лідери — це люди, які мають бути професійно, інтелектуально, морально-психологічно та організаційно підготовлені до владної діяльності, спроможні справляти легітимний вплив на все суспільство або його частину.

Лідером може бути лише та особа, яка користується авторитетом серед оточення, виправдовує їхню довіру. Авторитет (від англ. authority — авторитет, влада, вага) — одна з основних форм здійснення влади, за допомогою якої забезпечується контроль за діями людей та їх погодження щодо загальних та індивідуальних інтересів.

Політичне лідерство має свої характерні ознаки, що виділяють його у своєрідний інститут політичної системи. До **особливостей політичного різновиду лідерства** відносимо:

- 1) воно припускає постійний вплив на оточуючих;
- 2) політичний вплив повинний бути загальним, поширюватися на всіх членів керованої сукупності;
- 3) у складно організованих системах лідерство припускає інституціоналізацію керівного статусу, тобто закріплення його у визначених нормах, привілеях і повноваженнях.

Лідерство в політиці має ряд **специфічних особливостей**. Зокрема, воно характеризується:

- *дистанційністю*, коли спілкування лідера з його послідовниками доволі часто опосередковується ЗМІ, партіями, групами інтересів та довіреними особами;
- *множинністю впливів*, коли лідер змушений дотримуватися оптимального політичного курсу, враховуючи різні замовлення та побажання;

- *корпоративністю*, яка означає, що за рішеннями лідера завжди приховується невидима для суспільства робота експертів, адміністрації, виконавчої еліти;

- *інституалізацією*, за якої діяльність лідера обмежується існуючими соціально-політичними відносинами, нормами, процедурами.

Політичне лідерство має такі характеристики:

- *прагнення до влади;*

- *вміння давати подіям своєчасну та об'єктивну оцінку;*

- *здатність аналізувати мотиви поведінки людей, спрямовувати їх дії, корегувати поведінку об'єктів з урахуванням їхніх потреб і цілей суспільного розвитку;*

- *спроможність створювати сприятливий морально-психологічний клімат у політичному житті;*

- *відповідність стилю лідерства стратегічним цілям, поточним завданням, рівню політичної культури населення.*

Крім того, політичний лідер має володіти рядом особистих рис. Світова політологія досить докладно виявила й обґрунтувала характерні риси політичного лідера, серед яких: гострий розум, тверда воля й цілеспрямованість, бурхлива енергія, незвичайні організаторські здібності, компетентність і готовність брати на себе відповідальність, зовнішня привабливість та інше. Як писав Г. Лебон: «Натовп завжди готовий слухати людину, яка обдарована могутньою волею та значною мірою вміє впливати на нього».

До переліку притаманних лідеру якостей найчастіше відносять (Р. Каттелу, Г. Стайс): моральну зрілість, здатність впливати на оточуючих, цілісність характеру, соціальну сміливість, заповзятливість і винахідливість, проникливість, незалежність від шкідливих звичок, силу волі, відсутність надмірних переживань. Р. Манн до переліку необхідних якостей лідера включив інтелект, вміння пристосовуватися, здатність впливати на людей, екстравертність, вміння розуміти інших. Класичними рисами політичного лідера залишаються ті, що запропонував М. Вебер: відданість справі, почуття міри, здатність спокійно і зібрано реагувати на впливи зовнішніх реалій. М. Вебер наголошує: «Можна сказати, що переважно три якості є для політика вирішальними: пристрасть, почуття відповідальності, окомір».

Для наочності порівняння названих якостей політичного лідерства зобразимо їх у вигляді таблиці.

«РИСИ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА»

Р. Каттел, Г. Стайс	Р. Манн	М. Вебер
Моральна зрілість, здатність впливати на оточуючих, цілісність характеру, соціальна сміливість, винахідливість, заповзятість, сила волі, відсутність шкідливих звичок і надмірних переживань	Інтелектуальні здібності, уміння пристосовуватись, екстравертність, здатність розуміти інших	Відданість справі, почуття міри, здатність зважено реагувати на зовнішні фактори впливу

Р. Такер (США) особливо виділяє такі характеристики політичного лідера: здатність ставити політичний діагноз і прогнозувати, вміння визначати стратегію і тактику політичних дій, мобілізувати тих суб'єктів, які будуть залучені до конкретної політичної діяльності. Політичне лідерство за Р. Такером — це здатність вказати напрямок, на який варто націлити політичні дії.

А. Лоутон і Е. Роуз на семінарі управлінців у Лондоні 1897 року сформулювали свою концепцію лідерських рис, яка включає: передбачливість — уміння сформулювати образ і завдання організації; уміння визначити пріоритети — здатність розрізняти, що необхідно, а що є просто важливим; стимулювання послідовників визнанням та винагородою за успіхи; володіння мистецтвом міжособистісних відносин (уміння слухати, підказати, бути упевненим у своїх діях); політичне почуття — здатність розуміти потреби свого оточення та осіб, що мають владу; стійкість — непохитність у зустрічі віч-на-віч з опонентом; харизма, що зачаровує людей; здатність йти на ризик у таких питаннях, як переадресування частини роботи і повноважень послідовникам; гнучкість — здатність відгукуватися на нові ідеї та досвід; рішучість, твердість, коли цього вимагають обставини.

СХЕМА «КРИТЕРІЙ ЕФЕКТИВНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ»

Характерні риси політичного лідера	Функції політичного лідера
Наявність програми	Інтеграція суспільства
Популярність, вміння подобатися людям	Прийняття оптимальних рішень
Політична інтуїція, ораторські здібності	Легітимізація політичного ладу

Український політолог Д. Видрін значне місце в характерних рисах сучасного лідера відводить інноваційності, тобто здатності постійно «продуціювати нові ідеї». Від лідера, вважає вчений, «вимагається не просто збір, інвентаризація й кодифікація інтересів мас і підслесливе підтакування цим інтересам, а й новаторське осмислення, розвиток, корекція». Крім того, вчений великого значення надає політичній інформації та поінформованості, лексикону та прогностичним навичкам політичного лідера, політичному маркетингу, арбітражним здібностям і відчуттю політичного часу, вмінню складати політичні документи тощо.

В умовах перехідних політичних систем особливого значення набувають, на наш погляд, такі риси політичного лідерства, як аскетичне ставлення до дійсності, пріоритетне ставлення до суспільних, а не особистих інтересів, політична відповідальність, не схильність до популістської риторики. Саме такі риси нині демонструють європейські політичні діячі, навідміну від українських. Останні використовують владу для особистого збагачення, маніпулюють громадською думкою. Це знижує рівень громадської довіри до інституту політичного лідерства загалом.

Отже, вчені визначили й систематизували характерні властивості, які забезпечили можливість індивідам завоювати лідерський статус. До цих властивостей належать: моральна зрілість; вплив на оточення, або домінування; цілісність характеру; соціальна сміливість і винахідливість; проникливість; незалежність від потужних шкідливих потягів; сила волі й управління власною поведінкою; уникнення зайвих переважань та нервової напруги.

Резюме за змістом теми

Лідерство — це об'єктивно зумовлене, багатогранне соціальне явище. Особливість політичного лідерства — це здатність впливати на розподіл владних ресурсів, здійснення політичного управління на основі інституціоналізованих відносин, політичну поведінку і політичну діяльність людей відповідно до системи соціально-політичних і психологічних взаємин і орієнтацій у групі, організації, суспільстві. Важливою рисою політичного лідерства є нерозривний зв'язок з феноменом влади. Саме влада є його головним інгредієнтом.

Політична наука знає безліч визначень і концепцій політичного лідерства. Однак усі дослідники сходяться в одному: в основі політичного лідерства лежать соціальні чинники, антропо-

логічні і психологічні властивості індивіда. Саме вони визначають природу, зміст, структуру й ефективність діяльності політичного лідера будь-якого рівня і масштабу — від регіонального до загальнонаціонального. Політичний лідер має бути авторитетним членом суспільства, особистий вплив якого дозволяє йому відігравати істотну роль в соціально-політичних процесах і ситуаціях, консолідувати зусилля людей для досягнення спільної мети.

Терміни та поняття до теми

Лідерство, політичне лідерство, політичний лідер

Запитання. Завдання

1. Проаналізуйте основні визначення політичного лідерства та сформулюйте власне.
2. Наведіть приклади політичних лідерів.
3. Кого з відомих політиків ви вважаєте видатним політичним лідером? Чому?
4. Чи справедливе твердження, що в Україні немає справжніх політичних лідерів? Відповідь обґрунтуйте.
5. У чому проявляється об'єктивна зумовленість політичного лідерства?
6. Складіть порівняльну таблицю «Переваги та недоліки основних теорій політичного лідерства».
7. Яка з концепцій політичного лідерства, на Ваш погляд, найкраще пояснює суспільну необхідність політичного лідерства.
8. Як Ви вважаєте, які якості політичного лідера впливають на ефективність його політичної діяльності?
9. Порівняйте наукові й побутові уявлення про якості політичного лідера.
10. Сформууйте критерії загальносуспільного визнання сучасного політичного лідера.

Теми рефератів

1. Лідер як суб'єкт політики і влади.
2. Лідерство, керівництво, менеджмент: спільне та відмінне.
3. Теорії і концепції політичного лідерства: порівняльний аналіз.
4. Специфіка політичного лідерства у сучасному світі.
5. Основні етапи осмислення сутності політичного лідерства.
6. М. Вебер як теоретик політичного лідерства.
7. Теорія рис політичного лідерства.

8. Теорія послідовників та її роль в осмисленні сутності політичного лідерства.
9. Ситуаційна теорія політичного лідерства та її застосування в контексті сучасних українських реалій.
10. Психологічні аспекти політичного лідерства.

Л і т е р а т у р а

1. Бульбенюк С. С. Політологія (завдання, ділові ігри, кейси) [Електронний ресурс] : практикум. — Електрон. текстові дані. — Київ : КНЕУ, 2019. — 82, [2] с.
2. Воронов І.О. Людина і політика: У пошуках гуманістичної альтернативи [Текст] / І. О. Воронов. — К. : Генеза, 2004. — 320 с.
3. Воронянський О.В., Кулішенко Т.Ю., Скубій І.В. Політологія: підручник. — Харків: ХНТУСГ імені Петра Василенка, 2017. —180 с.
4. Гапоненко В. А. Інститут політичного лідерства як передумова демократизації політичної системи України // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22.Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О.В. Бабкіна]. Випуск 28: збірник наукових праць. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2020. С. 42—46.
5. Гапоненко В. А., Лисенко Ю.В. Політологія : практикум. — Київ : КНЕУ, 2014. — 356 с.
6. Герасимчук Т.Ф., Киридон А.М., Троян С.С. Загальна теорія політики: Навчальний посібник./ Герасимчук Т.Ф., Киридон А.М., Троян С.С.—К.: Видавничий дім «Кондор», 2017.— 226 с.
7. Головатий М.Ф. Людина і політика [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Микола Головатий ; Міжрегіон. акад. упр. персоналом (МАУП). — К. : Персонал, 2012. — 351 с.
8. Горбач О. Н., Демчишак Р. Б. Політологія. Навчальний посібник. Третє видання, доповнене та перероблене. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2016. 260 с.
9. Давидович С.Н. та ін. Політологія. Навчальний посібник. — Рівне: НУВГП, 2014. — 2018 с.
10. Держановська С. Сутність політичного лідерства: аналіз праць сучасних українських науковців // Збірник наукових праць. — 2014. — Вип. 40 «Ефективність державного управління», С. 310—360.
11. Іванова Н. Ю. Інституціоналізація політичної відповідальності як передумова народовладдя в Україні. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 22.Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О.В.Бабкіна]. Випуск 28: збірник наукових праць. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2020. С. 56—59.
12. Іванова Н.Ю., Смолянук В.Ф. Політологія: навч. посібник. — К.: КНЕУ, 2011. — 347 с.

13. Кадлубович Т.І. Людина і політика [Текст] : навч. посіб. / Т. І. Кадлубович ; Київ. нац. ун-т технологій та дизайну. — К. : КНУТД, 2012. — 99 с.
14. Кухта Б. Політичні еліти і лідери [Текст] / Б. Кухта, Н. Теплоухова. — К. : КНЕУ, 1999. — 108 с.
15. Литвин В. Політичне лідерство: теорії і реалії сучасного світу // Наукові записки 2017. № 5—6 (91—92). С. 4—55.
16. Лідер і лідерство [Електронний ресурс] / Українські підручники. — Режим доступу : http://pidruchniki.ws/1685030337343/psiho-logiya/lider_liderstvo#565.
17. Морарь М.В. Політичне лідерство: проблеми теорії та методології // Наукові записки. 2018. Випуск 45. С. 177—190.
18. Пахарев А.Д. Політичне лідерство в умовах трансформації пострадянських владних режимів / А. Пахарев // Політичний менеджмент. — 2011. — N 5. — С. 68—75.
19. Політичне лідерство: навч. посіб. / авт. кол. ; за заг. ред. В. А. Гошовської, Л. А. Пашко. — К. : НАДУ, 2013. — 300 с.
20. Політика в особах (Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти) : навч. посібник / За заг. ред. проф. Ф. М. Рудича. — К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. — 400 с.
21. Політологія : навч. посіб. / С. Н. Давидович, А. В. Сталовєрова, Г. І. Ткаченко [та ін.]. — Рівне : НУВГП, 2014. — 218 с.
22. Політологія : підручник / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, І. О. Поліщук, О. М. Сахань ; за ред. М. П. Требіна. — 2—ге вид., перероб. і допов. — Харків : Право, 2018. — 462 с.
23. Політологія у схемах, таблицях та визначеннях [Текст] : навч. посіб. / М. О. Дей, О. І. Ткач. — Київ : Ліра-К, 2014. — 170 с.
24. Політологія: навчальний посібник. Мелітополь: ФО-П Одиногор Т.В., 2019. 176 с.
25. Почепцов Г. Імідж лідера (політичного, і не тільки) [Електронний ресурс] / Кіровоградська обласна універсальна наукова бібліотека. — Режим доступу : <http://library.kr.ua/women.html/imglid.html>.
26. Рудич Ф.М. Політичне лідерство в країнах СНД і Балтії: загальне, особливе // Політичний менеджмент. — 2006. — №2. — С. 3—18.
27. Симоненко О. Моделі політичного лідерства в Україні // Політичний менеджмент. — 2007. — № 6. — С. 58—65.
28. Скрипникова Л. В. Політологія [Текст] : навч. посіб. для студентів ВНЗ — Київ : Центр учб. літ., 2018. — 270 с.
29. Смолянюк В.Ф., Чубур Н.В. Хрестоматія з політології: навчальний посібник. — К.: КНЕУ, 2014. — 579 с.
30. Томахів В. Політологія: Навчальний посібник . Вид. 3-е, доп. Тернопіль: ТНЕУ, 2018. 224 с.
31. Траверсе О. Політичне лідерство. Поняття, дискурс, практика [Електронний ресурс] / О. Траверсе. — Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/332>.

ТЕМА 2

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО В ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Вивчивши матеріали теми, студент ЗНАТИМЕ: про особливості політичного лідерства в стародавній Греції і в стародавньому Римі, в епоху Середньовічної Європи та в період Просвітництва; суть таких наукових дефініцій, як античність, середньовіччя, Відродження, Просвітництво, Модерна епоха, макеавіалізм, лютеранство, кальвінізм, Реформація, просвітницький абсолютизм.

Після опанування матеріалів теми студент УМІТИМЕ: визначати особливості політичного лідерства в стародавній Греції та Римі; в епоху Середньовіччя; та в період Просвітництва; буде досліджувати теоретичні розробки влади й управління цих епох; проведе науковий аналіз ідей лідерства цього періоду на основі праць мислителів; зуміє розробити теоретичні рекомендації на основі концепцій і доктрин політичного лідерства стародавніх Греції та Риму; Середньовіччя та Просвітництва для вироблення досконаліших орієнтирів у сучасній політичній практиці.

Навчальні питання

1. Ідеї політичного лідерства в стародавній Греції та стародавньому Римі.
2. Уявлення про політичне лідерство в епоху Середньовіччя.
3. Теоретичні розробки влади й управління епохи Відродження. Державний правитель у реформаційних цінностях.
4. Ідеї лідерства періоду Просвітництва як ідеологічне підґрунтя буржуазних революцій

1. Ідеї політичного лідерства в стародавній Греції та стародавньому Римі

Мислителі античної Греції та античного Риму відіграли визначну роль в історії формування політичної думки, у тому числі у розвитку ідей політичного лідерства. Хоча самого поняття «політичний лідер» не існувало, проте вже тоді мислителі Греції і

Риму подарували сучасній науковій традиції значну кількість концепцій та доктрин.

1.1 Стародавня Греція

Особливо велика роль у розробці ідей політичного лідерства належить давньогрецьким мислителям. Саме завдяки їм був зроблений перехід до раціонально-логічного способу пізнання суспільних явищ. Політична думка античної Греції пройшла у своєму розвитку різні етапи. Сформовані раціонально-логічні, філософські, а пізніше і наукові способи підходу до оточуючого світу поставили розвиток проблеми політичного лідерства на теоретичну основу.

1.1.1. Архаїчна Греція (VIII—VI ст. до н.е.)

Проблема політичного лідерства в Стародавній Греції започаткована міфами та безсмертними героями Гомера.

Гомер — легендарний давньогрецький поет.. Вважається, що жив у VIII ст. до н.е. Іонієць, народився у Смірні (Мала Азія, сучасна Туреччина) або на острові Хіос. Автор «Іліади».

Для Гомера політичний лідер — це герой, який має напівбожественне походження («богоподібний»). Попри це, герої смертні. Тому, щоб зрівнятися з богами, вони прагнуть проявити мужність у війні, прагнуть до безсмертної слави. Гомер честь людини ставить вище ніж життя і робить її сильніше за волю богів. Тобто, герої (лідери) утворюють своєрідний шляхетний стан, у якому найбільше цінуються мужність, честь, слава.

Героями (лідерами) вважалися також люди, які мали вплив і після смерті: засновники міст, видатні законодавці (напр., Солон), люди що загинули на війні (напр., воїни Марафона), засновники філософських шкіл, великі поети тощо. Віра в героїв грала велику роль у грецькому суспільстві, іноді до них зверталися як до богів.

Таким чином, перші історичні дослідження феномену лідерства спиралися на міфічні уявлення і були пов'язані з обґрунтуванням культу героїв. Пізніше, на базі первісної міфології в ході розкладу родоплемінного ладу та зародження цивілізації формується філософія.

В античній Греції філософія формується в містах-державках (полісах) на межі VII—VI ст. до н.е. спочатку на західному узбережжі Малої Азії (в Іонії), потім — у грецьких містах острова

Сицилія і, нарешті, в Афінах (V ст. до н.е.). Представниками філософсько-етичного осмислення політичного лідерства в цей період були Сім мудреців і Геракліт.

«Сім мудреців» (VII–VI ст. до н.е.) — мислителі та державні діячі Греції.

«Сім мудреців» розширили перелік морально-етичних вимог, які мали форму всезагального. Усі вони понад усе у лідерів цінували доброчесність, розум, прозорливість і мудрість. Мудреці також підкреслювали, що необхідно всім дотримуватись відповідних норм і законів.

Таким чином, давньогрецька філософія починається з «семи мудреців», а вже потім іонійські філософи досягнули в афоризмах форму всезагальності переносять на світогляд. Видатним представником іонійської філософії був Геракліт.

Геракліт (біля 554—483 до н.е.) із Ефеса, грецький філософ, представник Іонійської філософії. Виходець з роду царів і жерців. Головний твір Геракліта — «Про природу».

Політичні лідери у Геракліта — це аристократи за народженням і по духу, які здатні керувати державою (право кращих). Кращі — це ті, які пізнали істину мудрості, тобто досягнули логос, загальну закономірність. Геракліт розробив теорію справедливих війн («війна є батьком усього») і на її ґрунті заснував етику Слави, Долі та зверхності Великої людини. На думку Геракліта, той, хто загинув у бою, буде прославлений богами і людьми. Таким чином, у Геракліта політичний лідер — герой воїн.

1.1.2. Класична Греція (V—IV ст. до н.е.)

Вершина розвитку давньогрецької філософії датується від др. пол. V до кінця IV ст. до н.е. Щодо героя (політичного лідера), то починаючи з V ст. до н.е. грецькі мислителі зводять постать героя з недосяжного для простих (вільних) громадян п'єдесталу героя-завойовника до людини, що може втілити в собі соціально-етичну досконалість. Тобто тепер героєм міг стати мислитель, учений-філософ тощо. Філософ Демокріт рішуче розриває з міфологічною традицією уявлення про богів і героїв.

Демокріт (бл. 460—370 рр. до н.е.) з Абдери, грецький філософ, представник античної атономістики. Написав понад 70 наукових праць.

Демокріт був одним із перших філософів-матеріалістів. Він виступав проти грецької релігії. Боги для нього лише повітря, де

вміщенні вогнями атоми; Зевс — сонце, Афіна — розум тощо. Політична думка мислителя охоплює судження про державу і владу, демократію і свободу, правосуддя і законодавство. Він був прибічником побудови внутрішньополітичного життя на засадах громадянського миру і державного законодавства. Торкаючись проблеми правителів і політичних лідерів, Демокрит вважав, що інтереси держави треба ставити вище за все інше і дбати, щоб вона добре управлялася і що закон виявляє своє благодійне діяння лише тим, хто йому підкоряється. Філософ підкреслював, що тільки при одностайності можуть бути здійснені великі справи. На думку Демокріта, люди більше пам'ятають про зроблені керівниками помилки, ніж про вдалі їхні вчинки, тому що керівник обирається не для того, щоб погано вести справу, «а щоб добре».

Про успіхи реальних політичних лідерів розповідають давньогрецькі історики Геродот, Фукидід, Ксенофонт.

Геродот (біля 484—425 рр. до н.е.). Народився в Галікарнасі. Тривало мандрував. Були дружні стосунки з Періклом і Софоклом. «Історія» (Historiæ Apodèixis) Геродота., складається з 9 книг (у II ст. н.е. кожна книга була названа ім'ям однієї з 9 муз).

Розповідаючи про успіхи історичних діячів (Дарія, Ксерокса, Кімона, царя Леоніда, Фемістокла та ін.), Геродот відзначає їхні особисті здібності й уміння. Торкаючись політичних біографій політичних лідерів давньогрецької та перської історії, він переконаний у тому, що боги заздять людям і фортуна гнобить тих, хто досягає дуже великих успіхів і щастя.

Фукидід (460—396 рр. до н.е.), афінський історик. Брав участь у політичному житті Афін. «Історія» Фукидіда (8 книг), присвячена Пелопоннеській війні, в якій він брав участь, як один з афінських стратегів.

«Історія» Фукидіда є вершиною давньогрецької історіографії, адже вона написана на вірогідних фактах, а не на легендах та здогадках. Фукидід був прибічником поміркованої і розумної влади й вороже ставився до радикальної демократії. Його ідеал політичного управління суспільством — помірковане олігархічне правління народних обранців, яке здатне поєднати олігархічні й демократичні елементи суспільства.

Ксенофонт ((430—355 рр. до н.е.), історик, письменник; учень Сократа), був представником афінської аристократії, але симпатизував спартанському державному ладу, а його ідеалом політичного лідерства була спартанська правляча еліта з її системою виховання представників влади та проведенням суворої владної політики. Політичну систему Спарти та її політичних

лідерів він вихваляє у творах «Агесілай», «Лакедемонська Конституція» тощо.

Реалізацією нового підходу до політичного лідерства був значний державний, культурний діяч Афін — Перікл (495—429 рр. до н.е.), який правив державою на основі вільних виборів протягом майже 32 років. Він був «перший серед афінян» (Фуکیدід). На прикладі Перікла Фуکیدід називає чотири добродієвості, які повинен мати політичний лідер. Він повинен бути розумним, мати здібності оцінити політичне становище, правильно вгадати події і відповісти на них діями. Він має бути красномовним, тобто вміти прихилити на свій бік слухачів так, щоб його дії підтримав увесь народ. Він повинен бути великим патріотом, для нього на першому місці повинні бути інтереси громади, її членів і честь афінського полісу. І, нарешті, четверта добродієвість: він повинен бути цілком безкорисливим.

Афіни часів правління Перікла дали двох великих філософів: Сократа й Платона, які започаткували метод логічно-понятійного аналізу політичних процесів.

Сократ. Афінянський філософ (470—399 рр. до н.е.), син каменяра та повивальної «бабці». Входив до складу народних зборів Афін. Письмових праць не залишив. Діалоги Платона і Ксенофонта — джерело для вивчення філософії Сократа.

З іменем Сократа пов'язане виникнення моральної філософії. Законність і справедливість були для Сократа абсолютними і тожними цінностями та в свою чергу асоціювалися з поняттями «правда», «мудрість», «моральність», «благочестя» тощо. Сократ виступав за те, щоб керівництво державою, усім політичним життям здійснювали тільки кращі, обрані політичні лідери. Філософ говорив про необхідність кваліфікованого керівництва державою¹, проводив аналогію між державним діячем і кормчим на кораблі, критикував вибори політичних діячів по жеребу². Сократ навчав своїх учнів, що обирати державних діячів за допомогою бобів є безглуздістю, тоді як ніхто не хоче мати обраного за допомогою бобів керманіча, тесляра, флейтиста.

Визнаючи право на політичне лідерство за людьми, що наділені добродієвостями богами, Сократ значно вище цінує тих, хто наділений вищою та найважливішою добродієвостю (арете), якою він вважав «добродієвості політичну» і до якої відносив

¹ Після смерті Перікла в Афінах почали правити «демагоги», та ті, хто не мав попиту державного управління.

² По жеребу (за допомогою бобів) обирали 9 архонтів, 500 членів Ради, 6 тис. галіастів (судій) тощо. Тільки стратеги обиралися на народному зібранні шляхом голосування.

мистецтво управління полісними справами. Таким, чином, Сократ пов'язував політичне лідерство не лише із знаннями, а й ситуацією, відповідність якій робили актуальними ці знання. Все ж двері до лідерства, за Сократом, відкриває лише наполеглива праця в царині професійної діяльності. Проте лише філософи й можуть опанувати вищу доброчесність-доброчесність політичну.

Найвидатнішими представниками політичної думки, які зробили вагомий внесок у розвиток концепції політичного лідерства Стародавньої Греції, були Платон і Аристотель.

Платон. Афінянин філософ (427—347 рр. до н.е.) походив з аристократичного роду. Справжнє ім'я — Арістокл. Платон — від «платос» (широкоплечий). Був всебічно освічений, його вчитель — Сократ. Довго мандрував (Єгипет, Персія, Вавилон, Греція). В Афінах відкрив свою школу — Академію.

Платон абсолютизував поняття держави та її ролі в житті суспільства і окремих його членів. Будучи зворушений судом і стратою Сократа³, почав розробляти проект державного устрою, що заснований на принципах справедливості. Ідеї про державу і політичних лідерів систематизовані у працях «Політика, або Держава»⁴ і «Закони» (у формі діалогів).

Ідеальна держава Платона складається з трьох станів: правителі — філософи, воїни та деміурги (ремісники, купці, землероби). Для ідеального політичного устрою потрібно, щоб філософи стали царями, а царі — філософами. Правителі-філософи (політичні лідери) довго вчать (від природи вони повинні мати особливі здібності) і, ставши правителями, не переймаються проблемами свободи громадян. Для них головне — благо всієї держави, єдиної спільноти. Вони не повинні переконувати загал у справедливості реформ, достатньо, якщо реформатори переконані в тому самі. Вони мають право застосовувати різні методи для досягнення блага держави, оскільки мета виправдовує засоби. А громадянам — царська неправда. Тільки тоді в державі запанують спокій, рівновага, порядок.

Платонівське уявлення про політичного лідера містить такі людські якості, як природна схильність до знань, любов до істини, поміркованість. Крім того, вони мають бути мужніми людьми, правдивими, відкидати брехню. Для них мають бути притаманні, на думку філософа, високі помисли і природний тонкий

---

³ До влади в Афінах приходив тиран Критій. Він присуджує Сократа до страти (Сократа примусили випити отруту — цикуту).

⁴ Латинська назва твору «Respublica».

розум, своєрідність якого робила б людину «сприйнятою до ідеї сущого».

Політичному лідеру, підсумовує Платон, мають бути притаманні чотири добродіє: пам'ять від природи, здатність до пізнання, великодушність, тонкість, до того ж він має бути другом і родичем істини, справедливості, мужності і розсудливості. Отже, перед нами ідеальний образ політичного керівника, державного мужа, з якого вже знято шати міфічної героїки.

Таким чином, еволюція поглядів на політичне лідерство від Гомера до Платона полягала у наближенні його природи від божественної до людської.

Державне управління та політичне лідерство були об'єктами емпірико-теоретичних досліджень видатного філософа античності Арістотеля. Саме з іменем Арістотеля пов'язане зародження політичної науки як окремої науки.

Арістотель (384—322 рр. до н.е.). Його батьківщина — поліс Стагір, поряд з Македонією. Батько філософа Нікомах був придворним лікарем македонського царя Амінті II. 20 років Арістотель був слухачем Академії Платона (з 17-ти років). Після смерті Платона Арістотель довгий час мандрував, потім став вчителем О. Македонського. В 335 р. до н.е. заснував в Афінах свою філософську школу — Лікей.

Арістотель — мислитель-енциклопедист залишив твори у всіх важливих галузях знань. У праці «Політика» філософ сформулював власне бачення державного управління та політичного лідерства. Форми державного устрою він ділить на правильні: монархія, аристократія, політія, і неправильні: тиранія, олігархія, демократія. Зразком державного володарювання він вважав аристократію, яка обирається на вищі державні посади за ознаками шляхетного походження, багатства та добродіє. Арістотель був переконаний у тому, що володар повинен сам пройти школу підпорядкування.

Політичний лідер, на думку Арістотеля, в очах своїх підданих має бути не тираном, а опікуном, він повинен вести скромний спосіб життя, не дозволяти собі надмірностей, знатних залучати на свій бік привітливостю, а народом керувати за допомогою демагогічних засобів. Мислитель був переконаний, що політичними лідерами можуть бути лише військові та законотворці, які й є справжньою аристократією.

Політичний лідер, за Арістотелем, повинен мати три якості: 1) співчувати існуючому державному устрою; 2) мати великі здібності управління; 3) бути добродієм і справедливим. Ідеал політичного лідера на думку вченого — мудрий філософ-законодавець і

«батько-засновник» держави. Панування людини, замість розуму і закону, на думку філософа, може привести до тиранії.

В особі Арістотеля філософська думка стародавньої Греції досягає свого апогею, і починається формування Європейської культури. Цей процес, на думку сучасних філософів, триває і нині, оскільки не можна уявити сучасну цивілізацію без надбань античної спадщини.

1.2. Стародавній Рим

У II ст. до н.е. Рим володіє більшою частиною стародавнього світу, і під його економічний та політичний вплив потрапляють поліси континентальної Греції. Тож у Рим починає проникати грецька культура. Але римська культура формується в інших умовах. Військова експансія Рима щодо інших країн (як цивілізованих, так і «варварських») створює можливості для формування саме римського мислення. У римлян головним вважався культ легендарних героїв-воїнів і громадян, на відміну від греків з їх культом філософів-державних діячів.

1.2.1. Республіканський Рим (VI—I ст. до н.е.)

Для римлян періоду республіки не була характерна героїзація посадових осіб. Крім знатного походження слід було мати таланти, мужність, щоб заслужити право зайняти найвищі політичні посади. В політичній історії Риму збереглися імена видатних політичних лідерів: консулів, трибунів, принципів, які за своїми організаторськими талантами, хоробрістю, мужністю та високою моральністю піднялися високо над собою подібними. Найвідоміші консули й трибуни (напр., консули Сціпіон Африканський, Марій, трибуни Тіберій і Гай Гракхи) мали природні таланти: розум, організаційні здібності, холонокровність, мужність. Вони були справедливі, великодушні, чесні, непідкупні. У Римській республіці домогтися перших політичних посад можна було маючи, в першу чергу, репутацію високоморальної людини.

Яскравим представником давньоримської політичної культури епохи республіканських часів був Цицерон.

Марк Туллій Цицерон (106—43 pp. до н.е.) — давньоримський політичний діяч, оратор, філософ та літератор. Цицерон народився в м. Арпіна (Південний Лаций), вбитий поблизу м. Формій. Цицерон автор праць «Про державу» (залишалась у фрагментах), «Про закони» тощо.

Держава, на його думку, — узгоджене правове утворення, здобуток народу, основою якого є угода між народом і «могутніми людьми». Управляти державою (тобто бути політичним лідером) може людина, що наділена доброчинністю, здатна оволодіти знаннями про державу і право та застосовувати їх у дійсності. Політичний лідер, за Цицерона, має розбиратися в усьому, що стосується повсякденного життя, державного устрою, суспільних порядків, суспільних уявлень, природних властивостей і традицій. Політичний лідер, на його думку, чудовий оратор. У книзі «Про оратора» Цицерон малює ідеальний образ всебічно-освіченого політика-оратора. Цицерон використав слово «*humanitas*» як «освіту», маючи на увазі що лідером може стати тільки освічена людина. Також, на думку Цицерона, політик — моральна і мужня людина, адже мужність та бездоганна діяльність прикрашаються вшануванням, нагородами, пишністю, а пороки та злочини караються пенями, ганьбою, кайданами, побоями, вигнанням і смертю. Доброчинність лідера — це переборення всіх життєвих знегод силою волі.

У 49 році до н.е. в Стародавньому Римі починається громадянська війна: боротьба за владу між Г.Ю. Цезарем і та Г. Помпеем Великим, що з рештою привела до занепаду Римської республіки. Портрети політичних лідерів того часу створює у своїх історичних працях Г. Саллюстій.

Гай Саллюстій (86—35 рр. до н.е.) — римський історик, народний трибун, сенатор, проконсул у Новій Африці.

Історик вважає, що до занепаду держави привів моральний розклад нобілітету⁵. Критикуючи нобілітет, Саллюстій виступає як виразник римської демократії. Для нього головна рушійна сила історії — це діяльність політичних лідерів, тому у своїх працях важливу роль відводить Катиліні, Цезарю, Катону, Суллі та ін. визначним особам Риму. Так, на прикладі Катиліні, він описує шлях до державного злочину талановитого, але розпутного державного діяча.

У 45 р. до н.е. Ю. Цезар стає єдиновладним правителем великої Римської держави. Сенат проголосив його «батьком вітчизни», йому поставили статую з написом «Напівбогові». Зі створенням Римської імперії змінилася суть першого суб'єкта політичної влади в Римі. Сталося поєднання законодавчої, виконавчої, судової влади; особа імператора обожнювалась.

---

⁵ Нобілітет — правлячий прошарок римської знаті.

У 44—33 рр. до н.е. почалися громадянські війни, Римська республіка пала.

1.2.2. Римська імперія (I—V ст.)

Принципат Октавіана Августа (27 р. до н.е. — 14 р. н.е.) став часом подолання кризових явищ у Римській державі. Ідеологічне забезпечення програми відродження старовинних творів, яку оголосив Август, було доручено Т. Лівію.

Тит Лівій (59 р. до н.е. — 17 р. н.е.) — римський історик епохи принципата О. Августа. Написав твір «Історія Риму від заснування міста» у 142 томах (залишилися 1—10 та 21—45).

У своїх творах Т. Лівій малює образи військово-політичних лідерів, які відзначалися високою моральністю і героїзмом. Люди з відважністю, відзначав Лівій, «досягають великої слави». Історик вважав, що у лідера є дві важливі риси: по-перше, він сам кудись йде, по-друге, він може повести за собою людей.

У період ранньої Римської імперії (I—II ст.) портрети політичних лідерів створює К. Тацит.

Корнелій Тацит (55—120 рр. н.е.) — видатний давньоримський історик. Був претором, консулом, проконсулом римської провінції Азія. Основні праці «Історія» (14 книг) і «Аннали» (16 книг).

Одних імператорів історик ототожнює з носіями добра і блага, інших — з уособленням зла і ганьби. З повагою описана політична діяльність Цезаря, Августа, Клавдія, Тита. Імператори Тиберій, Г. Калігула, Нерон, Отон названі тиранами. За Тацита, поганим імператорам подобається необмежена влада, добрим — помірна свобода.

Сучасником Тацита був видатний грецький історик і філософ Плутарх. Еллада в цей час стала провінцією Риму і називалася Ахаєю.

Плутарх (45—127 рр.). Народився в м. Хероїї, здобув блискучу освіту в Афинах, Александрії та Римі. Автор відомих «Порівняльних життєписів» і низки філософських творів.

«Порівняльні життєписи» по праву вважаються вершиною античного біографічного жанру. Біографії 26 видатних греків і римлян викладаються попарно і завершуються порівняннями.

У своїй праці Плутарх намагається запропонувати моральні зразки, яких слід дотримуватися і яких слід уникати політичним лідерам. Він був переконаний, що доброчесність, як і пороки дія-

чів минулого залишаються прикладами для наслідування у майбутньому. Так, у характеристиці афінського політика-реформатора Перікла автор звертає увагу на його виняткову особистісну скромність і порядність. Плутарх підкреслює, що за часи тривалої політичної діяльності Перікл не ходив ні до кого з друзів на обід, тому що «панібратство», на його думку, має таку силу, що перед ним не може «встояти ніяка величність».

Про Олександра Македонського він, зокрема, пише, що ще в дитячі роки виявилася його байдужість до тілесних радощів, а честолюбство приводило до того, що його склад думок був не по віку серйозним і величним. Про Цезаря Плутарх пише, що той був обдарований багатьма яскравими якостями, але найбільше шанував політичну та військову славу, тому що добровільно кидався назустріч будь-якій небезпеці і був готовий переносити будь-які труднощі.

Таким чином, Плутарх став фундатором моральної оцінки дій видатних політиків і полководців в античній літературі і продовжив платонівську традицію зображення ідеального образу лідера.

Біографії римських імператорів від Цезаря до Домініціанта описані давньоримським істориком і письменником Светонієм.

Гай Светоній Транквіл (70—140 рр.) — римський історик і письменник. При Адріані керував імператорської канцелярією і мав доступ до архівів. Мав багато праць, але залишилися тільки біографії 12 перших імператорів — від Цезаря до Домініціанта («Життя дванадцяти Цезарів»).

Светоній на конкретних прикладах ілюструє «добрих правителів» і «тиранів». Так, політична біографія Юлія Цезаря свідчить про блискучу освіту, видатні здібності полководця і державного діяча. Політичні успіхи Цезаря пов'язані з низкою його особистих якостей і вчинків, які привели його до верховної влади. Портрет Цезаря, створений Светонієм, насичений ораторськими, політичними та військовими здібностями, які були притаманні першому римському імператорові, а також його терплячості незалежно від скромних фізичних даних.

Імператора Нерона Светоній описує як самозакоханого, жорстокого і розпутного тирана, зайнятого переважно власними «акторськими» успіхами, а не державними справами, які він передо-віряв своїм рабам та іншим тимчасовим правителям. На думку Светонія вбивство Нерона у віці 32 років стало порятунком від тиранії.

Книга Светонія є цінним джерелом політичної культури Риму, де показано подоби політичних лідерів. Книга свідчить, що боротьба за володарювання часто обертається втратою людських гідностей.

У II столітті, наприкінці ранньої Римської імперії правив і займався філософією Марк Аврелій.

Марк Аврелій (121—180 рр.) — римський полководець, імператор (з 161 р.), представник античного стоїцизму у філософії. Народився у сім'ї сенатора.

У праці «Наодинці з собою», філософ наводить свої погляди на володарювання. За М. Аврелія політичному лідеру потрібно намагатися зберегти в собі простоту, добропорядність, незіпсованість, серйозність, скромність, відданість справедливості, благочестя, доброзичливість, волелюбність, твердість у виконанні потрібної справи. В цій настанові філософ-імператор сформулював основні моральні й гуманістичні завдання володаря.

У часи пізньої імперії (III–V ст.) імператорами ставали все більше випадкові люди, що призвело до падіння реальної влади імператора, не кажучи вже про моральність.

Давньоримська політична література завершує знайомство з поглядами та концепціями античних мислителів на сутність володарювання. Оцінка стародавніми авторами місця і ролі правлячих еліт і політичних лідерів стала основою наукової розробки сучасної політичної науки з проблем елітотворення і лідерства.

2. Уявлення про політичне лідерство в епоху Середньовіччя

Початком Середньовіччя в історії вважається падіння в 476 р. Римської імперії. Але головним чинником, який справив вплив на зміну епох, на всі сфери життєдіяльності західних суспільств, їх системи світогляду і цінностей було розповсюдження Християнства. Раннє Християнство обґрунтовало ідеї рівності і братерства людей, рівних у гріхах і добродійності; воно заперечувало як культ античних богів, так і культ імператорів. З перетворенням Християнства в офіційну релігію (325 р. н.е.) культовою постаттю стає насамперед Христос, потім святі апостоли, канонізовані діячі Церкви, держави. Шлях до ідеологічного та політичного лідерства тепер пролягав через Церкву, бо їй належало право освячення, і вся церковна організація підключалася до апологетики християнських героїв. Вони суттєво відрізнялися від античних

героїв своєю суворою добродесністю, аскетизмом, культом страждань і мук за святу справу. Суб'єкт політичної влади, якщо він у глибині душі мріяв про майбутню канонізацію, мусив за життя робити великі послуги Церкві, вести принаймні ззовні благочесний спосіб життя.

У II–III ст. виникає перша християнська богословська література. В легендах про мучеників-святих формується ідеал активного, стійкого борця за правду і праведність. Починається нова епоха в історії уявлень про лідерство в суспільстві.

2.1. Східна Римська імперія (Візантійська імперія)

У 395 році від Риму відділилася Східна Римська імперія, пізніше як Візантійська імперія (Греція, Центральні і Східні Балкани, Мала Азія, Сирія, Палестина, Єгипет) — середньовічна феодална держава, яка проіснувала до 1453 року.

Політичні доктрини Візантії спиралися на римську ідею імператорської влади, державності, антично-еллінських традицій і християнського уявлення про монархічну форму правління. На цій основі в імперії поступово була сформульована оригінальна політична доктрина, що набула завершеного вигляду в IX–X ст. Римська авторитарна ідея влади спиралась на неподільність влади, владу закону, а не традицій. За прикладом імператорського Риму політична структура Візантії набула рис самодержавної монархії, де влада імператора (з 629 р. «василевса» (грец.)) не була обмежена ніякими умовами. Імператор — єдиний політичний лідер. Він мав усю повноту виконавчої, судової і законодавчої влад, одночасно був головнокомандувачем армії. Християнська Церква обґрунтувала теорію походження імператорської влади від Бога, дала релігійну санкцію необмеженій християнській монархії. Від особи василевса (політичного лідера) Церква вимагала християнської добродесності, благочестя, милосердя і смирення.

За імператора *Юстиніана I (527—564 pp.)* у Візантії були ліквідовані залишки республіканських установ і впроваджені Корпус громадянських прав (*Corpus juris civilis*), який передбачав узаконення безгрішності влади імператора. Імператор ставав «живим законом», була підтверджена його необмежена влада. З VII ст. вводиться нова титулатура імператорів, до василевса додається ще титул автократа (самодержця) імперії ромеїв. Імператори стали тепер монархами «милістю Божою».

До формування концепції верховної авторитарної влади долучився імператор Лев III Ісавр (717 — 741 рр.). За його правління з'явився перший по справжньому візантійський законодавчий документ, який дістав назву «Еклог» (Вибір). Лев III стверджував, що імператор має право втручатися і в церковне життя, тобто імператор — єдиний політичний лідер. Римському Папі Григорію II він писав: «Я імператор і священник» (це були ідеї цезаропапізму).

Таким чином, для Візантії були притаманні розуміння суб'єкта (політичного лідера), як у всевладного імператора. Характерною особливістю політичної влади у Візантії стало її підкорення Церкви. В союзі держави й Церкви перша в особі автократора стала домінуючою.

За імператора Лева VI (886 — 912 рр.), званого Мудрим, у новому законодавчому збірнику «Ісагозі» було дано нове тлумачення імператорського титулу (політичного лідера) і зазначено, що його влада є «загальне благо для усіх підданих», оскільки він володіє багатьма добродіями: не гнівається, поміркований, однаково милосердний, урівноважений з усіма, нікого не переслідує і роздає нагороди відповідно до чеснот кожного. У своїй праці «Тактика» Лев VI відновив міф про військові доблесті монарха-рицаря-воїна. Трохи пізніше імператор Костянтин VII Багрянородний (905 — 959 рр.) у книзі «Про управління імперією» ще раз визначив божественні джерела походження влади імператора, його обов'язки, спадковість влади.

2.2. Західна Європа. Епоха раннього та високого середньовіччя (V—XIV ст.)

Інша ситуація склалася у Західній Європі. На відміну від Візантії, на заході римської спадщини утворилося кілька великих держав і певна кількість дрібних.

У період раннього середньовіччя (V—XI ст.) в більшості Європейських країн християнська церква стала державною. У всіх країнах панував релігійний світогляд. Основні принципи християнського віровчення служили одночасно базисними положеннями філософських міркувань.

В уявленнях мислителів середньовічної епохи людина складається з трьох начал: душі, духа і тіла. Найвищою частиною людини є дух, який служить у ній свого роду «іскрою Божою». З цих позицій і формується середньовічне поняття про політичних лідерів.

Найвідомішим християнським мислителем цього часу, який розглядав ці проблеми, був Августин Аврелій.

Августин Аврелій (354—430 рр.) народився у м. Тагаста (Північна Африка), був сином батька-язичника і матері-християнки. Вивчав риторику в Карфагені, Римі і Мілані. Протягом 34 років очолює єпископську кафедру у Гіппоні.

Філософія Августина виникла як симбіоз християнських і античних доктрин. З давньогрецьких філософських вчень головним джерелом для нього був платонізм. Ідеалізм Платона в метафізиці, визнання відмінності духовних принципів у структурі світу (добра і погана душа, існування окремих душ), наголос на містичних факторах духовного життя — все це вплинуло на формування його власних поглядів. У тому числі і на лідерство в політиці.

Інтелектуалізм Августина став визначальним духовним фактором середньовічного філософського мислення, здійснив у подальшому вплив на всю християнську Європу.

Християнській основі своєї філософії Августин надав великого значення. Бог єдиний, існування якого незалежне, решта існує лише завдяки божественній волі. Душа людини близька Богу і безсмертна. Тому людині потрібно турбуватися про душу, пригнічуючи прагнення до чуттєвих насолод.

У трактаті «Про град Божий» Августин не тільки виклав основи християнської політичної доктрини (постійна боротьба праведного з грішним), а й обґрунтував вимогу підкорення світської влади церкві. Він стверджував, що оскільки головна умова обопільного союзу в кожній державі полягає в підкоренні царям і взагалі вищій владі, значно більше повинні ми підкорятися в усьому Богові.

Римські папи — Лев I Великий (440—468 рр.), Григорій Великий (590—604 рр.), прагнучи реалізувати настанови А. Августина про домінуючу роль Церкви, зуміли домогтися від візантійських імператорів прийняття законодавчих актів, які закріпили першість апостольського престолу, скріплену заслугами святого Петра, гідністю Риму та соборними постановами. Умовами загального миру було визнано вселенську владу папи, що став верховним суддею єпископів, його вердикти не потребували санкцій імператорів, виступи проти пап розглядалися як образа віри та імператорської влади. Але, згодом, авторитет патріарха Константинопольського почав суперництво з Папою Римським. Християнство поступово втрачало єдність.

Настанови А. Августина спробував реалізувати син франкського короля Піпіна — Карл, коронований 768 р. Проводячи політику експансії, він створив велику державу й прагнув втілити в життя ідею А. Августина про Град Божий. Карл не сумнівався, що отримав владу від Бога, і, ставши у 800 році імператором за допомогою Папи, почав іменувати себе «за Божим милосердям», «вінчаний Богом». Уся його законодавча політика була спрямована на утвердження «святої правди», єдності й вічного миру. Під «святою правдою» він розумів повне й безперечне торжество християнської Церкви на землі. Водночас Карл прагнув забезпечити собі повну владу і над Церквою. Своєю діяльністю він зумів розпочати політичну і духовну консолідацію Заходу.

На початку другого тисячоліття (високе середньовіччя) середньовічні теологи активно розробляли питання суті людини (безумовно, це мало відношення і до проблеми політичного лідерства). Так, батько схоластики англієць А. Кентерберійський (XI ст.), використовуючи постулати логіки, обґрунтував необхідність втілення Бога в людині; німець Альберт Великий (XII ст.) вважав особливим досягненням людини її сумління, завдяки якому особа втілює універсальні принципи моральної поведінки; шотландець Д. Скотт (XIII ст.) поставив проблему волі у центр свого політичного вчення: тільки в умовах абсолютної свободи можна створювати велике.

Церковні теологи намагалися узагальнити образи європейських правителів (політичних лідерів) того часу. Серед них — один із найвпливовіших мислителів всесвітньої історії — Фома Аквінський.

Фома (Тома) Аквінський (1225—1274 pp.), італійський теолог і філософ. Народився поблизу Аквіно (Сицилійське королівство). Навчався у Парижі. Систематизатор середньовічної схоластики. Пристосував вчення Аристотеля до католицизму. Вчення Ф. Аквінського — томізм — невдовзі після його смерті було визначено офіційною філософією католицизму.

Ф. Аквінський у праці «Про правління володарів» вказав, що кращою формою державного правління є монархія, гіршою — демократія, оскільки вона переходить у тиранію. Він обґрунтував ідею всесвітньої зверхності Папи Римського як намісника Бога на землі. Монарх (політичний лідер), на його думку, має бути моральною, розумною людиною і що в разі перетворення монархії на тиранію «припустимі виступи підданих проти тирана».

У країнах Західної Європи в період середньовіччя по-різному підходили до проблеми верховної політичної влади (тобто, по суті,

до політичного лідерства). У період розкладу феодалізму утворилося багато малих держав, і кожна з них мала військових лідерів. Західноєвропейський феодалізм був певною мірою «турніром континентального масштабу», який постачав, окрім коронованих героїв (так би мовити, за посадою), і видатних лицарів, полководців, державних мужів, що були непересічними постатями тих часів. Але, організацією панування була християнська церква. Саме панування релігійного світогляду, носієм якого і була християнська церква, призвело до занепаду багатьох гуманітарних наук, загальмувало загалом суспільну думку на кілька століть.

Криза католицизму за часів Середньовіччя супроводжувалася низкою гучних політичних подій. Серед них: Авінйонське полонення Пап французькими королями (1309—1377 рр.); «Великий розкол» (1378—1417 рр.), коли відбувся розподіл католицького кліру спочатку на дві, а потім на три церкви, які очолювали ворогуючі один з одним Папи; створення незалежною від Ватикану англійської церкви (1534 р.) і нарешті — Реформація в Європі.

3. Теоретичні розробки влади й управління епохи Відродження

Новий час, або Модерна епоха — доба всесвітньої історії, якій здебільшого відводять часовий проміжок від середини XV до кінця XIX — поч. XX ст. Це перш за все **Відродження**, чи **Ренесанс**, як світська спрямованість і гуманістичне світосприйняття з переосмисленням спадщини класичної давнини. Це і період *Великих географічних відкриттів та Реформації*, з формуванням нових світоглядних засад, цінностей і мотивацій, що привели до складання капіталістичних відносин. Це доба промислових революцій з соціальними перетвореннями, та індустріальним переворотом, зі становленням і перемогою капіталістичних відносин, та утворенням індустріальної цивілізації. **Новий час** приніс теорії, що обґрунтовували спроможність облаштування суспільства на принципах раціоналізму, з ідеалами свободи і громадянської рівності. До цих ідеалів прагнув новий клас — буржуазія, який з кожним століттям боротьби проти феодалізму перетворював ці теорії на яскраву епоху широкого ідейно-політичного руху в країнах Європи, який дістав назву **Просвітництва**.

Концептуально Новий час вніс свої наукові поправки в загальновідомі теорії лідерства. Серед науковців того часу найвідомі-

мішими в плані наукової проблематики лідерства були вчені Е. Роттердамський, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, Т. Карлейль, Ш. Монтеск'є, П. Помпонаці, Ф. Бекон, Р. Декарт, Дж. Віко, Г. Гроцій, Б. Спіноза, Г. Лейбніц, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше та інші.

Ранній новий час представляє Еразм із Роттердаму або *Еразм Роттердамський* (1469—1536 рр.).

Нідерландський письменник, богослов, філософ і педагог. Головна праця присвячена пошукам миру між людьми — трактат «Скарга Миру, звідусіль вигнаного і поверженого» (1517), котрий не втратив своєї актуальності і понині.

На думку Роттердамського правителя, що розв'язують війни, «скоріше звірі, ніж люди», бо через них гине величезна кількість ні в чому не винних людей. Більше того, вважає вчений, вони навіть гірші звірів, бо ті вступають в двобій лише тоді, коли голодні чи захищають власних дітей, а війни не потрібні простим людям, представникам різних віросповідань і народів, бо народи різних країн і епох ненавиділи і проклинали тих, хто розв'язував чи не хотів припинити війну. Правителі мають бути мудрими — «ради народу, а не ради самих себе», «багатими», якщо «багатий» їх власний народ, «щасливими», якщо зуміли «ощасливити» всіх. Ідеї, що не втратили своєї актуальності. Вчений вважав, що для відновлення «згоди між людьми» не потрібно нічого, крім «спільної назви homo — «людина».

Ніколо Макіавеллі (1469—1527 рр.) працював над трактатами про деспотичне, тиранічне та часом деструктивне володіння.

Державний секретар Флоренції, політичний діяч, мислитель, гуманіст, поет і драматург епохи Відродження. Його часто називають батьком сучасної політичної філософії та політології.

Враховуючи конкретні історичні умови Італії початку XVI ст., Н. Макіавеллі розробив певний кодекс політичної поведінки владаря, який не збігався з моральними правилами особистості, що не є суб'єктом політичної влади. Оскільки життя владарів коротке, то буває так, що таке царство існує лише стільки, скільки існує могутність його царя. Тому царства, які залежать від доблесті однієї людини, недовговічні, оскільки ця могутність зникає зі смертю владаря. Звідси висновок про те, що мало мати владаря, який би мудро керував державою протягом усього життя, а треба мати такого владаря, який би встановив такі порядки, щоб це благо не пропало після його смерті.

У цілому теорія лідерства Н. Макіавеллі містить такі основні положення: влада лідера корениться в підтримці його прихильників; підлеглі повинні знати, що вони можуть чекати від свого лідера, розуміти, що він чекає від них; лідер повинен володіти волею до виживання; правитель — завжди зразок мудрості і справедливості для своїх прихильників.

Головним у його концепції правителя було переважання загальнодержавних інтересів, політичних цілей над регіональними, стратегії над тактикою. Мислитель розвиває думку, що для людини є досить привабливою влада над іншими. Однак для досягнення влади, на його думку, варто сконцентрувати всі уміння та навички, щоб здобути владу та втримати її у власних руках. На цьому шляху виправданим є будь який вчинок (включаючи злочини, братовбивства, зради) заради отримання влади. І якщо цього не зробиш ти, повчає автор «Державця», то перемогу отримає близька до тебе людина, яка переступить через ті моральні застереження. Макіавеллі підкреслює, що аморальність і деструкція — основні інструменти ведення політичних відносин і досягнення лідерства у будь-якій соціальній системі. Мислитель вважав, що в основі політичної поведінки лежать вигода і сила, а не мораль, основана на гуманістичних засадах. На його думку, саме на ці чинники і варто опиратись під час ведення політичних відносин. Зазначеному італійському мислителю приписують і такі слова «мета виправдовує засоби» та «від природи всі люди є злими та невдячними». Його практичні поради вдало використали Кромвель, Наполеон, Сталін, Путін — вмотивовано виправдовуючи вбивства, зраду, брехню, прикриваючись «макевіалізмом» — політикою зневаги до законів та моралі.

У його трактуванні політичний лідер — це державник, що об'єднує, репрезентує усе суспільство і використовує для збереження свого панування і підтримки громадського порядку будь-які засоби, у тому числі хитрість і силу. Він вважав, що політик повинен поєднувати в собі риси лева і лисиці: лисиці — щоб уникнути розставлених капканів; лева — щоб знищити супротивника у відкритому бою. У своїй самій відомій роботі «Державця» Макіавеллі славить сильну особу володаря, непохитно стверджуючого високу державну мету і інтереси.

Реформація, як європейський суспільно-релігійний рух — XVI — серед. XVI ст, на думку *Мартіна Лютера* (1483—1546 рр.)

Німецький реформатор, засновник лютеранства, доктор богослов'я. Свої погляди оприлюднив 1517 у Віттенберзі у знаменитих 95 тезах, що спрямовувалися проти продажу індульгенцій (звільнення від гріха, дароване Церквою).

— це глобальне явище, яке докорінним чином змінить світ. Дійсно це не лише релігійний, а й суспільно-культурницький рух, що підтвердив становлення Нового часу, зародженням і розвитком буржуазних відносин, змінами у становій ієрархії, продовженням ренесансного вільнодумства, передвісником Просвітництва і сучасної секуляризації. Реформісти також відкинули «католицьке» розрізнення двох класів християн — правлячого клерикального і підлеглого йому мирського. Вони вважали, що усі християни однаково рівні перед Богом.

Послаблення папської церкви і самого інституту папства сприяло посиленню впливу імперської влади та її ролі у європейських справах. Влада світських правителів у державі не викликала у протестантів ніяких сумнівів. Мартін Лютер закликав правителів дбати не про власну вигоду та славу, а про добробут країни. На його думку, що владарює та управляє розумно той князь (монарх), який використовує владу не як привілей, а як повинність, покладену на нього Богом. Тобто християнський правитель має вважати себе слугою, а не паном народу.

Жан Кальвін (1509—1564 рр.), засуджуючи феодально-монархічні кола за насильства, свавілля, беззаконня, пророкував їм Божу кару, а у вченні

Французький протестантський проповідник. Проповідував що державна влада — божественна. Світська влада, за Кальвіном, підпорядкована владі духовній.

про «мирський аскетизм», що включало велику пошану праці, ініціативності, відповідальності, особистої моральності, сімейних цінностей, висловлював лояльність до справедливої державної влади та чесного правителя. Теодор де Без (наступник Кальвіна з Женеві), стверджував, що «народ» погоджується підкорятися правителю за умови, що він правитиме ним згідно з божественними і людськими законами.

4. Ідеї лідерства періоду Просвітництва як ідеологічне підґрунтя буржуазних революцій

Ідеї лідерства просвітників-мислителів стали основою класової самосвідомості буржуазії та ідеологічним підґрунтям буржуазних революцій у Голландії, Англії, Франції та інших державах. Революції XIX століття фактично завершили остаточну перемогу

капіталізму в економіці й панування буржуазії в політичній сфері. Політична думка нового часу з інших позицій характеризує владу і роль політичних лідерів в умовах буржуазного панування. Вагомий внесок у теоретичні розробки проблем влади й управління суспільством зробили *англійські мислителі*. Видатний англійський філософ-матеріаліст, ідеолог буржуазії *Томас Гоббс* (1588—1679 рр.)

Автор чисельних творів, у тому числі відомого трактату «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і світської», вважав, що утримати людей від хаосу може лише сильна і нічим не обмежена влада монарха.

Він вважав, що діяльність людей і життя суспільства мають бути підпорядковані державній владі й регулюватися нею. Обґрунтовуючи всевладдя лідера у своєму трактаті, Гоббс надає йому широкі права і повноваження: диктувати підданам правила поведінки і можливість володіння власністю; здійснення судової функції; проголошення війни й укладання миру; призначення радників і міністрів; нагороджувати і карати; встановлювати почесні титули і табелі про ранги. Отже, Т. Гоббс, будучи прибічником необмеженої монархії, дійшов висновку, що абсолютна монархічна влада в суспільстві необхідна, щоб позбавити його членів від хаосу та насильства, а в обмін на владні повноваження монархові громадяни отримують безпеку і захист.

Суттєво відрізняються теоретичні погляди та концепції на проблеми володарювання і політичного лідерства англійця *Джона Локка* (1632—1704).

Автор праць з філософії, теології, політичної теорії, педагогіки та економіки. Один із перших ідеологів лібералізму; обґрунтував ідею розподілу влади на законодавчу і виконавчу як принцип побудови конституційної держави.

Положення трактату про узурпацію влади і тиранії дають змогу виявити ставлення Джона Локка до окремих питань політичного лідерства. На думку вченого, узурпатор ніколи не може мати права на своєму боці, адже узурпація і є тим, коли хтось оволодіває правами інших. Говорячи про відмінності між освіченим монархом і тираном, мислитель підкреслює, що перший створює закони, які обмежують його владу, і метою його правління є суспільне благо, а другий все підпорядковує власній волі. Дж. Локк не сприймав концепцію Гоббса про абсолютну й необмежену монархічну владу. Він обстоював позицію, що основний обов'язок держави, яка виникла на основі суспільного договору, є дотримання «природного пра-

ва», захист особистої свободи і приватної власності громадян У праці «Два трактати про управління державою», розвиваючи думки Т. Гоббса, він зазначав, що лише законодавча влада є не тільки верховною владою у державі, а й «священною і незмінною у руках тих, кому співтовариство колись її ввірило».

Видатний англійський мислитель, історик, філософ і публіцист *Томас Карлейль (1795—1881 pp.)* був переконаний, що історія людства й усі історичні події є результатом творчості видатних осіб. Така позиція і погляди на історичний процес зближали його з багатьма положеннями Н. Макіавеллі. Карлейль у своїх творах наполягав на тому, що єдиними творцями історії є «обрані», або «герої». Для нього світова історія — це біографії визначних людей, а народні маси — лише сліпа зброя в їхніх руках. Особливу роль в історичному процесі він відводить Наполеону Бонапарту. Визначаючи величину впливу лідера, мислитель вважає, що роль визначної людини виявляється в тому, як вона поводить з «маленькими людьми».

Французьке просвітництво, яке по праву називають попередником Великої Французької революції, започаткувало деякі ідеї лідерства у британців. Проте, згодом, французьке просвітництво стає дієвішим, адже було націлено проти абсолютизму й феодальних установ, тому й отримує величезний суспільний резонанс. Саме французькі мислителі склали когорту блискучих ідеологів майбутніх соціально-політичних перетворень. Імена Жана Мельє, Шарля Монтеск'є, Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, енциклопедистів на чолі з Дені Дідро та багатьох інших, які увійшли в світову скарбницю політичної думки. Особливу частину у їхній діяльності займала оцінка політичного лідерства.

Видатний французький мислитель *Шарль Монтеск'є (1689—1755 pp.)*, у праці «Персидські листи», наводить гостру сатиру на соціальні та політичні інститути абсолютистської Франції. Він гнівно засуджував деспотичне лідерство, відстоював право людей на свободу, а зразком державного управління вважав швейцарську республіку. У праці «Про дух законів» висловив кілька аксіом щодо влади. А саме: якщо володар має вільні душі, у нього будуть піддані, якщо ж зацьковані, то у нього будуть раби. Ш. Монтеск'є надавав перевагу в управлінні великих держав конституційним монархіям, а також еволюційному ліберальному реформуванню суспільства, що прогресивно вплинуло на наступні покоління французьких просвітителів і революціонерів. Так, вождь якобінців Марат вважав Монтеск'є своїм першим учителем.

Видатний французький мислитель *Франсуа Марі Аруе Вольтер (1694—1778 рр.)*, розвиваючи ідеї античних мислителів, намагався опрацювати концепцію освіченого монарха.

Був послідовним борцем проти феодального абсолютизму та релігійного фанатизму, прихильником буржуазних свобод й поміркованості в політиці. Пізніше схиляється на користь конституційної монархії, а з часом — і до республіки. Разом з Дідро і Даламбером активно залучався до участі в створенні «Енциклопедії».

Його ідеї реформування влади згори і передбачали створення освіченої монархії (листування з пруським королем Фрідрихом II, російською імператрицею Катериною II, шведським, датським і польським королями). У своїй праці «Вік Людовіка XIV» Ф. Вольтер подав галерею політичних портретів освічених монархів — від особи короля-сонця до китайського імператора, що був, на його думку, мало не ідеалом. Себе він вбачав у ролі радника владарів. Ідеалізуючи коронованих осіб, він давав їм поради, намагався різними засобами вплинути на їхню політичну діяльність, спосіб мислення. У хвалебному посланні до пруського короля Фрідріха II Вольтер зазначив, що добрими владарями були тільки ті, хто почав, з удосконалення себе, щоб пізнати людей, з любові до істини, з огиди до гноблення, тому повернути «золотий» вік може тільки той з монархів, який дбає не лише про власне царювання, а більше про потреби людства. Ганебне правлінням, на думку вченого, є джерелом нещастя в історії людства. Вольтерівський дух вільнодумства у багатьох країнах розуміли як заклик до революційної боротьби проти абсолютизму і духовного мракобісся.

Енциклопедист і мислитель, *Поль Гольбах (1723—1789 рр.)* визначав політику як мистецтво управління людьми. Його увага була прикута до виховання професійних управлінців, що досить актуально і у XXI столітті. Думки Гольбаха про проблему підготовки державних діячів і діяльність політичних лідерів з управління та розвитку суспільства полягають у тому, що велике мистецтво політики полягає в тому, щоб турбуватися про задоволення потреб держави, тому лише процес ретельного виховання здатен до формування таких громадян. Важливу роль приділяв відповідальності монарха на власний вибір призначити підданих на державні посади, які потребують виконання найважчих обов'язків, та як ці піддані здобудуть таланти і знання, необхідні для роботи на таких високих посадах. Послідовність, мудрість і справедливість — головні риси розумного державного діяча, а також вміння шанувати, захищати і винагороджувати кожного підданого за його заслуги.

Головний редактор «Енциклопедії» *Дені Дідро (1713—1784 pp.)* у трактаті «Промова філософа, звернена до короля» змалював роль лідерства. Перекоаний супротивник абсолютизму і божого походження королівської влади, Дідро покладав певні надії на плідну діяльність освіченої монархії, але пізніше він надав перевагу республіканському правлінню. Політичне погляди французьких енциклопедистів на чолі з Дідро стали грізною зброєю в боротьбі проти абсолютизму та мракобісся, проти залишків середньовіччя у Франції. «Енциклопедія» виявилася видатною пам'яткою просвітницької літератури, а політична цінність та актуальність творів її блискучих авторів не втрачені й сьогодні.

Політичний мислитель Франції *Клод Гельвецій (1715—1771 pp.)* у трактатах «Про розум» і «Про людину», які були засуджені римським папою, та парламентом, де була втілена думка про те що, стати деспотом легко, і що народ рідко передбачає біди, які несе за собою зміцніла тиранія, коли ж нарешті він помічає її, то виявляється зігнутим під ярмом, обтяженим ланцюгами і безсилим, щоб захищатися, він лише очікує кари, а ухвалені слабкістю народу володарі стають деспотами.

Видатний мислитель та діяч Французької буржуазної революції *Жан-Жак Руссо (1712—1778 pp.)* будучи революційним демократом, саме у нерівності вбачав корінь зла і стверджував, що це зло пов'язане з деспотичною монархічною владою. Не поділяв думок щодо ідеї просвітницької монархії, стверджуючи, що в умовах монархічного правління все сприяє тому, щоб позбавити розуму людину справедливості, а «король-тиран управляє за допомогою насилля, не рахуючись зі справедливістю і законами». Тому і заперечував Д. Дідро, який був прихильником концепції «просвітницького абсолютизму», що правителі не тільки від природи не зацікавлені в щасті народних мас, а навпаки, часто шукають власну користь у їхніх бідах. Він одним із перших політичних мислителів фактично розвинув ідею народного суверенітету і народовладдя. Ціла плеяда видатних борців і організаторів революційних подій XVIII–XIX століть у Франції були послідовниками ідей Жан-Жака Руссо.

Один з найяскравіших вождів французької революції, вчений і публіцист Жан Поль Марат (1743—1793 pp.).

Очоловав справжнє революційне крило мислителів та політичних діячів свого часу. Його газета «Друг народу» була трибуною палкої боротьби. Марат проголошує безкомпромісну боротьбу проти правителів, які узурпували владу в державі, проголосивши цю боротьбу законною і

справедливою. Монархічна реакція організували його вбивство у липні 1793 року.

Марат нещадно характеризував правителів, як пихатих, зневажливих, відданих святам та насолодам, а не державному правлінню. Більшість з них, на думку публіциста, ледацюги, боягузи, грубіяни, зверхні, не здатні до жодної похвальної справи, до жодного шляхетного почуття. Якщо дехто і виявляє знання, здібності, талант, відвагу, великодушність, то справедливості (найвищої з королівських чеснот), вони позбавлені цілком.

Вождь якобінців і голова революційного уряду *Максиміліан Робесп'єр (1758—1794 pp.)* у доповіді Конвенту 25 грудня 1793 року сформулював принципи лідерства для революційного уряду, де вказав на необхідність вживати надзвичайну активність тому, що він веде війну і має вміти швидко забезпечувати країну новими ресурсами, захищати чесних громадян, особливо солдат, які борються та страждають за свободу, а ворогам — нести смерть.

Учасник французької революції, прихильник демократичної республіки і ліквідації всіх пілг аристократії і буржуазії *Гракс Бабеф (1760—1797 pp.)* перебував під впливом ідей Ж.-Ж. Руссо, Маблі і Морелі. У «Маніфесті плебеїв» Бабеф доводить думку про те, що добробут народу не повинен залежати від того що правитель бездарний, безпутний і має злу волю.

Французький політичний мислитель, соціаліст-утопіст *Клод Анрі Сен-Сімон (1760—1825 pp.)*. У своїх політичних трактатах учений обгрунтував концепцію демократичного управління суспільством де: духовна влада має бути в руках учених, світська — в руках власників, а обрання осіб для виконання обов'язків великих вождів людства — в руках усього народу. Сен-Сімон вважав, що уряди не мають керувати людьми, а лише усувати проблеми, що заважають корисним справам, і тому лише підприємці мають посилювати свою політичну владу, бо їхні власні інтереси цілком узгоджуються зі спільними інтересами. Щодо заробітної плати правителям, то її варто, на думку політичного мислителя, давати лише як пошану.

Підсумовуючи діяльність політичних мислителів доби Прогресивізму у сфері політичного лідерства, можна зробити висновки, що період революцій і став злетом політичної думки, яка в свою чергу стала підґрунтям для розвитку логічних управлінських теорій і концепцій у наступні періоди людської цивілізації. У тому і є вагомому суспільно-політичному значення французького Прогресивізму. Адже місце політичного лідерства у ньому, сприяло

виходу на політичну арену блискучої когорти мислителів, які обґрунтували бачення і місію лідера в суспільно-політичному процесі, проголошенням ідеалів свободи, рівності, щастя. Порівнюючи англійське і французьке Просвітництво, приходимо до висновку: англійське — формувалося після революційних подій, французьке — стало ідеологічним і організаційним підґрунтям у діяльності всіх вождів і лідерів Великої французької революції. Велика Французька революція, що переросла в жирондистську диктатуру, а потім — у імперію Наполеона Бонапарта, завершує епоху абсолютизму і відкриває епоху становлення і формування політичного панування буржуазії, що триває понині.

Надзвичайне місце в світовій історії належить XIX століттю, коли відбувається бурхливий розвиток економіки, техніки, літератури, мистецтва, а стрімкі політичні зміни, які спричинялися численними війнами та революціями, радикально змінювали картину всього державного життя і всіх міжнародних відносин на європейському континенті та в світі. Просвітницький рух Північної Америки був ідеологічною основою боротьби за визволення з-під колоніальної залежності від англійської метрополії. Серед видатних діячів американського Просвітництва були лідери Війни за незалежність (1775—1783 рр.) Т. Джефферсон, Б. Франклін, Т. Пейн та інші. Більшість з них були послідовниками французьких просвітителів.

Славнозвісний родоначальник німецької класичної філософії І. Кант (1724—1804 рр.) вважав, що перехід від абсолютної до конституційної монархії бажаний, але тільки за мирного реформування і дарування народу основного закону монархом.

Віра в Бога, за Кантом, вкрай необхідне людській спільноті. Підкреслював соціальну значимість таких понять як: мораль, мир, цінність кожної особистості, правова рівність, які лише через двісті років набули дійсного соціального звучання.

Філософ віддає перевагу автократії, абсолютній монархії за наявності короля з великим злетом душі, котрий вміє бути справедливим, а реформування державної влади має проводити виконавча влада мирним шляхом. Однак жодна з них не може бути власником, бо захопить все майно. Найголовніший обов'язок державної влади охороняти приватну власність громадян.

Бажання відновити втрачену могутність своїх держав, у першу чергу через політичну роздробленість, спонукала багатьох філософів до пошуку прогресивних політичних лідерів. У першу чергу цим зайнявся творець систематичної теорії діалектики та «офіційний філософ» пруської монархії — *Г. Гегель (1770—1831 рр.)*. В одній з ранніх праць «Конституція Німеччини» висловився за від-

родження єдиної великої Німецької імперії. Будучи прихильником поглядів Н. Макіавеллі, Г. Гегель вважав, що цю велику місію має виконати великий державний діяч типу кардинала Рішельє. В основу справжньої німецької держави має бути покладений давній німецький принцип монархії, де монарх управляє країною за участю народу через делегованих ним представників. Моральність лідера, на думку Гегеля, має відбуватися «через реалізацію великих цілей», коли людина має «величний характер, що робить її маяком для інших». Моральність Гегеля де в чому співзвучна з ідеями Канта, тому що возвеличує моральність над усіма іншими якостями людини. Адже вчинок, на його думку, має моральну цінність тоді, коли це є переконанням. Подолання проблем має бути гуманним, тому філософ вирізняє геніальність особистості, як прояв найадекватнішого відтворення людиною викликів часу в якому вона живе. Гегель вважав, що сенс і цінність буття людини полягає тільки в її підлеглих історичній силі, особливо державі. Вчений вбачав, що світовий дух діє через окрему людину, часто проти цілей і спрямувань останньої, і саме великі історичні особистості — інструменти світового духу. Він вважав, що цілі, які переслідують великі люди і яким вони віддають свою пристрасть, містять момент всезагального. Історичні особистості — це люди, в яких втілені цілі діалектичних переходів, які повинні мати місце в їх час. Гегелівський підхід до розгляду суспільно-політичного лідерства отримав дальший розвиток у марксизмі. Основоположники цієї аналітичної традиції виходили з того, що і сама поява видатних особистостей, і результати їх діяльності є історичною необхідністю.

Епоха Просвітництва, як історичний відрізок часу, першою внесла потребу людини розраховувати на власний розум. Ці зміни — нові суспільні цінності, змінили ставлення людини до самої себе. Саме епоха Просвітництва пізнанням і вдосконаленням, сприяла пошукам тогочасної людини покладатись на власні сили і досягати інтелектуальних успіхів. Політичне лідерство, маючи практичну значимість в суспільстві, теж розвивалось і вдосконалювалось. Мислителі цього періоду одержали неоднозначні оцінки і характеристики своїх сучасників і політичних мислителів подальших епох. Звісно, що історичне минуле політичного лідерства не може дати точні та ефективні рецепти сучасним політикам щодо управління суспільством. Але досвід діяльності лідерів минулого може застерегти від багатьох трагічних помилок в управлінні, а також сприяти виробленню досконаліших орієнтирів у політичній практиці сучасних лідерів.

Терміни та поняття до теми

Античність (від лат. *antiguus*) — період історії групи держав від 800-го року до н.е. до 600 року н.е. у регіоні Середземного моря. Класична античність (I ст. до н.е. — II ст. н.е.) — період єдності греко-римської цивілізації.

Середньовіччя — період європейської історії від V ст. (падіння Римської Імперії) до епохи Відродження та Реформації (кінець XV ст. — поч. XVI ст.).

Відродження (від фр. *Renaissance*) — культурно-філософський рух кінця Середньовіччя — початку Нового Часу, що ґрунтувався на ідеалах гуманізму та орієнтувався на спадщину античності.

Діалектика Гегеля — ідеалістичне уявлення про те, що джерело будь-якого розвитку укладене в саморозвитку поняття, а отже, має духовну природу. За Гегелем, «лише в понятті істина є стихією свого існування» і тому діалектика понять визначає собою діалектику речей.

Кальвінізм — один із напрямів протестантської церкви, що виник у XVI ст. Засновник: Жан Кальвін. Кальвінізм створив релігію без прелата, уряд без короля.

Лютеранство — християнська течія, напрямок протестантизму. Започатковане у XVI ст. німецьким католицьким священником Мартіном Лютером, який закликав до радикальної зміни Церкви і спричинив Реформацію.

Макіавеллізм — схема політичної поведінки, що зневажає нормами моралі для досягнення політичних цілей.

Модерна епоха або Новий час — доба європейської і всесвітньої історії, від середини XV до кінця XIX — поч. XX ст. Відродження чи Ренесанс, як гуманістичне світосприйняття з переосмисленням спадщини класичної давнини. «*Modernus*» (від лат. *modo* — недавно) тобто сучасність.

Моральне лідерство — це не прояв влади над іншими, але здатність дати їм можливість проявити себе.

Просвітницький абсолютизм — політика низки європейських держав, яка здійснювалася під впливом ідей Просвітництва й була спрямована на модернізацію суспільно-економічне життя шляхом реформ законодавства, судочинства, освіти.

Реформація — церковно-релігійна й суспільно-політична течія, спрямована проти католицької церкви, на повернення до біблійних джерел християнства. Набували форми релігійної боротьби проти католицької церкви і папської влади.

Секуляризація (від лат. *saecularis*) — це вид змін у взаємовідносинах релігії з суспільством у напрямку звільнення від релігійного впливу.

З а п и т а н н я

1. Перші історичні дослідження феномену лідерства (на прикладі філософської думки архаїчної Греції).
2. Логіко-понятійний аналіз поняття «політичний лідер» (Сократ і Платон).
3. Емпірико-теоретичний підхід до вивчення проблеми політичного лідерства (Аристотель).
4. Уявлення про політичне лідерство в епоху Стародавнього Риму.
5. Уявлення про політичне лідерство в епоху Середньовіччя.
6. Якими змінами в житті суспільства характеризується Модерна епоха?
7. Що нового в наукову проблематику лідерства вніс Новий час? Чікими науковим досягненням теорія лідерства збагатилась?
8. Якими були ідеї лідерства під час Реформації? У чому полягала різниця у поглядах католиків і протестантів на політичне лідерство?
9. На чому базувалась концепція освідченого монарха? Хто з вчених-мислителів намагався реформувати суспільство згори з вдосконаленим правителем? Хто не поділяв таких думок?

З а в д а н н я

1. Порівняйте вчення Аристотеля і Платона щодо політичного лідерства.
2. Напишіть есе: Ідеальний громадянин та державний діяч Риму (на основі поглядів Цицерона).
3. Напишіть есе: Римські історики про політичних лідерів Римської Імперії.
4. На які чинники за Макіавеллі і варто опиратись лідеру під час ведення політичних відносин? Напишіть есе про політичного лідера минулого, який би відповідав ідеалам лідерства за Н. Макіавеллі.
5. Порівняйте у вигляді таблиці англійське і французьке Просвітництво.
6. Охарактеризуйте лідерські якості північноамериканських діячів періоду Війни за незалежність Джефферсона, Б. Франкліна, Т. Пейна.

Т е м и р е ф е р а т і в

1. Гомерівська (аристократична) та Гесіодівська (демократична) думка про лідерство.
2. Роль політичного лідера в працях римських стоїків (Сенека, Марк Аврелій).
3. Плутарх як засновник моральної оцінки дій видатних політичних лідерів Римської Імперії.
4. Риси політичного лідера епохи французької революції у працях енциклопедистів

5. Особливості ідей лідерства просвітників-мислителів у формуванні класової самосвідомості буржуазії як ідеологічного підґрунтя буржуазних революцій.

6. Бачення Г. Гегелем і Н. Макіавеллі особистості державного діяча.

Л і т е р а т у р а

1. Аврелій Марк. Наодинці з собою // Бібліотека античної літератури. — Львів: Априорі. — 2019.

2. Августин. Общество и утопия // Антология мировой философии. Т.1., ч.2 — М., 1969.

3. Аристотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. — К.: Основи, 2000.

4. Боннар А. Греческая цивилизация. — Ростов-на-Дону, Т.1. — 1994.

5. Васильева Л. Н. Теория элит: социология политики. — М.: Социум, 2011. — 208 с.

6. Демокрит. Фрагменты // Антология мировой политической мысли. Т.1. — М.: Мысль, 1997 — С. 81—84.

7. Демокрит. Фрагменты // Антология мировой политической мысли. Т.1. — М.: Мысль, 1997 — С. 81—84.

8. Кант И. Критика практического разума [Перевод Н. М. Соколова] / Иммануил Кант // Кант И. Собрание сочинений в 8—ми т. — Т.4. — М.: Чоро, 1994. — С. 374.

9. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе. — М.: Наука. — 1993.

10. Лавандовский А.П. Карл Великий через империю к Европе. — М., 1995.

11. Основи політичної науки. Курс лекцій за ред. Б.Кухти, Ч. І. З історії політичної думки: від стародавності до наших днів. Львів, 1997.

12. Пауэлл Дж. Новый Макиавелли / пер. с англ. Москва: АСТ, 2013. 448 с.

13. Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры. / А. Д. Пахарев. — К.: О-во: «Знание» Украины. — 2001. — 270.

14. Платон. Держава. — К.: Орієнтир, 2017, 336 с.

15. Плутарх. Порівняльні життєписи // Переклад Й.Кобів, Ю.Цимбалюк — К.: Дніпро, 1991.

16. Політика в особах (Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти) : навч. посібник / За заг. ред. проф. Ф. М. Рудича. — К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. — 400 с.

17. Рассел, Бертран. Історія західної філософії / Пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Тарашука. — К.: Основи, 1995. — 759 с.

18. Эразм Роттердамский и его время. /под. редакцией Л. С. Чиколини /М. -1989. — С..244—273.

19. Светоній Т. Життєписи дванадцяти цезарів. — Львів: Піраміда, 2019. — 312 с.

20. Фукидид. Історія. Т.1—2. — СПб., 1994.

21. Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве. — М., 1972.

ТЕМА 3

СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Вивчивши матеріали теми, студент ЗНАТИМЕ: сутність поняття політичного лідерства; основні світові та вітчизняні концепції політичного лідерства.

Після опанування матеріалів студент УМІТИМЕ: характеризувати процес розвитку і формування концепцій політичного лідерства, а також застосування отриманих знань у професійній діяльності.

Навчальні питання

1. Світові концепції політичного лідерства.
2. Вітчизняні концепції політичного лідерства.

1. Світові концепції політичного лідерства

У сучасному світі питання політичного лідерства стає все актуальнішим з кожним роком. Відбувається пошук особистостей, здатних перетворити державу на розвиненішу, сучаснішу і на проведення такої політики, що поліпшить життя населення суспільства в цілому. Роль політичного лідера не можна перебільшити. Історія знає чимало прикладів, коли в інтересах окремих політичних лідерів або груп розв'язувалися кровопролитні війни між країнами і народами, а спроби втілення в життя божевільних ідей тих чи тих «вождів народу» забирали життя багатьох мільйонів людей. Історія лідерства сягає глибокої давнини. У кожного періоду був свій лідер, з притаманними саме йому людськими та політичними якостями, що залежали від багатьох факторів: періоду історії, територіального розташування, культури та звичаїв, типу суспільства загалом, типу політичного режиму, знань людства, рівня розвитку держави, створення новітніх технологій тощо. Поняття лідерства має безліч аспектів. Головним критерієм політичного лідерства є ефективність його дії, результативність, задоволення запитів та інтересів тієї спільноти, яка бачить власну перспективу в

його існуванні, а без широкої соціальної підтримки політичне лідерство існувати не може.

У сучасній світовій науці існує чимало теорій, які намагаються пояснити феномен політичного лідерства. У центрі уваги авторів знаходяться різні аспекти прояву лідерства, досліджуючи це, вони пропонують власні індивідуальні варіанти інтерпретації його природи й змісту.

Концепцію лідера-надлюдини розвинув німецький філософ Фрідріх Ніцше (1844—1900). Філософ створив концепцію «надлюдина» (Übermensch) як концепцію ідеального образу, що втілює в собі волю до влади, і стверджував, що людина повинна подолати будь-які випробування долі й бути готовою перенести будь-який біль у прагненні до досягнення статусу надлюдини. Надлюдина — це та людина, яка завдяки волі до влади над собою змогла самореалізуватися, вищою мірою правильноше наближаючись до утвердження повноти існування, тобто до життя як до субстанції.

Для Ніцше надлюдина не є якоюсь біологічно новою істотою, тож не може бути «виведена» селекційно. У певному сенсі надлюдина — це інший стан людини, яка шляхом зміни свого ставлення до себе і до світу, зміни свого способу мислення та життя досягла чогось схожого на просвітлення, або буддистської нирвани.

Важливо зазначити, що надлюдина для Ніцше не є чимось божественним, хоч і може здатися богоподібною за описом, бо не потребує для свого «народження» нічого, окрім, власне, самої земної людини. На думку філософа, єдина перевага людини над богами полягає в тому, що їй є куди рости та розвиватися, вона не ідеальна, але може постійно покращуватися на постійному шляху до ідеалу, адже ідеал не може бути досягнутий. Проте людина має пройти складний шлях, аби перевищити себе. Якщо людина не може досягти того, що треба, потрібно перестати бути просто людиною, і вийти на новий рівень буття.

Людина мусить побороти в собі все, що сприяє спокою та лінощам. Слід позбутися повсякденності, бути вищим за неї, щоб стати особою, здатною володіти і керувати. Це своєрідна концепція самовиховання, знищення в собі раба. Згідно з Ніцше, людина — це канат, натягнутий між твариною та надлюдиною, це канат над прірвою. Життя людини — це ідеальна життєва програма конкретної людини ще до її народження. Але люди у своїй більшості її не виконують, тому вони не живуть, а проживають, закопавши свій талент (здібності) в землю, живучи чужим життям, одягаючи ту чи ту «маску». Життя первинне щодо волі, воно — ідеальна програма-план, воно — первинна гармонія світу й лю-

дини. Людина ж застає себе та оточуючих уже далеко не гармонійними. Але вона повинна, але вона може, за Ніцше, повернути цю початкову гармонію за допомогою власної сили волі, зуміти реалізувати своє істинне «я», працюючи.

У другій половині XIX — на початку XX ст. значний вплив на концептуалізацію проблеми політичного лідерства в ситуації нестабільності розвитку соціальних спільнот здійснили роботи представників психології мас, Г. Лебона та Г. Тарда, які зосередили свою увагу на вивченні ролі лідера у діяльності соціальних спільнот — малих, середніх і, насамперед, великих соціальних груп. Так, французький мислитель Г. Лебон (1841—1931), розглядав лідерство як втілення активності «очільника натовпу». У його інтерпретації відсутні сфери суспільного життя, де немає вождів або очільників. Саме вони, використовуючи навіювання, здатні підкорити різні соціальні спільноти своїй волі через механізми ствердження, повторення і зараження. При цьому Г. Лебон поділив вождів на дві групи: лідерів, у діяльності яких домінують сильні і короткотермінові вольові імпульси, та лідерів, для яких властива довготермінова стійка вольова активність.

Значення лідерів у громадському житті Лебон перебільшує, а натовпу — навпаки, недооцінює. На його думку, лідери можуть усе, досить тільки їм навчитися володіти психологією мас. Лебон у своїй роботі «Психологія народів і мас» розкриває докладно механізм впливу на натовп, що завжди шукає вождя і сам прагне до підкорення і рабства.

Французький соціолог Габріель Тард (1843—1904) вважав, що всі досягнення цивілізації це — результат діяльності видатних особистостей. Великий лідер — «найбільша випадковість, вихідне джерело соціального розвитку». Він впливає на послідовників через гіпнотичний вплив. Послідовники трактуються мислителем як «натовп». Суспільний прогрес досягається завдяки **лідерам-винахідникам**, що переборюють відсталість маси-натовпу.

Соціально-політичний рух, згідно з Тардом, здійснюється за схемою:

- лідер-новатор бореться з відсталістю натовпу;
- натовп захоплюється нововведенням;
- натовп слухняно йде за лідером, наслідуючи йому.

Щоб мати успіх у натовпу, лідер повинен «бити по його нервах», удавана єдність юрби — просто сліпе наслідування лідерів, без лідера натовп — обезголовлене чудовисько, що не може самостійно діяти, натовп часто захоплюють «не обранці, а покидьки», натовп не міркує, він вірить лідерів, перебуває під його

чарівністю, він нехтує слабким лідером й рабськи підкорюється сильному.

Своєрідне тлумачення лідерства в політичній науці приділяється **марксистським теоріям**. К. Маркс, визначаючи лідера як особу, якій властиві уміння, знання, авторитет, організаторський талант і яка є виразником інтересів і волі певного класу, зокрема пролетаріату. Політичні лідери, відповідно до марксистів, з'являються у відповідь на об'єктивну суспільну потребу. Якщо соціальна й історична обстановка вимагають лідерів, то вони неминуче з'являються. Політичні лідери завжди виступають як представники певних класів. Лідери краще усвідомлять інтереси і потреби цих груп, вказують шляхи їх досягнення. Як стверджує марксизм, політичний лідер завжди діє в рамках об'єктивної необхідності. Він її не в змозі скасувати, але він може на неї впливати. Якщо лідер знає об'єктивну спрямованість суспільних процесів, володіє їхніми законами, діє відповідно до них, тоді він може творити історію.

Отже, марксизм обмежує можливості активності політичних лідерів історичною необхідністю і класовими інтересами. Політичний лідер виступає тут самим здатним, свідомим і умілим виразником волі класу, тобто роль лідера, розглядається в обов'язковому зв'язку з діяльністю класів, соціальних груп.

Таким чином, **політичне лідерство** — одне з унікальних явищ політичного та суспільного життя, пов'язане із виконанням владних повноважень і здійсненням владних функцій високопосадовцями та політиками. Саме тому проблема політичного лідерства розглядається західними політологами у двох напрямках:

- **теоретичному** — робляться спроби теоретично поширити та реалізувати проблему лідерства за допомогою різноманітних філософсько-історичних концепцій;
- **утилітарному** — це практичний підхід з позицій практичної користі емпіричних досліджень вивчення досвіду, практики, розробки рекомендацій і пропозицій.

Залежно від їх теоретичних засад, концепції політичного лідерства поділяються на кілька груп:

- по-перше, концепції, згідно з якими лідер — універсальне соціальне явище людської діяльності. Саме тому закономірності його функціонування єдині в усіх сферах життя суспільства (в управлінні, політиці, економіці, освіті, спорті тощо);
- по-друге, концепції, що ототожнюють лідерство з керівництвом та управлінням. При цьому формальне володіння владою розглядається як необхідна й достатня умова лідерства.

Саме тому діяльність лідера постає як адміністративна діяльність. Причому специфіка явища лідерства зводиться здебільшого до правових (партійно-етичних, релігійних тощо) регуляторів політичної поведінки службової особи. Політичний лідер як соціальний інститут ототожнюється з органами державної влади; п по-третє, концепції, що розглядають політичного лідера як специфічне явище суспільного життя, що не може бути пояснене лише психологічними, економічними або правовими принципами.

У політичній науці існує багато інших теорій, концепцій і трактувань лідерства.

Теорія рис лідерства. За цією теорією лідер повинен володіти певними рисами. Він має глибше та масштабніше мислити, вміти швидко знаходити вихід із певних ситуацій тощо. Якісна перевага — це продуктивність ідей. Людина мусить оволодіти вмінням уникати, а в разі необхідності розв'язувати конфлікти; мати «підхід» до людей, до їхніх проблем і питань, що потребують вирішення. Лідера характеризують високий рівень інтелекту, нестандартне мислення. Усе це має витворити нову якість, що забезпечує лідерові здатність уміло вирішувати весь комплекс проблем, беручи до уваги не лише поточну ситуацію, а й можливі наслідки своїх дій у майбутньому. Нову ідею лідер повинен або вдосконалити, або відкинути.

Отже, прихильники цієї теорії надають основну увагу видатним індивідуальним рисам людини. Виділяються такі якості, розвинений інтелект, сила волі, як уміння передбачати, енергійність, здатність привертати увагу, такт тощо. У ряді випадків питання про становлення лідера пояснюється суто психологічними аспектами взаємодії лідера і груп. Або, наприклад, політичний погляд, курс обумовлюється темпераментом, складом характеру людини і іншими суб'єктивними моментами. Так, вважається, що холерики схильні до авторитарного способу управління, сангвініки — до опортунізму, флегматики сповнені пошана до демократичних свобод, індиферентні до політичної боротьби

Ситуаційна концепція. Лідер діє в межах певної ситуації, він необхідний як рушій, що розв'язує актуальну для певного періоду проблему. Ситуаційна концепція схильна вважати, що лідер своїм «народженням» багато в чому зобов'язаний ситуації. Наприклад, «потрібна людина» виявилася в потрібний час» в потрібному місці». Тобто зумів оцінити ситуацію і не упустив свій шанс. Але тут необхідно, щоб і сам потенційний лідер «дозрів» для виниклої ситуації.

Концепція послідовників. Політичне лідерство розглядається як особливі відносини між лідером і підлеглими або тими, хто його обрав чи на нього впливає. Ці відносини можуть бути односторонніми (коли впливає лідер), що залежить від рівня концентрації влади в лідера та рівня його політичної ваги, а також особистих якостей; двосторонніми, коли на лідера впливають його послідовники, а не тільки лідер впливає на них.

Отже, ця концепція акцентує увагу на відносинах лідера з відомими (активістами, послідовниками, виборцями, що підтримують даного лідера). Згідно цієї теорії, лідер повинен орієнтуватися на інтереси і потреби тієї групи, тих соціальних прошарків, які готові його підтримати, які і роблять з нього лідера.

Психологічні концепції лідерства. Серед психологічних концепцій лідерства виділяються концепції З. Фрейда, Г. Лассуелла, Г. Лебона, Г. Тарда, Е. Фромма та Т. Адорно. За З. Фрейдом, політичний лідер у будь-якій ситуації за рідкісним винятком поводить відповідно до власної Я-концепції. Поведінка його залежить від того, ким і як він себе усвідомлює, як він порівнює себе з тими, з ким він взаємодіє. Я-концепція, тобто усвідомлення людиною хто він, має кілька аспектів. Найсуттєвіші з них це образ «Я», самооцінка і соціальна орієнтація політичного лідера. З. Фрейд вважав, що наша самооцінка може бути виражена як відношення наших досягнень до наших претензій.

Фрейд розглядає образ Я-політика, який відповідає «загальній сумі сприйняття, думок і почуттів людини по відношенню до себе»... «Ці сприйняття, думки і почуття можуть бути більш-менш ясно проговорено в образі Я, в якому Я розділене на шість різних частин, тісно взаємодіючих». Ці шість Я:

- фізичне Я;
- сексуальне Я;
- сімейне Я;
- соціальне Я;
- психологічне Я;
- долає конфлікти Я.

Відповідно до психопатологічної типології Г. Лассуелла, залежно від функції, яку виконує або прагне виконувати політичний лідер, розрізняються такі типи «агітатор», «адміністратор» і «теоретик», а також їх різні комбінації. Г. Лассуелл розглядав напрямки руху несвідомих факторів у критичних ситуаціях кар'єри кожного з цих типів, а також їх роль у становленні певних «політичних типів». Основна функція «агітаторів» — це агітація громадян, поширення серед них своїх поглядів і спілкування з гро-

мадянами. Вони високо цінують риторику, вербальні формули, жести та їх часте, ритуалізоване повторення. Їм важливо викликати емоційний відгук аудиторії. На відміну від «агітаторів», «адміністратори» направляють свої почуття на менш віддалені і абстрактні об'єкти, концентрують увагу на маніпуляції певною групою, демонструючи неупереджений інтерес до завдань організації. Вони не потребують дозволу емоційних проблем, більш холоднокровні, врівноважені. Г. Лассуелл виділяв два підтипи «адміністраторів». Перший підтип характеризується вираженою енергією і уявою, що ззовні наближає його до агітаторів. Другий підтип є надмірно педантичний і «совісний» лідер, чия любов до рутини і деталей, пристрасть до точності, одночасно, зберігають цілісність і розвивають відчуження оточення. «Теоретики» ж зайняті віддаленими, високо інтелектуальними цілями. На відміну від «агітаторів», що вибирають близькі цілі, «теоретики» прагнуть до грандіозності. На відміну від «адміністраторів» лідери-«теоретики» страждають при відсутності емоцій, сильних психологічних подразників. Інтелектуалізація, за Лассуеллом, є відповідь лідерів-«теоретиків» на власні колісь невирішені проблеми. Згідно Г. Лассуелла, на політичний розвиток впливає характер політика. Він виділяв два основних типи: «примусовий» і «драматизуючий», а також підтип — «неупереджений». Політику з «примусовим» характером властиві жорсткість, одноманітність мислення і діяльності, заперечення новизни, інші якості «бюрократа» — адміністратора. Політик з «драматизуючим» характером схильний до самозамилування, провокацій, флірту тощо. Він являє собою повну протилежність «примусовому» характером, є «агітатором» політичного типу. «Неупереджений» характер відрізняється відсутністю яскравих емоційних станів; в політиці такі люди стають хорошими суддями, дипломатами тощо.

Не зважаючи на те, що сукупність різних психологічних інтерпретацій політичного лідерства дозволяє побачити його різноманітні сторони, але все ж створити єдину універсальну психологічну концепцію лідерства, цілком ймовірно, неможливо, оскільки саме це явище надзвичайно різноманітне за своїм прояву і функцій, залежить від історичних епох, типів політичних систем, особливостей лідерів і інших чинників.

На думку Е. Фромма та Т. Адорна, індивіди, для яких влада є внутрішньою інстинктивною потребою, при певних соціальних умовах перетворюється у авторитарних вождів. Така особистість лідер формується найчастіше у суспільствах, що охоплені системною кризою, у результаті якої існує атмосфера масового відчаю

та неспокою. За цих обставин народ шукає спасителя і готовий довірити йому свою долю. Авторитарний лідер прагне підпорядкувати собі усі структури громадського суспільства, є схильним до містики, демагогії, нетерпимий до проявів інакодумства та демократії.

Отже, психоаналітичні концепції лідерства можна умовно розділити на три основні напрями:

- перший — у «масовій людині» живе потреба в авторитеті і покровителі. Відсутність лідера — героя для багатьох людей стає мало не трагедією. І такі люди посилено шукають собі кумирів і інколи створюють героїв навіть з посередніх людей;

- другий напрям поділяє народ на лідерів і масу. Значення лідерів у суспільному житті він сильно перебільшує, а роль натовпу, навпаки — недооцінює. На його думку, лідери можуть все, достатньо тільки їм навчитися володіти психологією маси. Натовп завжди шукає вождя і сам прагне до підпорядкування;

- третій напрям психологічної концепції пояснює феномен лідерства існуванням певного типу осіб, схильних до авторитаризму і постійно прагнучих до влади. Нерідко ці люди мають певні комплекси неповноцінності і щоб якось їх компенсувати, прагнуть проявити себе, підносячись над іншими.

Особистісні концепції, як одні з перших способів пояснення політичного лідерства, який із певними модифікаціями дійшов до сьогоднішнього дня. Практично всі ці концепції виходять з двох базових положень.

Перше: в основі політичного лідерства лежить наявність у окремих суб'єктів політики певної кількості визначених здібностей індивідуального характеру, які дозволяють їм домінувати в групі і реалізовувати в ній власну волю.

Друге з цих положень встановлює специфічну модель стосунків між лідером і масами. Відповідно до неї лідер визначається як активний і діяльнісний полюс, а маси — як пасивна речовина, яка виступає матеріалом для реалізації його волі. Серед представників цього підходу можна назвати Д. С. Мілла, Г. Д. Форда, В. Ліппманна, В. Бейджота, Й. Шумпетера, Д. Пламенатза та інших. Зрозуміло, що подібне визначення входить у суперечність з такими принципами демократії, як широка участь громадян у політичному житті, їх можливість впливати на прийняття політичних рішень тощо. Саме тому, поряд з особистісною концепцією політичного лідерства, було запропоновано її своєрідний антипод.

Групова концепція політичного лідерства. Одним з її представників вважається Д. Гемпфіл. Однак, формулюючи власну

теорію політичного лідерства, він називає ряд дослідників, які, на його думку, виступили попередниками групової концепції. Це І. Бентам, Е. Джексон, Ж-Ж. Руссо. Основні положення цієї концепції у своїх теоретичних поглядах розвинув Р. Стогділл, який спробував описати політичне лідерство в термінах синхронізації взаємних очікувань між членами певної групи, на основі якої виділяється фігура політичного лідера. Проте останнім часом, поряд з класичними груповими, ситуаційними та особистісними теоріями політичного лідерства, з'являється й низка нових надзвичайно цікавих інтерпретацій цього феномена, які можна умовно визначити поняттям «інтегративних концепцій». Здебільшого їх розвиток обумовлений появою нових концепцій демократії. У цьому контексті безумовний інтерес становить феномен «сильної демократії» Б. Барбера, у своєму розумінні політичного лідерства цей автор схиляється саме до інтегративної моделі, «середнього шляху» між особистісною та колективною інтерпретацією. Більше того, серед численних спроб розробити єдину концепцію політичного лідерства можемо зустріти не лише прагнення зняти протиставлення між особистісними та груповими теоріями, але й долучити до пояснення політичного лідерства ситуаційних, психоаналітичних, технологічних і гуманістичних концепцій. У результаті чого отримуємо таку модель опису політичного лідера, яка враховує ряд варіативних величин, що можуть впливати як на формування політичного лідера, так і сприяти занепадові його політичної кар'єри. Причому кожна з зазначених величин може сягати своєї граничної межі, що автоматично робитиме її визначальною стосовно опису політичного лідерства. Так, якщо показник групової підтримки досягне критично низької величини, то навіть за умов сприятливих зовнішніх обставин та наявності видатних особистих здібностей політичний лідер завжди опинятиметься перед загрозою втрати свого становища. Вихід з цієї ситуації можливий лише двома шляхами:

- повернення групової довіри і підтримки;
- переведення політичної системи в авторитарний режим, коли політичний лідер набуває ознак одноосібності і тим самим може нейтралізувати фактор групової підтримки шляхом нехтування ним. Адже, в політичній історії є чимало прикладів того, коли як політичний лідер, так і правляча еліта в цілому, доволі легко ігнорували таким чинником, як довіра та підтримка влади.

2. Вітчизняні концепції політичного лідерства

Стосовно вітчизняної політичної науки, то в ній також простежуються практично всі перераховані концептуальні підходи до аналізу політичного лідерства.

Ідею посилення ролі групових чинників політичного лідерства за умов широкої демократизації суспільно-політичних відносин і підвищення демократичної політичної культури висуває В. Прокпоук, на думку якого завдяки фігурі політичного лідера відбувається, насамперед, оптимальне узгодження групових інтересів, а сам політичний лідер сприймається як постать, у якій інтегрується політична енергія групи.

Тим часом державний діяч Володимир Зотов наголошує на домінуванні індивідуального фактора, окреслюючи політичне лідерство як особисту здатність окремих суб'єктів впливати на політичну поведінку та політичну діяльність людей, обумовлену системою соціально-політичних і психологічних взаємовідносин у суспільстві. При цьому визначальними рисами, які уможливають формування політичного лідера, він називає: наявність власної політичної програми та новаторської стратегії, пов'язаної з його іменем, наполегливість, сильну волю, гнучкість, належний рівень політичної культури, імідж керівника, комунікабельність, популярність, здатність до організаційної діяльності тощо.

Схожу концепцію політичного лідера пропонує Юрій Ірхін: «Політичний лідер — це авторитетний член суспільної організації чи соціальної групи, особистий вплив якого дозволяє відігравати йому провідну роль у соціально-політичних процесах».

Певною мірою пом'якшуючи індивідуалістичні акценти, Андрій Берегда все ж визнає можливість впливу групи на політичного лідера. Хоча, на його думку, наявність групової підтримки впливає не стільки на самого політичного лідера, скільки на ефективність його діяльності, бо «наявність довіри набагато збільшує можливості та ефективність діяльності політика».

Доволі поширеною є й концепція Івана Кривогуза, що прагне поєднати груповий та особистісний підходи. Наголошуючи на індивідуальних факторах політичного лідерства, тим не менш зауважує, що всі ці характеристики лідера майже завжди спрямовані до однієї мети: отримання підтримки від певного колективу чи соціальної групи. Так, відповідно до запропонованого ним визначення, політичний лідер — це особа, наділена якостями політика-професіонала, але при цьому вона виділяється з-поміж ін-

ших ступенем і масштабами довіри й підтримки з боку значної частини населення чи всього суспільства.

Доволі цікаву концепцію політичного лідера пропонує Леонід Кравчук, політичне лідерство, може говорити «від першої особи». Тож наголошуючи на важливості підтримки широких верств населення, він зауважує, що сама ця підтримка виявляється зворотним боком особистої здатності політичного лідера консолідувати суспільство чи окремі соціальні групи. Причому сам політичний лідер відчуває, наскільки добре йому це вдається, адже політичні лідери, неспроможні об'єднати народ спільною ідеєю, рано чи пізно починають боятися втратити владу і через це приречені на неминучий крах. У цьому сенсі логіка розвитку політичного лідера може бути представлена завдяки двом базовим сценаріям:

- позитивний варіант розвитку подій — консолідуючи маси (колектив, групу тощо) завдяки своїм організаційним та іншим здібностям, лідер отримує їх підтримку і, спираючись на неї, в подальшому реалізує певну політичну програму, яка відповідає інтересам тих, хто його підтримує, і його власним інтересам;

- негативний варіант розвитку подій — отримуючи статус політичного лідера, особа відчуває брак підтримки і довіри до себе, що змушує її вдаватися до засобів тиску і силового впливу на суспільну думку й суспільну поведінку, що, в свою чергу, трансформує цього політичного лідера в диктатора чи більш-менш яскраво вираженого авторитарного лідера.

Проте, попри все розмаїття концепцій політичного лідера й політичного лідерства, в вітчизняній політичній науці, можна визначити певні домінанти. Зокрема, стосовно проблеми співвідношення особистісних і групових визначень політичного лідера, серед вітчизняних вчених явно домінує **інтегративні концепції**. Так, визначаючи політичного лідера як «авторитетну особу, яка здійснює переважний вплив на інших людей з метою інтеграції їхньої діяльності для досягнення спільних політичних та інших цілей», Петро Шляхтун наголошує, що ґрунтом політичного лідерства завжди виступають соціальні маси, які формують базис підтримки політичного лідера і тим самим не можуть бути елімінованими з аналізу діяльності політичного лідера. Недарма у запропонованому ним визначенні особливий акцент робиться саме на ознаці спільності інтересів, яка дозволяє органічно поєднати індивідуальні аспекти політичного лідерства з груповими. До цієї думки схиляється й Антоніна Колодій, яка, окреслюючи політичного лідера як «особу, що має постійний пріоритетний вплив на

те чи те політичне об'єднання або на все суспільство завдяки своїй участі в політиці», також відзначає фактор тісного зв'язку політичного лідера з масами чи, точніше, з групами його підтримки.

Групові теорії та концепції особистих якостей має своїм наслідком поєднання формального і неформального підходів у визначенні політичного лідера. Так, для формальних дефініцій політичного лідера цей феномен корелюється виключно з посадою, яку обіймає той чи інший політичний суб'єкт, то неформальні концепції, як правило, грішать абсолютизацією суб'єктивного чинника. Хоча це, безумовно, не означає, що в сучасній пострадянській політичній науці ми не знаходимо суто «формальних» чи «неформальних» концепцій політичного лідера.

Формальні концепції політичного лідерства знаходимо у визначенні Сергія Рябова, який описує політичного лідера як главу, керівника держави, партії, громадсько-політичної організації, руху, якоїсь громади тощо. В результаті чого політичне лідерство автор розцінює, як реалізований у політичному житті держави і громадянського суспільства факт, який підлягає аналізу на підставі такої ознаки, як інституалізована й легалізована можливість певних суб'єктів політичних відносин чинити владний вплив на інших.

Неформальні концепції політичного лідерства, як наголошує В'ячеслав Мальцев політичного лідера, окреслює як будь-якого учасника політичного процесу незалежно від його формального статусу, який прагне і виявляється спроможним консолідувати зусилля мас та активно впливати (в межах території, міста, регіону, країни) на цей процес з метою досягнення визначених та висунутих ним цілей.

Український політик, професор, політолог і публіцист Дмитро Видрін пише про «другорядність» формальних ознак. Для нього статус політичного лідера далеко не завжди і далеко не обов'язково має співпадати з посадовим статусом того чи іншого політичного діяча.

Не менш цікавим видається й спосіб пояснення пріоритету неформальних ознак, запропонований Андрієм Булавіним і Миколою Головатим. На їхню думку, досліджуючи діяльність політичного лідера, можемо виділити принаймні два аспекти його фігури. З одного боку, це його державна значущість, що вимірюється тим рівнем, який він посідає у владній ієрархії держави, колом його владних повноважень, можливостями впливати на економічне, політичне, культурне життя країни тощо. З іншого боку, це його соціальна значущість. Тому в процесі аналізу кон-

цепції політичного лідерства вкрай важливо продемонструвати зв'язок цих двох аспектів, сутність якого полягає в тому, що первинною для конституювання постаті політичного лідера виступає саме соціальна значущість, яка згодом може бути доповнена ще й державною значущістю, офіційним статусом державного діяча. Тому, політичне лідерство постає як процес висунення і легітимації діяльності соціально значущих особистостей засобами специфічних політичних технологій. Проте, оминаючи формальні й неформальні концепції політичного лідера, повернемося до положення про тенденцію до розробки такої концепції, яка б органічно поєднувала обидва підходи.

Валерій Бебик, який фактично дає два визначення політичного лідерства, перше демонструє формальний бік лідерства, а друге — неформальний. Так, з одного боку, політичне лідерство, на думку цього дослідника, виявляється пов'язаним з можливостями чинити керівний вплив на соціальні групи, ті чи інші частини суспільства тощо. А, з іншого боку, політичне лідерство інтерпретується ним як поєднання:

- здатності відчувати, аналізувати мотиви поведінки людей, інтегрувати їх та коригувати поведінку об'єкта з урахуванням його потреб та цілей розвитку;
- уміння створювати сприятливий морально-психологічний клімат політичного життя своєї спільноти;
- відповідності стилю лідерства цілям оптимального співвідношення стратегічних і поточних завдань рівню політико-психологічної культури та домінуючим ціннісним орієнтаціям суспільства.

Подібну позицію представлено й авторами політологічного словника, В. Астахової та М. Панова, зазначають, що політичному лідеру, останній окреслюється як індивід, наділений лідерськими якостями і здатний приймати важливі для групи рішення з точки зору групового інтересу (неформальна ознака). Але при цьому право щодо прийняття рішень має бути санкціоноване та легітимоване групою (формальна ознака).

В українській науковій літературі до аналізу концепцій політичного лідерства зверталися К. Ващенко, М. Головатий, В. Гошовська, Б. Кухта, А. Пахарев, Л. Пашко, Г. Почепцов, А. Приятельчук, О. Траверсе, М. Цюрупа та інші. Окремий ланкою в науковій літературі становлять дослідження, присвячені аналізу лідерства як об'єкту наукового пізнання. Серед них заслуговують на особливу увагу наукові розвідки Б. Буяка, С. Держановської, В. Дубінської, А. Приятельчука, Р. Сторожева та ін. У розвідках

Б. Буяка політичне лідерство розглядається у загальносвітовому контексті, починаючи з періоду античності і закінчуючи напрацюваннями сучасних авторів. У площині аналізу політичного лідерства значної уваги заслуговує аналіз специфіки політичного лідерства у період «лібералізованого» тоталітаризму радянської доби, здійснений О. Траверсе у дисертації на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. При цьому автор визначає політичне лідерство як інститут і процес, який не тільки має широку палітру ознак, а й зумовлює магістральні процеси інституціалізації та елітотворення у суспільстві. Наявність саме сталого самовідтворююваного інституту політичного лідерства є показником динамічності політичних відносин як передумови становлення демократичного суспільства. Автор цілком слушно вважає лідерство полісистемним явищем, яке є важливим чинником політичного розвитку. Дослідник зробив обґрунтований висновок про принципову відмінність лідерства у тоталітарних суспільствах від лідерства у демократичних соціумах. Лідерство у такому розумінні залежить від конкретного політичного процесу з визначеною структурою політичних відносин, ієрархій влади на різних рівнях соціальної взаємодії. Особливості виявлення психологічних й інформаційно-комунікаційних механізмів політичного лідерства стали предметом зацікавленості й української дослідниці Н. Ткач, яка розглядає лідера як особу з особливими психофізичними характеристиками, що дозволяють ефективно впливати на суспільство, легально обіймати управлінські посади та визначати стратегії розвитку суспільств. Дослідниця вказує на істотну різницю у сприйнятті лідерства за гендерною ознакою. Якщо жінки більше уваги звертають на комунікативні та морально-етичні якості політика, то чоловіки — на його лідерські, інтелектуальні й вольові якості. Водночас у дисертації акцентується увага на комунікаційних механізмах політичного лідерства, які сприяють легітимізації влади, громадському діалогу між суб'єктами політичної діяльності та досягненню суспільного консенсусу.

Підсумовуючи, зауважимо, що в сучасній науковій літературі сформувалася широка палітра підходів до розуміння лідерства, у межах яких досліджується значна кількість факторів, що характеризують особистість лідера у політичній, соціально-економічній, правовій, релігійній, культурній сферах. Утім, широкий діапазон виявлення лідерських якостей значно обтяжує його дослідження. Ускладнює процес вивчення політичного лідерства й те, що діяльність лідера містить у собі одночасно і

особистісні якості, і здатність людини до взаємодії з іншими індивідами та соціальними спільнотами, і акцентує на необхідності досягнення конкретного результату. У процесі аналізу атрибутивних ознак політичного лідерства слід враховувати й те, що у реальному політичному середовищі лідери можуть послуговуватися не тільки різними типами лідерської діяльності, а й доволіно актуалізувати різні функції активності лідера. Водночас у конкретній політичній ситуації лідери повинні вміти виявляти здатність до рефлексії інтересів і потреб широких мас населення, вміння ретранслювати їх у політичні вимоги партій, визначати стратегію і тактику їх втілення у сфері державного будівництва. Загалом одним з найпродуктивніших концепцій до розуміння сутності політичного лідерства є його тлумачення на основі ціннісних, соціокультурних орієнтацій у розвитку особистості і суспільства в цілому. При цьому у межах саме соціокультурної концепції до розуміння лідерства важливу роль відіграє дослідження категорії «особистість». Окрім цього, соціокультурна концепція завбачує дослідження лідерства крізь призму його виявлення у особливих формах активності особистості, соціальних спільнот і суспільства загалом. Затребуваність соціокультурної концепції пояснюється і тим, що він дозволяє використовувати міждисциплінарні дослідження, відкриваючи широке поле для можливості вироблення синтетичної теорії політичного лідерства.

Резюме за змістом теми

Незважаючи на багатоманітність і варіативність методологічних концепцій до розуміння політичного лідерства, досі необхідно залишається їх концептуалізація.

Складність поняття політичного лідерства, а також його визначальна багатоаспектність пояснюють існування в сучасній політичній науці кількох концептуальних підходів до його аналізу. В цьому сенсі повнота і цілісність будь-якого дослідження, що ставить за мету висвітлення змісту цього явища, так чи інакше має звертатись й до характеристики тих підходів, які роблять можливим науковий дискурс стосовно політичного лідерства, а також фігури політичного лідера.

Терміни та поняття до теми

Лідер — будь-який член співтовариства, який справляє значний вплив на поведінку людей, формально чи неформально виконує функ-

ції управління, користується повагою та авторитетом; індивід, який володіє найяскравіше відображеними корисними з точки зору внутрішньо-групового інтересу якостями, завдяки яким його діяльність виявляється найпродуктивнішою: висока швидкість реакції на політичні події, ситуації, що виникають, тямучість, кмітливість, вміння вивертатися та виходити зі складних ситуацій тощо.

Лідерство — керівне становище окремої особистості, соціальної групи, клану, партії, держави; процеси внутрішньої самоорганізації та самоуправління групи, обумовлені індивідуальною ініціативою їхніх членів; процес, за допомогою якого одна людина справляє вплив на іншу чи на групу людей.

Ознаки політичного лідерства: лідерство передбачає постійний вплив на оточуючих; загальність і розповсюдженість політичного впливу на усіх членів керованої спільноти; закріплення лідерства у певних нормах, правилах, привілеях, повноваженнях.

Політичний лідер — людина, яка керує політичними процесами, справляє вплив на соціальну поведінку індивідів, груп, прошарків і суспільства в цілому; авторитетний член організації, групи, суспільства, особистий вплив якого дає йому змогу відігравати суттєву роль у політичних процесах та ситуаціях, створювати й реалізовувати програму розв'язання соціальних проблем і завдань суспільного розвитку; центр влади, «мозок», «візитна картка» тих сил, які його висувають на елітарні лідируючі позиції та забезпечують йому постійну, тривалу підтримку; політичний менеджер, що управляє; керівник своїх прихильників та послідовників; б) учасник політичного життя, що прагне і здатний консолідувати зусилля оточення та активно впливати на нього заради досягнення визначеної мети.

Політичне лідерство — різновид соціального лідерства, пов'язаний з управлінням державними та суспільними процесами; влада, здійснювана одним чи кількома індивідами з метою пробудження членів нації до дій; відносини між людьми у процесі спільної діяльності, за якої одна сторона забезпечує домінування своєї волі над іншими; постійний легітимний вплив владних осіб на суспільство, організацію чи групу; процес взаємодії, під час якої одні люди (лідери) знають та виражають потреби й інтереси своїх послідовників і тому володіють престижем і впливом, а інші (їх прихильники) добровільно віддають їм частину своїх владних повноважень для здійснення цілеспрямованого представництва та реалізації власних інтересів; процес міжособистісної взаємодії, під час якого авторитетні люди, наділені реальною владою, справляють легітимний вплив на все суспільство чи певну його частину, котра добровільно віддає їм частину своїх політико владних повноважень і прав; вищий рівень лідерства, що відображає владні відносини у суспільстві на найвищому — державному рівні; одне унікальних явищ політичного й суспільного життя, пов'язане із виконанням владних повноважень і здійсненням владних функцій високопосадовцями та політиками; особливого роду підприємництво, здійснюване на політичному ринку, при якому політичні підпри-

емці в конкурентній боротьбі за керівні посади обмінюють свої програми вирішення суспільних проблем і передбачувані засоби їх реалізації; своєрідна соціально-історична потреба людей в організації своєї діяльності та процес міжособистісної взаємодії, під час якого авторитетні особи, наділені реальною владою або можливостями політичного впливу на людей, справляють легітимний вплив на суспільство чи певну його частину, які добровільно віддають їм частину своїх політико-владних повноважень і прав; певний вид та рівень політичної діяльності управлінської еліти; метод побудови влади, заснованої на інтеграції різноманітних соціальних верств (груп), шляхом використання специфічних механізмів об'єднання навколо висунутої лідером програми, концепції вирішення соціальних проблем та завдань суспільного розвитку; особливий механізм взаємозв'язку політика з послідовниками; певний вид та рівень політичної діяльності управлінської еліти.

Психологічний вплив — процес та результат, спрямований на формування певної системи уявлень, дій та відносин, через переконання, психологічне переформування, сугестію, що сприймаються індивідом як особисто йому належні.

З а п и т а н н я . З а в д а н н я

1. Що таке політичне лідерство як феномен суспільного життя?
2. Розкрийте концепцію лідерства Ф. Ніцше.
3. Яке марксистське трактування політичного лідерства?
4. Назвіть концепції, які пояснюють політичне лідерство.
5. Як обґрунтовується природа політичного лідерства в теорії рис? У чому недоліки цієї теорії?
6. Що відкриває психологічна концепція в політичному лідерстві?
7. У чому переваги і недоліки ситуаційна концепція?
8. Розкрийте зміст концепції послідовників в політичному лідерстві?
9. Назвіть основні аспекти політичного лідерства.
10. Які три основні компоненти можна виділити в структурі політичного лідерства?

Т е м и р е ф е р а т і в

1. Виклики та проблеми становлення політичного лідера.
2. Зарубіжний досвід формування політичного лідера.
3. Концепція надлюдини Ф. Ніцше.
4. Структура і психологічні риси особистості лідера (біологічний, психологічний, соціально-психологічний, політико-психологічний, соціальний рівні).
5. Загально-психологічний підхід вивчення феномену політичного лідера.
6. Виклики та проблеми становлення політичного лідера.

Література

1. Ашин Г. К., Охотский Е. В. Курс элитологии. — М., 1999. — С. 236 — 238.
2. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина : монографія / В. М. Бебик. — К. : МАУП, 2003. — 424 с. 2. Кирилюк Ф. М. Основи політології / Ф. М. Кирилюк. — К. : Освіта, 1995. — 456 с.
3. Бойко С. Політичне лідерство в Україні: генезис і динаміка розвитку / С. Бойко. — Політичний менеджмент. — 2011. — № 6. — С. 91—100.
4. Буяк Б. Феномен лідерства в історико-філософській ретроспективі. Гуманітарний вісник. 2015. № 36. С. 238—253.
5. Держановська С. Л. Сутність політичного лідерства: аналіз праць сучасних українських науковців / С.Л. Держановська // Ефективність державного управління : зб. наук. пр. регіонального інституту державного управління Національної академії управління при Президентіві України. — Вип. 40. — Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2014. — С. 310—316.
6. Дубінська В. О. Теоретичні засади дослідження політичного лідерства у системі державного управління. Актуальні проблеми державного управління. 2014. № 2. С. 14—21.
7. Енциклопедичний словник з державного управління / [уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.] ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. — К. : НАДУ, 2010. — 820 с.
8. Корнієнко В. О. Ефективність політичного лідера: критерії та механізми реалізації в сучасній Україні : монографія / В. О. Корнієнко, І. Д. Похило. — Вінниця : ВНТУ, 2009. — 140 с.
9. Кухта Б. Політична еліта і лідерство / Б. Кухта, Н. Теплоухова. — Львів, 1996. — 224 с.
10. Лебон Г. Психология толп. Психология толп. Москва : Институт психологии РАН, Изд-во «КСП+», 1998. С. 15—256.
11. Логвиненко О. С. Становлення політичного лідерства управлінської еліти в суспільстві перехідного періоду : автореф. дис... канд. політ. наук / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. Київ, 2004. 24 с.
12. Маскевич О.Л. Проблема політичного лідерства в Україні на сучасному етапі розвитку / О.Л. Маскевич, Ю.І. Гороховська, Я.А. Кровіцка // Молодий вчений. Серія Політичні науки. — 2014. — № 12 (15). — С. 286—288.
13. Ницше Ф. Так сказал Заратустра. Книга для всех и ни для кого. По ту сторону добра и зла. Казус Вагнер. Антихрист. Ессе Номо. Человеческое, слишком человеческое. Злая мудрость. Минск : Харвест, 2005. С. 398—410.
14. Основи політології : курс лекцій / за ред. проф. Н. І. Сазонова. — Х., 2003. — 512 с. 4. Основи політології (Курс лекцій) : навч. посіб. — Х. : ХДТУСГ, 2004. — 489 с.

15. Пахарев А.Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні: Навчальний посібник. — К.: ПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. — 182 с.
16. Політичне лідерство : навч. посібник / авт. кол.; за заг. ред. В. А. Гошовської, Л. А. Пашко. Київ : НАДУ, 2013. 300 с.
17. Приятельчук А. О. Лідер і лідерство: бізнес-пошуки шляхів вдосконалення культури і моралі. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія. 2012. Вип. 39. С. 3—15.
18. Прокопюк В. С. Демократична політична культура: основні риси та форми прояву. // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія, політологія. -1998. -Вип. 28.- С. 48.
19. Рудич Ф. Політичне лідерство на пострадянському просторі: методологічний контекст // Політичний менеджмент. Спецвипуск. — 2006. — С. 5 — 14.
20. Сторожев Р. І. Стан дослідження проблеми лідерства у вітчизняній і зарубіжній літературі. Держава та регіони. Серія. Державне управління. 2017. № 3 (59). С. 21—25.
21. Гард Г. Мнение и толпа. Психология толп. Москва : Институт психологии РАН, 1998. 412 с.
22. Ткач Н. О. Соціально-психологічні та інформаційно-комунікаційні механізми політичного лідерства : дис. ... канд. політ. наук / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2010. 20 с.
23. Траверсе О. Політичне лідерство та керівництво доби «лібералізованого» тоталітаризму в СРСР: український контекст (60-ті початок 90-х рр. XX ст.) : автореф. дис... доктора політ. наук / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2010. 28 с.
24. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я». 2-е изд. Москва : Академический проект, 2014. 118 с.
25. Шитюк М.М., Єнтіс М.Є. Проблема політичного лідерства в сучасній Україні / М.М. Шитюк, М.Є. Єнтіс // Наукові праці. Серія Політичні науки. — 2004. — Т.34. — 21. — С. 69—73.

ТЕМА 4

ФУНКЦІЇ, СТИЛЬ, ТИПОЛОГІЯ, ІМІДЖ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА

Вивчивши матеріали теми, студент ЗНАТИМЕ: основну термінологію необхідну для розуміння предмету. До таких термінів належать: політичне лідерство; тоталітарний стиль лідерства; авторитарний стиль лідерства; демократичний стиль лідерства; імідж політичного лідера; політичний імідж; імеджеологія; іміджмейкер. Студентам необхідно: вивчити основні функції політичного лідера; розуміти зміст стилю політичного лідера та вміння його практичної реалізації; вивчити типологію політичного лідера; окремо звернути увагу на вивчення формування та практичного застосування іміджу політичного лідера.

Після опанування матеріалів теми студент УМІТИМЕ: звернути увагу на функції та стиль політичного лідера; знати, які є типи політичного лідера; вивчити у чому полягає сутність іміджу політичного лідера; окремо звернути увагу на вивчення особливостей формування та розробки іміджу політичного лідера в Україні.

Навчальні питання

1. Функції і стиль політичного лідера.
2. Типологія політичного лідера.
3. Імідж політичного лідера.

1. Функції і стиль політичного лідера

Теоретико-методологічні засади політичного лідерства не обмежуються тільки концептуальними поглядами на даний феномен. До теоретико-методологічних складових політичного лідерства також належать, це і визначення та класифікація функцій політичного лідера; обґрунтування та ухвалення різних стилів лідерського управління; визначення типології політичного панування; визначення характерних рис іміджу політичного лідера, що є найважливішим фактором завоювання політичної влади.

Політичний лідер покликаний виконувати ряд найголовніших **функцій**, що залежать від суспільства і держави, в якій лідер здійснює управління, від завдань, що стоять перед країною, та від розстановки політичних сил у державі:

- **вираження спільних інтересів людей**, які представлені як невеликою групою, так і класовою, демографічною, етнічною, територіальною, професійною спільністю людей і виборцями того чи іншого округу чи країни. Прихильники лідера вбачають в ньому захисника власних інтересів;

- **визначення** стратегічних орієнтирів у розвитку суспільства і держави;

- **участь** у процесі вироблення та ухвалення політичних рішень, вираження способів і методів реалізації державної мети;

- **мобілізація** мас на досягнення політичної мети;

- **соціальний арбітраж**, підтримка порядку і законності;

- **новаторська функція** — задля того, щоб стати лідером та зайняти відповідну посаду, кандидат на лідерство в порівнянні з керівником має запропонувати щось нове. Тому, це здійснює функція політичного лідерства у впровадження чогось нового та конструктивних ідей соціального устрою;

- **інтегративна функція** — на базі представленої лідером програми відбувається інтеграція дій його конститuentів. В ідеальному варіанті програма лідера має окреслювати задоволення інтересів та потреб кожної групи населення тієї чи іншої територіальної одиниці. Інтегративна функція покликана забезпечувати цілісність і стабільність суспільства, громадянського миру та злагоди. Цілісність суспільства неможлива без згуртування усіх соціальних спільностей;

- **координаційна** — координація діяльності таких владних інститутів, як парламенту, адміністрації та суду;

- **організаторська або прагматична функція** — полягає у реалізації цілей та завдань, що стоять перед суспільством і представлені у програмі лідера, в конкретних діях;

- **комунікативна функція** — полягає в забезпеченні лідерами зв'язку між масами та політичними інститутами. Зокрема, між вищими органами держави — урядом, парламентом, главою держави та вищими судами. Саме через лідера здійснюється координація та узгодження дій всіх суб'єктів політики. Виконання лідером ролі *комунікатора* здійснюється для набуття ефекту від міжособистісної взаємодії — це президентський реванш Ж. Ширака; лідер у ролі *автонома* — це необхідність підняття над про-

зою життя, Ш. де Голль; лідер у ролі *агресора* — це рішучі дії проти людей, Гоміньдан;

- **трансформативна функція** — це є вибір найліпшого варіанту впливу на реальність (революції або еволюції) для реалізації в життя головної мети. Суб'єкти політики розподіляються на революціонерів — борються за ідеали заради перетворень, та еволюціонерів — борються за людей заради існування;

- **адаптивна функція** — сукупність пристосувальних реакцій, які мають цілеспрямований та доцільний характер; погодження цілей і результатів, будови, функцій і умов середовища, як підсилюють захисні якості, скеровують адекватне сприйняття та дії; оптимізують прийняття рішень у потрібному ритмі за значного ступеня відповідальності;

- **легітимация політичного порядку** характерна лідерам тоталітарних і авторитарних державних режимів, демократичні інститути управління суспільством в яких є вкрай слабкими, або повністю відсутні. В демократичних суспільствах законність політичного устрою відбувається за допомогою визнання особи лідера.

Пояснення функцій політичного лідера запропонував англійський політолог Д. Томпсон: створення політичної коаліції на основі вміння переконувати та вести переговори; визначення програми дій та формування політики; здатність пробуджувати оптимізм і ентузіазм; добір та формування ефективного управлінського персоналу; формування та підтримання власного іміджу; накопичення та вмиле використання інформації; своєчасне вирішення нагальних проблем суспільства.

Прагматичний підхід до виконання функцій політичного лідера надає можливість вирішувати основні управлінські завдання загальнонаціонального політичного лідера — результативно та універсально. Більшість лідерів у сучасних умовах намагаються здійснювати управлінські функції відповідно до таких своїх індивідуальних здібностей, як інтелектуальні та організаторські, властивостей свого темпераменту, професіоналізму свого найближчого оточення та якості керівної еліти, внутрішнього та соціально-економічного стану суспільства та міжнародного статусу країни.

Тож, політичне лідерство є ефективним соціальним впливом певної особи на своє оточення, широкий загал та громадськість, незалежно чи дана особа має владні повноваження чи адміністративний вплив.

Дослідник Р. Такер до функцій лідерства відносить: консолідує — інтеграція групи; діагностична — аналіз ситуації; дире-

ктивна — визначення цілей та напрямку дій; інноваційна — оновлення політичного курсу; мобілізуюча — організація людей на досягнення цілей; комунікаційна — взаємозв'язок влади і громадян; інформаційна — люди організуються на основі певної вигоди, мети дій чи наслідків.

Зокрема, А. Пахарев виокремлює легітимізаційну функцію, відповідно до якої з однієї сторони навіть опозиціонери активно включені в діяльність політичних інститутів, легітимізують політичний режим, з іншої сторони — неординарний лідер очолюючи політичну силу, підтверджує її стремління до влади.

Спроможність лідера виконувати свої функції залежить від таких чинників, як особисті якості, наявність ресурсів і вміння їх мобілізувати. Посада лідера сприяє цьому та надає можливості розпоряджатися даними ресурсами. Тому лідерство має формальний і неформальний характер.

Реалізація програм політичного лідера відбувається через його власний стиль управління, напрямки і практика якого залежить від соціального, економічного та культурного середовища. Визначення стилю політичного лідера пояснюється тим, як керівник демонструє та реалізує власні функції.

Головними чинниками формування стилю політичного лідерства являються: соціально-економічний, історичний, зовнішньополітичний, етико-культурний, адміністративно-територіальний і етнонаціональний. Стиль політичного лідерства пов'язаний з особистими рисами лідера, його політичними переконаннями, характером, освітою і професійним досвідом. Значно впливають на утворення стилю управління здатність лідера виражати та відстоювати погляди своєї організації, присутність власної політичної програми, політична воля, політична культура, ерудиція, організаторські здібності, здатність передбачати майбутні події, популярність серед народу, комунікабельність, моральність, почуття гумору, ораторське мистецтво та тактовність.

За стилем розрізняють: авторитарне лідерство, демократичне лідерство, ліберальне лідерство, відсторонене лідерство.

Розрізняють також *авторитарний і демократичний стиль* політичного лідерства. Авторитарний лідер посилює та формулює авторитарний режим політичної влади. Такий лідер самореалізується зазвичай сам, в чому і виявляється його феномен. Авторитарне лідерство визначає одноособову політичну владу, прийняття політичних рішень, монополізм у визначенні стратегії і тактики, реалізація всеосяжного контролю над політичними процесами в суспільстві. Принципами реалізації влади є сила та за-

гроза її застосування. Авторитарний лідер, як і авторитаризм, з'являється в кризові перехідні періоди. Відповідно до Е. Фрома, авторитарні лідери спочатку розвивалися як тирані, автократи, абсолютні монархи, потім вже «як авторитарні особи». Авторитарний лідер є інтровертом. Так і екстравертом, сенсориком, етиком та ірраціоналістом. Тоді як, народний лідер завжди екстраверт. Тоді як, демократичний лідер є лідером широкого загалу. Авторитарне лідерство пов'язане з афінським демократичним устроєм і розвитком полісу. Особливостями якого була пряма демократія, колективність або загальність прийняття рішень, виборність влади та звітність посадових осіб.

Авторитарні риси були явними та переважали в стилі управління за період правління таких американських президентів, як Ф. Рузвельт, Д. Ейзенхауер, Г. Трумен. Зокрема, у Великій Британії був авторитарний управлінський стиль за період правління консерваторів У. Черчілля, М. Тетчер, у Франції — за Ш. де Голля, у ФРН — К. Аденауер. У Радянському Союзі за часів правління М. Хрущова та М. Горбачова переважали над авторитарним правлінням ліберально-демократичні тенденції. Також, ліберально-демократичні тенденції характерні в управлінні економікою і соціальною сферою сучасного Китаю. Внутрішня і зовнішня ситуація в державі має вагомий вплив на політичний стиль управління. Стиль політичного лідерства є певними конкретними діями керівника.

Формуванню *демократичного політичного лідерства* сприяла постійна потреба в доведенні особистого права на лідерство. В ХХ ст. відповідно до вимог політичного життя демократичний лідер має володіти фінансовими ресурсами як кандидат у лідери, або ж як політична організація, яка його висувала, наявність правової чи політичної професійної освіти, володіння відповідними психологічними рисами та інтелектуальністю. Такий лідер має щоденно показувати своїми справами право на лідерство. Демократичний лідер є екстравертом, логіком, інтуїтивним та раціональним.

Ліберальний стиль лідерства — коли лідер не поспішає, адже природний процес сам забезпечить бажаний результат.

Також, виділяють *відсторонений стиль*, це є пасивна позиція лідера при здійсненні ним управлінських функцій, та делегування самостійності виконавцям, це і прагнення ухилення від конфліктів. Основними методами керівництва є прохання, поради та вмовляння. Може виникнути ситуація маніпулювання політиком найближчим оточенням.

Американська дослідниця М. Херман систематизувала базові елементи стилю в три блоки: 1) загальний тон і модель лідерства — риторика і пропаганда, власна дипломатія, бажання володіти інформацією, передчуття драматичних ситуацій, реакція на тиск; 2) створення близького оточення, залучення людей з подібним стилем управління — «двійників»; 3) стиль управління власним апаратом, що має поширюватися на всю політичну організацію, й на все суспільство.

Зокрема, український політолог Д. Видрін виділив такі елементи сучасного політичного стилю управління: лексикон, інноваційність, політичний маркетинг, прогностичні навички, відчуття політичного часу та арбітражні здібності.

Американські політологи сучасності П. Херсі та У. Бланшар висунули власну концепцію лідерських стилів управління: «вказуючий» — команда не має високої професійної кваліфікації; «підтримуючий» — лідер орієнтується на завдання і оточення; «співчутливий» — підлеглі мають середній рівень кваліфікації та спроможні самостійно вирішувати окремі завдання; «делегуючий» — відзначається високим рівнем професійної зрілості послідовників, які спроможні нести відповідальність за виконання завдань.

Україна за політичним стилем управління належить до перехідних систем, й не має чіткого вираженого типового визначення. Політичний стиль управління України характеризується авторитаризмом, бюрократизмом, чиновницьким самоуправством, що ховається за демократичною фразеологією.

Тип і характер політичного стилю управління зазвичай відповідає типу та характеру певного політичного режиму. Процес формування загальнонаціонального політичного лідерства в Україні Л. Кравчука і Л. Кучми за своїми завданнями, цілями та стилем відрізняється між собою. Після розпаду СРСР постала потреба в *узгоджувальному, компромісному* типі лідерства, яким і був Л. Кравчук. За набуття Україною атрибутів державності та міжнародного визнання постала необхідність у розв'язанні таких завдань, як реформування економіки, державних структур і політичної системи. Розв'язання поставлених завдань передбачало боротьбу з клановими монопольними структурами та консервативним парламентом. Президент Л. Кравчук не міг вирішувати ці завдання ні за своїми особистими якостями, ні за переконаннями. На вимогу часу необхідним став *конфліктний, реформаторський* тип лідерства, за своїм іміджем підходив до якого Л. Кучма. Головним мотивом краху сучасних лідерів є відмінність їхньої

реальної діяльності від тих політичних програм і гасел, що привели їх до влади.

Стиль політичного лідера має вимірюватися такою формально-адміністративною структурою, як координація та контроль, формування та планування політичних цілей, обрання методів для прийняття рішень, компетентне втручання у процес управління, та своєчасна корекція курсу; здатність усвідомлювати і синтезувати реальні соціальні проблеми, ціннісні норми і традиції, які спрямовані на майбутнє.

Керівництво за формою організації і стилем політичної влади поділяють на — *авторитарне* та *демократичне*. Авторитарне керівництво здійснює одноосібний спрямовуючий вплив. Зокрема, авторитарне лідерство проявляється в самостійності та непідконтрольності лідера, яке спирається на власний беззаперечний авторитет, чи на силу. Як результат, такий режим політичної влади може перейти в диктатуру, так і бути рятувальним фактором у переломні часи.

Існує таке поняття, як «**культ вождя**» — тобто, «обожнювання лідера», яке має місце відносно або живої, чи історичної особи, є феноменом суспільної свідомості. Даний режим особистої влади є атрибутом політичної системи, який потребує обов'язкової присутності реального носія влади, або ж *диктатора*. Збіг культу особи і режиму особистої влади спричиняє повне ігнорування прав і свобод особистості та до масових репресій проти певних людей, відбувається посилення бюрократизму та зниження ефективності керівництва, зневажання норм моралі і лицемірство, регрес в науці та консерватизм. Тобто, відбувається зловживання владою у верховному прошарку влади. Такими прикладами в історії можуть послугувати культ особи І. Сталіна, та культу вождів соціалістичних країн — Мао Цзедун, Кім Ір Сен, Н. Чаушеску.

Демократичне керівництво — при якому члени групи включаються до керування її діяльністю. Демократичне керівництво визначає такі риси лідера — відкритість, терпимість до критики, здатність прислуховуватися до іншої точки зору, шанобливе ставлення до підлеглих. Коли постає потреба у рішучих і швидких заходах, демократичне керівництво не завжди є ефективним.

Сучасна політична наука виділяє такі базові фактори формування стилю політичного лідера: *історичний фактор* — на стиль політичного лідерства впливає історія взаємовідносин суспільства та держави. Авторитарний стиль пов'язаний з іноземними завоюваннями, тоді як, демократичний стиль зі стабільністю суспі-

льної ситуації; *економічний фактор* — авторитарно-патріархальному стилю в політиці сприяє первинна економіка. Владному стилю, або ж тоталітаризму сприяє вторинна економіка з перевагою промисловості в структурі зайнятості. Демократичному стилю в політиці сприяє зрілий індустріальний розвиток. Економіка з переважанням сфери послуг сприяє послабленню демократії і посиленню авторитаризму; *адміністративно-територіальний фактор* — бажання владного центру максимального зв'язку з регіональними структурами управління. Фактор сприяє поєднанню авторитарно-центристського стилю управління з ліберально-демократичним; *фактор виборчої ситуації* — в кризових ситуація лідер обирає головну соціально-політичну роль — це вирішення найважливіших проблем суспільства. Соціально-економічна криза сприяє посиленню авторитарного стилю управління чи формально демократичного; *фактор складності суспільних завдань* — вирішення складних проблем суспільства вимагає демократичного стилю керівництва. Розв'язання проблем залежить від компетентності його оточення, професійного рівня і загальної культури лідера, етапів і специфіки розвитку політичної організації.

Тож, економічний, історичний, ситуаційний та адміністративно-територіальний фактори формування стилів політичного лідерства є особистісно-нейтральними, а фактор складності завдань виявляє внутрішні соціокультурні риси панівних осіб.

Основними характеристиками сучасного політичного лідера є: наявність політичної освіти (знання соціології, політології, права, менеджменту, економічної теорії, історії); політичний досвід; інноваційність (спроможність виробляти нові ідеї, програми, концепції); політична поінформованість (наявність знань про різні аспекти життя людей, проблеми населеного пункту, регіону, країни); ораторське мистецтво (вміння доносити до різних рівнів аудиторії найскладнішу інформацію, вміння доводити людям правоту власних принципів); політична інтуїція (відчуття історичної ситуації, завчасне коригування власного курсу відповідно до вимог часу, дотримання такого правила, як не йти на компроміси раніше встановленого часу, через можливу втрату авторитету, оскільки можна позбутися ініціативи); прогностичні навички (вміння аналізувати та передбачати події, тенденції розвитку політичних і соціальних інтересів); комунікативна майстерність (вміння спілкуватися з різними категоріями населення, підбирати стиль поведінки, для врахування смаків, настроїв і вподобань населення); арбітражні навички (уміння знаходити оптимальне рі-

шення в конфліктних ситуаціях та узгоджувати різні інтереси); організаторські здібності (уміння підбирати команду та визначати свої пріоритети подальшої діяльності).

2. Типологія політичного лідера

Лідерство є багатофункціональним явищем і потребує від політика виконання багатофункціональних ролей. Більшість типологій лідерства побудовано з врахуванням домінуючої функції лідерства.

У сучасній політичній науці типологія політичного лідерства зумовлена такими чинниками, як: якості самого лідера; характер стилю лідерства, форми і методи його діяльності; місце, авторитет та становище лідера в системі політичних відносин; соціально-політичні параметри суспільної сфери, де діють лідери; політичні інтереси його прихильників; взаємозв'язки між лідером і прихильниками; ситуації, в яких здійснюється лідерство.

Ще Платоном запропонована перша класифікація лідерства на основі становища лідера в соціальній ієрархії і його функціонального поділу: 1) правителі-філософи, які здійснюють управління державою розумно та справедливо; 2) воєначальники, які охороняють державні кордони і впроваджують волю держави у життя; 3) керівники ремесла і землеробства, які здійснюють організацію виробництва на основі критерію ефективності.

Принцип розподілу лідерів за виконуваними ними функціями наразі є не актуальним.

Існують такі класифікації лідерів політологами.

За класичною типологією політичного лідерства М. Вебера виокремлюється три типи політичного лідерства: традиційне лідерство — базується на авторитеті лідерів. Лідер здійснює свою владу не за власними чеснотами та заслугами, а відповідно до звичаїв і традицій. Влада традиційних лідерів є владою аристократичної знаті. Традиційне лідерство притаманне індустріальному, рабовласницькому суспільству та феодальному.

Харизматичне лідерство базується на вірі в надприродні здібності та якості лідера, на його винятковості. Слова «харизма» грецького походження означає «благодать», «милість», «божий дар». Харизматичне лідерство зазвичай виникає в кризові періоди, коли широкі маси та значна частина еліти усвідомлює неспроможність наявних управлінських інститутів консолідувати суспільство та вивести країну з кризи. Політичний лідер в таких умовах проявляється як месія, який спроможний вивести суспільство з глибокої кризи. Харизма

виявляється в особливій привабливості лідера, в особливих ораторських здібностях, складності й тяжкості його шляху, його далекоглядності та рішучості. Для прикладу, харизматичними лідерами були В. І. Ленін, І. Сталін, А. Гітлер, Мао Цзедун, Р. Хомейні. Яскравим прикладом українського харизматичного політичного лідерства є В'ячеслав Чорновіл.

Раціонально-легальне лідерство ґрунтується на переконанні, що встановленні порядки законні та раціональні, та органи, які здійснюють владу, мають на це право. Органи влади та їх керівники/політичні лідери обираються на основі демократичної процедури та мають повноваження, за порушення яких несуть відповідальність перед виборцями.

Політичні лідери не можуть поєднувати в собі одночасно кілька типів лідерства. Раціонально-правовий лідер може володіти харизматичними якостями (Т. Рузвельт — США, Ш. де Голль — Франція).

Сучасна західна політологія досить активно використовує функціонально-рольовий підхід щодо дослідження лідерства.

Е. де Боно запропонував типологію лідерів: генератор ідей; синтезатор; комунікатор; організатор; дипломат.

В. Хагеман та Р. Такер виокремлюють лідерів за характером політики — консервативний, революційний і реформаторський тип лідерів, відповідно за їх ставленням до перспектив суспільного розвитку. **Консервативний** лідер у політичній практиці спирається на традиційні настанови і норми, виступає за збереження цінностей, пристосовуючи їх до сучасних умов, та протидіє соціальним змінам. **Революційний** лідер — свої дії спрямовує на зміни щодо інших соціальних ідеалів і до своїх абстрактних, утопічних ідеологічних схем, повністю нівелюючи наявні цінності. **Реформаторський** лідер — має віру в схвалену більшістю ідеальну модель суспільства, визначає недоліки моделі й бажає їх виправити, орієнтуючись лише на деякі суспільні порядки.

Р. Такер за мірою впливу лідерів на суспільство поділяв на реальних і менеджерів. **Реальні** — це лідери-герої, **менеджери** — це лідери, які мають незначний вплив на суспільство.

Р. Міхельс класифікував лідерів на демократів і диктаторів.

Дж. Берне розподіляв лідерів на перетворювачів і ділків. *Лідери-перетворювачі* діють відповідно до своїх глобальних цілей. *Лідери-ділки* — діють у даний момент, зосереджуючи увагу на деталях, попри майбутній образ суспільства.

У колективному дослідженні американських авторів «Політична психологія», за редакцією професора Університету шта-

ту Огайо Маргарет Дж. Херман, відповідно до характеру лідерства, особливостей його послідовників, взаємозв'язку між лідером і його конституентами і ситуації, виділяє такі образи лідерства:

лідер-«прапороносець» — має власне бачення дійсності, має ідею задля здійснення якої прагне змінити політичну систему. Такий лідер надає характер і темп тому, що відбувається і визначає політичну проблематику (М. Ганді, М. Л. Кінг, Мао Цзедун);

лідер-«служитель»/лідер-комівояжер — даний образ політик засвоює, коли має намір позиціонувати у ролі представника інтересів своїх прихильників. Такі лідери на практиці керуються тим, у що вірять та очікують, та тим, що вимагають їх виборці (Р. Рейган, Г. Коль, Л. Брежнев);

лідер-«торговець»/лідер-маріонетка — основною рисою якого є здатність переконувати, на що конституенти долучаються до її здійснення та купують плани і ідеї лідера. У даному процесі вагомий зміст мають здібності та стратегія лідера, за допомогою якої він отримує підтримку своєї політики (Ю. Тимошенко);

лідер-«пожежник» — відповідає на ті проблеми, які навколишнє середовище висуває його конституентам. Такі лідери швидко реагують на спричинені ситуацією події та проблеми (Д. Грибаускайте, А. Меркель, П. Порошенко).

Образ *лідера-прапороносця* подібний до ідеї про харизматичне лідерство М. Вебера. Харизмою виступала якість особистості — її незвичайність, яка характеризувала особистість обдаровану надприродними, надлюдськими силами та властивостями, які не притаманні іншим людям.

При аналізі *лідера-торговця* варто звернути увагу на таке поняття як популізм. Відмінність популізму від популярності полягає в системі дій політичного лідера, націлений на завоювання авторитету і підтримки народу, та популярності. Популізм звертається до громадської думки та здійснює опір на масові настрої, що сприяє спрощенню цілей, які пропонуються суспільству. Як вияв політичної боротьби популізм пов'язується з недобросовісною політикою, яка використовує радикальні гасла, демагогію та риторичну патетику. Політик, який сподівається на підтримку більшості, має використовувати елементи популізму. Формою крайнього популізму є *демагогія* (дав.-гр. δῆμαγωγία — дослівно «веду народ», або «керівництво народом»), як негативний вияв використання неправдивих обіцянок і свідомого викривлення фактів. Демагогія ґрунтується на низькій політичній культурі мас, недовірі до влади, політичній відсталості мас і незадоволеністю

існуючим порядком у державі. Здебільшого демагоги з'являються під час революцій.

Г. Лассуелл розрізняє такі три типи лідерства: лідер-ідеолог — маніпулює ідеями та концепціями суспільної перебудови (К. Маркс, Мао Цзедун, А. Лінкольн); лідер-агітатор — маніпулює емоціями та настроями послідовників, вмючи заволодіти масами (Ф. Кастро, М. Л. Кінг); лідер-організатор — адміністратор і менеджер, що маніпулює ситуаціями (О. Ляшко, Ю. Тимошенко).

Також Г. Лассуелл виділяв типи лідерів за стилем політичної діяльності: адміністратори — лідери, які спроможні приймати політичні рішення та готові до компромісів; агітатори — лідери харизматичного типу, що здатні виступати перед публікою, завоюючи тим самим авторитет; теоретики — ті, що розробляють програми та проекти, не маючи при цьому бажання займатися практичною політичною діяльністю.

Французький політолог Ж.-Л. Кермонн виділяє такі типи лідера:

державний діяч — є особистістю пов'язаною з керуванням країною, що управляється партією здатною вивести владу й державу зі складної ситуації;

нотабль — це є людина, яка акумулює найбільшу кількість голосів виборців в певному окрузі, що надає йому можливість увійти до верхівки політичного класу;

власне лідер може водночас здійснювати значний вплив на партійних апарат та вдало виконувати важливі урядові обов'язки.

Залежно від ставлення до наявних суспільних порядків лідерів розподіляють на: консерваторів, реформаторів, революціонерів.

За масштабами розрізняють: на рівні групи, організації, населеного пункту, соціальної спільності, адміністративно-територіальної одиниці, регіону та в цілому країни.

За соціальною базою розрізняють лідерство: молодіжне та жіноче.

Розподіл залежно від очолюваних організацій: лідери громадських організацій і рухів, партійні лідери, лідери парламентських фракцій.

За стилем управління: демократичний, авторитарний, диктаторський лідер.

За видами розрізняють: формальне і неформальне лідерство. Формальний лідер — здійснює встановлені правила керівника та має функціональні відносини. Неформальний лідер — формується в особистих взаєминах учасників. Дані види лідерства або доповнюють один одного поєднуючись в авторитарному керівникові, чи конфліктують між собою знижуючи ефективність роботи організації.

За відношенням до влади розрізняють: правляче та опозиційне лідерство. Опозиційний лідер має можливість застосовувати неперевірені факти, заявляти про необхідність реалізацій дій, реальність яких мало ймовірна. Правлячим лідерам розтлумачувати реальність на свою користь значно важче.

Як показує політична практика, що лідери, які приходять до влади не завжди виконують свої обіцянки після її отримання. Влада є головною вимогою реалізації політичної програми, де співвідносяться мета та засоби. В прагненнях приходу політика до влади представляються інтереси частини електорату, але при її отриманні він має враховувати інтереси всіх. Відбувається перегляд раніше прийнятих рішень.

Відповідно до розбіжностей у політичній тактиці розрізняють: реформаторських лідерів — які спрямовані на проведення реформ у державі чи партії; революційні лідери — які організують людей на здійснення революційних подій; консервативні лідери — які є прихильниками збереження існуючої політичної ситуації.

За масштабами лідерство розрізняють: загальнонаціональне, регіональне, місцеве, партійне, етнічних спільнот і груп.

За ставленням до перспектив суспільного розвитку: консерватор — бажає зберегти старі цінності; реформатор — бажає змінити суспільну структуру, старі норми та надати суспільному розвитку динамізму й направити його в прогресивне русло; революціонер — повністю заперечує існуючі цінності, прагне радикально змінити суспільний лад згідно своїх переконань.

Відповідно до політичного режиму виділяють два типи лідерства: авторитарний — передбачає одноособову політичну владу, монополізм щодо прийняття політичних рішень, здійснення всебічного контролю над політичними процесами, який може супроводжуватися застосуванням сили. Авторитарне лідерство пройшло такі етапи — тиран, абсолютний монарх, диктатор у тоталітарному і авторитарному режимах; демократичний — формування якого бере початок з часів античної демократії та діє в сучасних демократіях. Формування демократичного лідера відбувається за умов конкурентної політичної боротьби, яка включає не тільки високі професійні, інтелектуальні і моральні якості лідера, та наявність його фінансових ресурсів, авторитетної і мобільної команди. Авторитарним лідером є переважно — інтроверт, сенсорик, етик, ірраціоналіст. Демократичним лідером є екстраверт, інтуїтивний логік, раціоналіст.

У типологізації лідерства застосовують такі поняття, як *вождь* та *керівник*. В історичному розумінні так іменувалися військові лідери племен. **Вождь** — є політичний лідер, що володіє беззаперечним авторитетом в угрупованні — нації, політичній групі чи партії, з погляду формування цілей, виступаючи при цьому символом його єдності. Для лідера вождистського типу популізм є основним засобом досягнення мети. Такі лідери заради популярності апелюють до найнижчих пристрастей мас таких, як страх, ворожнеча, ненависть, вдаючись до улесливості, правдоподібних обіцянок, лексики натовпу та завищених оцінок.

Вождизм — притаманний для жорстко організованих (тоталітарних і деяких авторитарних) ідеологізованих суспільств. Такий тип владних відносин та ієрархії будується на особистій відданості особистості вождя, який володіє необмеженою владою, для якого характерне ірраціональне сприйняття політичних відносин носіями буденної свідомості.

При вождизмі можлива наявність кількох вождів у групі. Для прикладу в Німеччині система фюрера — А. Гітлера, передбачала наявність фюрерів на всіх рівнях управління державою. В тоталітарних країнах вождизм прямує до «культу особи», для якого характерними є обожнювання лідера, безмежна віра у дії лідера та пов'язування з ним усіх досягнень. Прикладом такого лідерства є культ особи в СРСР — Сталін, у Туркменістані — президент Ніязов. При даному культі тиражуються такі символи, як портрети та пам'ятники. Культ особи на відміну від вождизму заперечує існування діячів, яких масова свідомість може порівняти з його об'єктом. Культ особи триває й після смерті лідера (світська держава за Камеля Ататюрка).

Поняття «керівник» або **лідер загальнонаціонального масштабу** використовують для позначення державної особи, який є формальним лідером при бюрократичній системі формування лідерства, або особа призначена згори.

Політичний лідер наділений винятковими й необмеженими повноваженнями, відповідальність за реалізацію яких несе перед суспільством. При невиконанні покладених на лідера сподівань він може втратити свою легітимність та понести суворе покарання.

Лідер загальнонаціонального масштабу наділений такими винятковими якостями, як: визначення цілей і формування нової програми розвитку держави та нації, пробуджувати суспільну надію та оптимізм, творчо використовувати історичний досвід народу, персоніфікувати національний характер і бути близьким і зрозумілим народу.

Поширеною є типологія політичного лідерства залежно від змісту стилю політичної діяльності лідерів.

Цезаристський тип політичного лідерства характеризується зосередженням повноти влади в руках лідера. Лідер має абсолютну свободу прийняття рішень, значні можливості здійснення повномасштабного впливу на оточення. Даний тип лідерства не є прийнятний у демократичних умовах, лише в екстремальних.

Плутократичний тип політичного лідерства базується на багатстві та репрезентує інтереси найзаможніших верст суспільства, користується усією повнотою влади. Даний тип лідерства характерний для індустріального суспільства.

Серед лідерів, зокрема, виокремлюють тип **популіста**, якому характерні потурання настроям послідовників, ухвалення рішень привабливих для мас. Перехід з опозиції до влади для такого лідера є проблематичним. Перебуваючи в опозиції, лідер заявляє, що влада має обов'язок виконати певні дії, навіть попри їх неможливість виконання. Здобувши владу, даний тип лідера не спроможний виконати свої обіцянки. Як свідчать приклади з історії, популісти можуть на нетривалий термін залишатися при владі, це є президенти Венесуели У. Чавес та Аргентини Х. Перон.

Професійний тип лідерства — представляє лідер-професіонал постіндустріального суспільства, повага та довіра до якого ґрунтується на компетентності і його особистій поведінці. Лідер-професіонал акумулює в собі високий інтелект, вольове устремління, розвинуту здатність продукувати нові ідеї і сприймати чужі, та високу моральність. Даний лідер спроможний визначати пріоритетні цілі, здійснювати науковий аналіз проблем і окреслювати способи їх вирішення. Інколи такий лідер використовує харизматичні риси для привабливого викладення своїх думок і планів, завше покладається не тільки на свої здібності, а й радиться з підлеглими, тим самим створюючи атмосферу співробітництва.

Типологія політичних лідерів за такими критеріями: 1) *прагнення до влади* — відповідно до якої кожна нація має 7—8 % населення, що має потяг до влади. За даним критерієм виділяють такі типи політичних лідерів, як авторитарні та неавторитарні, і демократичні. Ті й інші лідери однаково прагнуть до влади, відмінність їх лише в методах реалізації влади, політичній культурі, інтелекті лідера, в меті і ідеалах лідера. Примус як принцип реалізації влади домінує в авторитарних лідерів, які потяг до влади виправдовують революціями, месіанським призначенням чи величчю. Тоді як у демократичних лідерів домінує переконання, що

вони є захисниками демократії та великими реформаторами. 2) *джерела керівництва* — виділяють типи лідерів: які керують в політиці внутрішніми чинниками, тобто, лідери, які своє лідерство вважають результатом власних знань, компетенції, геніальності і талантів; лідери, що керують зовнішніми чинниками, упевнені, що всі їх невдачі та успіхи не залежать від них. 3) *функції в політичній системі*, які виконує лідер. Відповідно до класифікації Г. Лассуела вирізняються три типи лідерів: *адміністратор* — вирізняє відповідний тип політичної діяльності, ієрархічність у стосунках, приймає компромісні політичні рішення; *агітатор* — харизматичний лідер, декларує прості та ясні рішення; *лідер-теоретик* — стратег, займається перспективними планами, великою політикою, реалізацію своїх планів делегує помічникам. 4) *політична активність: правносії* — активні, здатні на багато задля перебування в центрі політичних рішень; *пробивні* — здатні на багато, мають можливість це здійснювати, основною формою їх активності є реклама. Виділяють також лідерів обсерваторів і пасивних, але більшою мірою це є типи політичних діячів. 5) ставлення до власної *компетенції*: *лідери-новатори* — оригінальні лідери, які намагаються пристосувати наявну систему прийняття рішень до постійно змінюваної дійсності; *лідери-координатори* — лідери-майстри компромісів та інтегратори системи; *лідери-консерватори* — є противниками інноваторів, не допускають серйозних рішень; *лідери-бюрократи* — реалісти у власних рішеннях, критичні до рішень консерваторів і інноваторів, які діють поза межами їх компетенції; *лідери-владарі* — лідери-егоїсти, стратеги, мало цікавляться деталями, владу створюють на основі владних відносин у великих і малих групах; *лідери-адміністратори* — обережні професіонали-реалісти, є виразниками інтересів певної суспільної групи.

Значну роль у формування лідерів відіграють політичні та соціально-економічні умови, які є пануючими в суспільстві; типи режимів політичної влади. Для прикладу, в тоталітарно-авторитарному режимі формуються диктатори, а при ліберально-демократичному режимі демократичні лідери. Це є лише тенденціями, а не закономірностями.

Л. Климанська виокремлює лідерів за ставленням до влади: лідери, які відносяться до влади як до гри. Гравець прагне здобути підтримку і його не цікавлять ідеологічні та політичні програми; лідери, для яких цінність влади пов'язана з можливістю панування, що є притаманне авторитарним особам; лідери, які вбачають у владі джерело багатства та престижу, й інші вигоди;

лідери, для яких головною метою у владі є служіння суспільству, що виникає під час кризових ситуацій, при існуванні вибору на пряму розвитку.

3. Імідж політичного лідера

Політичне лідерство є особливим видом взаємовідносин політика з послідовниками. Загальнонаціональне лідерство на відміну від лідерства в малих групах немає особистих контактів з масами, що є дистанційним керівництвом. Враження про політика продукується образом, який складається під впливом ЗМІ, заяв самого політика, політичної реклами, та за підсумками діяльності політика. Створений образ політика не завжди може збігатися з ним реальним. Завдяки роботі іміджмейкерів може компенсуватися відсутність певної якості задля створення позитивного образу. Як результат роботи іміджмейкерів стає видимою у політика наявність певної якості. Поняттям іміджу позначаються створені в суспільній свідомості образи лідера-управлінця, лідера-політика і очолюваної ним спільноти людей.

Класифікація типу іміджу політиків:

- *дзеркальний, суб'єктивний* — це є образ політика у його власних очах;
- *модельований бажаний імідж-образ* — який команда політика прагне закріпити у суспільній свідомості;
- *негативний імідж* — який створюється опонентами;
- *поточний імідж, позитивний чи негативний образ* — створюється в суспільній свідомості стихійно й через застосування спеціальних технологій.

Імідж політичного лідера — це сконструйований привабливий образ політика, що запам'ятовується, з відповідним набором характеристик, затребуваними послідовниками лідера, його прихильниками і симпатиками. В політиці імідж визначає перемогу на виборах, що є одним із атрибутів набуття влади.

Політичний імідж — образ політика чи політичної організації, що спрямовано створюється і призначений створювати емоційно-психологічний вплив на певних осіб, з метою популяризації та політичної реклами.

Політичний імідж — це певне уявлення населення про втілення тієї чи іншої соціальної ролі. Імідж політика містить різноманітні характеристики: особисті якості — певна агресивність, рішучість, привабливість, зовнішній вигляд; організаторські та управлінські здібності — вміння вести полеміку,

компетентність, участь в процесах прийняття рішень; характеристики, які наближають лідера до електорату — простота та пересічне походження.

Імідж політика формується з природно притаманних особі характеристик, які потрібні для цінності особи, та представлені лише в прихованій формі. Формування іміджу базується не тільки на політичних реаліях, але й на сім'ї, дітях, тваринах, хобі та минулому. Імідж президента має відмінності від іміджу депутата, а імідж міністра відрізняється від іміджу мера.

Політичний імідж є позитивним явищем, яке наближає політика до електорату, примушуючи враховувати настрої населення та підтримувати з ним постійний зв'язок.

Створення політичного іміджу здійснюється за допомогою психолога, візажиста, стиліста, але першочергове значення має фахівець з іміджу — іміджмейкер. Іміджмейкер є творцем іміджу й кожна виборча кампанія має в штаті такого фахівця, від професійних вмінь, навичок і знань якого залежить досить багато. Іміджмейкери є унікальними людьми, й їм працювати з політиком досить складно, оскільки кожен політичний лідер має свою розвинену «Я-концепцію», яку переформатовує іміджмейкер, навіть якщо поведінка лідера перед виборцями є далеко не бездоганною.

Складовою частиною іміджмейкерства є така технологія, як іміджмейкинг, яка направлена на інтеграцію ефективного образу в різні життєві сфери. Згідно досліджень соціологів, сценарій вибору депутата Верховної Ради України містить у собі всі 60 технологій впливу.

Перед формуванням іміджу, іміджмейкер має представити та відповісти на питання — «Який кандидат імпонує сьогодні виборцям?» та «Як він повинен виглядати і поводитися?». Щодо прикладу, то в США кандидат повинен підходити на посаду відповідно до наступних стандартів: добре виглядати на екрані; бути заможним і матеріально самостійним; бути щасливим у своїй попередній діяльності; користуватися репутацією зразкового сім'янина. Якщо людина не відповідає цим критеріям, то їй важко буде претендувати на політичну кар'єру. Лідер повинен володіти умінням жартувати, імпровізувати, бути чарівним і мати певні особливі якості чи захоплення, чи маленькі слабкості, що роблять його близьким до народу. Для прикладу, Білл Клінтон в свою переможну виборчу кампанію увійшов з саксофоном у руках.

Важливим для створення іміджу політика є і сексуальний аспект. Перше обговорення цього аспекту стосується кампанії Джона Кеннеді. Як писав один із менеджерів Кеннеді, що «Ста-

тевий інстинкт — важливий компонент політики». «Якщо ваш кандидат гарний чоловік, то усі жінки повалять голосувати за нього, тягнучи за собою чоловіків».

Існують такі типології іміджу, запропоновані Р. Шварценбергом, образи політиків якого є набором класичного театрального амплуа: 1) «рятівник Батьківщини». Театральний аналог — герой, бог. Даний персонаж вступає на сцену політичного театру в найскладніших і найвідповідальніших обставинах. Персонаж овіяний славою та легендами, й постійно канонізується; 2) «батько нації». Театральний аналог — шляхетний батько. Персонаж є авторитарним лідером, цар-панотець, він строгий і одночасно справедливий з підданими; 3) «чарівний лідер». Театральний аналог — перший коханець. Персонаж є розкутий, усмішливий і намагається просто сподобатися ніж переконувати у правоті своїх ідей; 4) «свійський мужик». Театральний аналог — простак. Людина не відома, але опинилася волею долі в середовищі мешканців політичного олімпу.

Героїчні лідери завше приходять з епохою, яка їх породила, і відходять разом з нею. Останніми політиками такого типу на Заході були герої другої світової війни — Ш. де Голль, Д. Ейзенхауер. У західній політиці з 1960-х рр. з'явилися «чарівні» лідери — Дж. Кеннеді, Б. Клінтон. Їх витіснив тип «свійські мужики» — Дж. Картер, Дж. Мейджор, Дж. Буш. Повільно зійшли з політичної сцени «батьки нації» — Ф. Мітеран, Р. Рейган, М. Тетчер.

У сучасній політичній науці існує шість способів формування іміджу: 1) декларація причетності — зв'язок з політичною партією, громадською організацією, рухом або політиком, які відомі у відповідному регіоні. Особистісні якості кандидата в даному випадку не враховуються; 2) створення міжособистісного контрасту — це порівняння кандидатів за їх особистісними характеристиками, соціально-психологічним і професійним статусом, зовнішністю, віком, статтю, освітою. Порівняння також проводяться за такими параметрами, як комунікабельність, риси характеру, фізична привабливість, відношення до визначеної проблеми певного округу; 3) створення ідеального контрасту — ґрунтується на таких ідеологічних факторах, як антикомунізм, комунізм, лібералізм, консерватизм; 4) ставка на базову проблему — існує світова практика перемоги слабших кандидатів, які зосереджувалися на єдиній базовій проблемі, актуальній для виборців даного округу або регіону; 5) формування позитивного іміджу кандидата — щоб віддати голос, потрібно подобатися виборцям, й занадто багато позитиву не існує. Весь час потрібно стежити за власним

іміджом у суспільній свідомості, завжди коригувати імідж за допомогою психологів, соціологів і спеціалістів із масових комунікацій; б) створення негативного іміджу конкурента — даний метод є аморальним, і ефективний тільки проти популярних конкурентів. Для маловідомого кандидата такий метод тільки створить додаткову популярність.

При створенні іміджу кандидата менеджер перш за все має оцінити ім'я та прізвище кандидата, оскільки, це єдине, що знатиме виборець. Для прикладу, непрохідними є такі прізвища, як Твердохліб, Крисюк, Псюк. Більше шансів мають прізвища, які поєднуються з уявленнями про славне минуле України — Хмельницький, Гетьман, Шевченко.

Зовнішній вигляд кандидата є важливим і має бути охайним — в порядку зуби, волосся, шкіра обличчя. Задля іміджу радикальні зміни не є необхідними. Основними складовими є дикція, вимова, культура мови. Складніша справа є з тембром голосу, адже різкі та пронизливі голоси, ще нікого не сповнювали привабливістю. Неприємний голос М. Тетчер не перешкодив її кар'єрі.

Іміджмейкер не має переконувати у створенні іміджу неприпустимого для кандидата. Між реальною особистістю та політичним іміджем не має бути кардинальних розходжень. Зовнішність є важливою, внутрішньою та процесуальною частиною іміджу, та включає такі якості — від взуття до зачіски, костюм, манеру, міміку, ходу, голос, жести. Менталітет є внутрішньою складовою кандидата. Це є напрям його думок, професіоналізм, інтелект, цінності, інтереси та хобі.

Створення політичних ідей для політика і є головним фактором, який робить його політиком. Відстоювання ідей політиком є процесуальною складовою іміджу. Основою іміджу являються позиції, легенда та установки, що є визначальним на виборах. Існує позиція «переможців» — тобто, вміння цінувати та любити себе й інших. Дана позиція не є особистісною, вона включає обговорення конкретних завдань, способів досягнення цілей та справ.

Іміджмейкери та психологи здійснюють вичерпний аналіз текстів, гасел кандидатів і виступів задля уникнення позиції «переможених» і твердження позитивної позиції для отримання перемоги. В той час, як легенда дозволяє витратити менше зусиль на рекламу у виборчій кампанії. Легенда створює для політика пізнаваність і популярність та складається із загального враження про людину і утворюється на рівні підсвідомості. Результатом

гарної легенди є виправдання деяких помилок і слабкостей людини. Погана легенда створить непоправний результат на виборах.

Першим кроком створення легенди є відшукування її у біографії кандидата. Другий крок — це особливості поведіння, зовнішність, з чого проходить зчитування на рівні підсвідомості. Тому, люди часто вигадують події, які не були реальними. Третій крок — це продукування політичної ідеї та вміння її відстоювати, яка може бути як власною, так і чужою. Безліч шансів на успіх має той кандидат, який має свої ідеї та може їх публічно висловити, щоб їх сприйняли, має свою легенду та перебуває в позиції переможця. Більш сильні ідеї, позиції чи легенди можуть стати поразкою такого кандидата.

У 90-ті рр. ХХ ст. в Україні нові лідери показали нову модель поведінки. Для прикладу, перший президент незалежної України Л. Кравчук, що був при руйнуванні тоталітарної системи, першим зняв краватку та не приховував своїх людських слабкостей.

Суспільний діяч на психологічному рівні може поєднуватися з такими образами, як «мудрець», «герой-захисник», «вірний послідовник», як послідовник ідей іншого широковідомого лідера, «батько нації», «слуга народу». У масовій свідомості політик може ототожнюватися з кількома образами одночасно, що розширює його соціальну базу. Для створення харизматичного образу Й. Сталіна, були використані всі перераховані образи.

Нестабільна ситуація в незалежній Україні все більше потребує образу політика, який у масовій свідомості асоціюється з типом сильної особистості, або лідера-«захисника», який спроможний не тільки захистити населення від хаосу, але й гарантувати суспільну безпеку. Популярним образом є політик-господарник, який спроможний облаштувати життя в країні у цілому чи регіоні.

Імідж національного лідера складається з сукупності компонентів, які мають створювати єдиний образ:

програми, заяви — в яких представлені основні ідеї лідера, що подаються в короткій і доступній для розуміння формулі-тезі. У більшості кандидатів на вищі державні посади пов'язуються з простими за формулюванням, але водночас яскравими гаслами своїх виборчих кампаній: «Новий курс» — Ф. Рузвельт, Ю. Тимошенко; «Нові горизонти» — Дж. Картер; «Головне — це люди» — Б. Клінтон; «На захист працюючих сімей» — А. Гор; «Ми зробимо Америку великою знову» — Д. Трамп, «Армія, мова, віра» — П. Порошенко;

поведінка — дозволяє продемонструвати риси характеру, що у суспільній свідомості поєднуються з поняттям лідера, такими, як рішучість у відстоюванні своїх ідей та компетентність; поведінка лідера має показувати простоту, відкритість в спілкуванні, та якості, що породжують довіру і симпатію в людей;

зовнішність (обличчя, фігура, одяг), **мова тіла (жести, постава)**, **красномовність** — за твердженням психологів ставлення до політика визначається не тільки його мовою та пропозиціями, а і його зовнішнім виглядом. Візуальний образ політика має підкреслювати стиль одягу, ідентифікуючи його з певними групами населення. Для прикладу, символами політиків були певні деталі одягу: шинель — Й. Сталін, морський кітель — У. Черчіль, зачіска «коса» — Ю. Тимошенко. М. Тетчер підкреслювала свій зв'язок із середнім класом, купуючи для себе одяг у системі магазинів для соціального прошарку;

біографія — походження, освіта, професія, партійність. Право на лідерство можуть підтвердити яскраві факти життєвого шляху, які показують сміливість і рішучість політика, це служба в армії, участь у військових діях, боротьба з корупцією та привілеями, і проявами несправедливості. Авторитету кандидата може посприяти його посадовий статус, й імідж організації з якою він взаємопов'язаний у професійному аспекті.

Позитивний імідж лідера може мати визначальне значення для реалізації таких значущих функцій суспільства, як інтеграція суспільства навколо національної ідеї, прийняття оптимальних політичних рішень, підтримка соціального порядку, мобілізація мас щодо реалізації політичних цілей.

Політичний імідж містить складові, що можуть наблизити політика до пересічного громадянина утворюючи його образ близьким і знайомим для інших.

Французький спеціаліст з виборчих технологій Ж. Сегел розробив вісім своєрідних заповідей побудови вдалого політичного іміджу: голосують за людину, а не за партію; голосують за ідею, а не за ідеологію; голосують за майбутнє, а не за минуле; голосують за образ соціальний, а не політичний; голосують за людину-легенду, а не за посередність; голосують за долю, а не за буденність; голосують за переможця, а не за невдачу; голосують за цінності справжні, а не надумані.

Класифікація типів іміджу залежно від диференціації їх носіїв: індивідуальний імідж — фізична особа; корпоративний імідж — юридична особа; імідж територіального утворення — влади; імідж товару чи послуги — товарний або сервісний;

імідж різних соціальних сфер — політика, релігія, культура, шоу-бізнес.

Резюме за змістом теми

Політичний лідер є особистістю, що спроможна об'єднати суспільні маси задля досягнення суспільно-політичної мети. Даний вплив постійний та поширюється на все оточення лідера. Вплив лідера реалізовується підконтрольними засобами, що безпосередньо залежать від нього та здатні значно впливати на інших. Домінування над іншими особами ґрунтується на харизматичності, авторитеті та легітимності.

Завданнями політичного лідера в будь-якому суспільстві є виконання певних функцій, таких як об'єднання суспільства навколо загальних цілей; схвалення і здійснення компетентних політичних рішень; зв'язок влади та підвладних, та зменшення емоційного напруження між цими частинами державного механізму; легітимація наявного суспільно-політичного устрою; підтримання і пропагування соціального оптимізму. Соціальна значущість політичного лідерства залежить від рівня політичної культури та активності мас суспільства.

Суттєво розширює та поглиблює знання про політичне лідерство його типологія, яка може здійснюватися за різними ознаками. Класичною є типологія політичного лідерства М. Вебера, яка ґрунтується на трьох типах легітимності політичного панування — традиційне лідерство, харизматичне лідерство, раціонально-легальне лідерство. Всенародне обрання загальнонаціонального політичного лідера та наділення його рисами харизми є потенційною загрозою встановлення авторитарного правління.

Особливим типом лідерства є загальнонаціональне політичне лідерство, яке є дистанційне, спілкування з масами відбувається через засоби масової комунікації, організаціями і посадовими особами державного апарату. Основну роль у формуванні іміджу такого лідера становлять засоби масової інформації. Від розвитку демократії та політичної культури залежить розрив між іміджем загальнонаціонального політичного лідера й реальністю.

Всі існуючі типології не вичерпують усієї багатоманітності виявів політичного лідерства. Навіть найґрунтовніший теоретичний аналіз не взмозі охопити всю складність і багатоманітність політичного життя. Політична практика завше багатша від теорії, та частіше породжує комбіновані типи лідерства і їх різноманітні модифікації.

Слово імідж у суспільній свідомості закріпилося як певна цінність, від якої залежить успішність діяльності будь-якої організації чи особи. Політичний імідж формує засобами масової інформації того чи того політичного лідера, надаючи в погляді більшості потрібний образ. Ефективність політичного іміджу залежить від набору якостей претендента, його репутації та здібностей і досвіду, й від роботи фахівця по створенню іміджу — іміджмейкера. Демократизація суспільства та утворення наявних інститутів громадянського суспільства збільшує вагомість і вплив створеного політичного іміджу лідера на широкую громадськість. Політичний імідж покращує позиції у сфері боротьби за владу, надає більші можливості для використання ідеологічних ресурсів, особливо в передвиборчих кампаніях.

Терміни та поняття до теми

Аполітичний лідер — авторитетний член організації, групи, суспільства в цілому, особистий вплив якого дає йому змогу відігравати суттєву роль у політичних процесах і ситуаціях.

Виборчий імідж партії — образ, який формує політична партія на парламентських виборах.

Імідж (від англ. *image* — образ) — це зовнішній образ, уявлення, яке формується суб'єктом задля певного ставлення до себе з боку інших. Сукупність властивостей, рис, які приписуються суб'єкту пропагандою, рекламою. Прийом, який особливо часто використовується у виборчій кампанії.

Іміджологія (як «наука про образ» від об'єднання двох слів «*image*» (англ.) — образ, подоба, зображення, відображення та «*logos*» (грец.) — слово, мова, роздум) — це наука про дослідження, розробку та технології впровадження у суспільну свідомість бажаного (позитивного і привабливого) іміджу людини, соціальної групи чи організації, суспільства (держави), ідеї, ідеології, релігії тощо.

Іміджмейкер (від англ. *image* — образ, *make* — робити) — фахівець з технології створення привабливого іміджу.

Політичне лідерство — це влада, здійснювана одним або кількома індивідами для того, щоб спонукати членів нації до дій.

Лідерство — це відносини між людьми в процесі спільної діяльності, в якій одна сторона забезпечує перевагу своєї волі над іншою.

Політичне лідерство — це постійний і легітимний вплив однієї або кількох осіб, що займають владні позиції, на все суспільство, організацію або групу.

Політичне лідерство — процес взаємодії між людьми, в ході якого наділені реальною владою авторитетні люди здійснюють легітимний

вплив на суспільство або його частину, що добровільно віддає їм частину своїх політико-владних повноважень і прав.

Політичний лідер — це учасник політичного процесу, який незалежно від формального статусу намагається і здатний консолідувати зусилля людей, активно впливати на цей процес для досягнення висунутих ним цілей.

Популізм — діяльність, що має за мету забезпечення популярності в масах ціною необґрунтованих обіцянок, демагогічних гасел.

Популіст — діяч, що заграє з масами.

Харизма — це сукупність власних якостей особи, які можуть слугувати засобом впливу. Харизматичний лідер використовує арсенал своїх якостей, які мають силу прикладу, до яких належать сильний характер, відмінні ораторські здібності, манера поведінки, зовнішність, акуратність.

Харизматичний лідер — політичний діяч, наділений харизмою, що й визначає його становище як лідера. Одна з передумов утворення політичних партій.

З а п и т а н н я . З а в д а н н я

1. Які типи політичного лідерства Вам відомі?
2. Назвіть функції політичного лідерства.
3. Що є змістом політичного стилю лідера?
4. Який, на Вашу думку, стиль діяльності політичних лідерів домінує в сучасній Україні?
5. Імідж політичного діяча (за власним вибором).
6. Власний імідж, як імідж особистості та професіонала.
7. Визначити ступінь ефективності іміджу відповідно до проаналізованої мети його створення.
8. Сформулювати рекомендації щодо покращення проаналізованого іміджу.
9. Визначте складові іміджу політичного лідера та проаналізуйте основні методи його формування.
10. До яких типів політичного лідерства можна віднести основних політичних діячів сучасної України?
11. Зробіть порівняльний аналіз політичної діяльності українських Президентів: Л. Кравчука — Л. Кучми — В. Ющенко — В. Януковича — П. Порошенка — В. Зеленського.

Т е м и р е ф е р а т і в

1. Політичне лідерство в сучасній Україні: основні проблеми оновлення.
2. Характеристика основних політичних лідерів українського політичного процесу.

3. Реклама і використання засобів масової інформації у створенні політичного іміджу.
4. Технології формування іміджу політичного лідера.
5. Політичні портрети сучасних українських лідерів.

Л і т е р а т у р а

1. Аляев Г. Є. Політологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / Г. Є. Аляев. — Вид. 3—те., випр. та доп. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. — 320 с.
2. Барна Н. В. Естетика іміджмейкінгу : монографія / Н. В. Барна, С. І. Уланова. — К. : Університет «Україна», 2010. — 200 с.
3. Барна Н. В. Іміджологія : Навч. посіб. для дистанційного навчання / За наук. ред. В. М. Бебика. — К.: Університет «Україна», 2007. — 217 с.
4. Бугрим В. В. Іміджологія/Іміджмейкінг : навч. посіб. / В. В. Бугрим ; за ред. проф. В. В. Різуна. — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. — 255 с.
5. Горбач О. Політологія : навч. посібник. — 2—ге вид., доп. та перероб. / Олександр Горбач, Руслан Демчишак. — Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2013. — 260 с.
6. Зущик Ю., Кривошеєнко О., Яблонський В. Фігури. Політичне лідерство в сучасній Україні. — К.: «Альтерпрес», 1999. — 275 с.
7. Кіянка І. Б., Михальчишин Ю. А., Поліщук М. В. Політологія: Навчальний посібник. — Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2016. — 208 с.
8. Корнієнко В. О., Денисюк С. Г. Імідж політичного лідера: проблеми формування та практичної реалізації: Монографія. — Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2009. — 144 с.
9. Корнієнко В. О. Імідж та репутація політичної партії: аксіологічні основи та шляхи оптимізації : монографія / В. О. Корнієнко, В. Д. Антемюк, О. В. Буряченко. — Вінниця : ВНТУ, 2019. — 204 с.
10. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. — 2—ге видання, перероблене і доповнене. — Львів: Кальварія, 1997. — 224 с.
11. Мальцева О. В. Політологія : навч. посіб. / О. В. Мальцева, Г. М. Марінова. — Маріуполь : ПДТУ, 2015. — 159 с.
12. Морарь М. В. Партійне лідерство як політичне явище. Монографія. — Мелітополь: вид-во редакції «Ваша газета», 2011. — 400 с.
13. Палеха Ю. І. Іміджологія : Навч. посібник / За заг. ред. З. І. Тимошенко. — К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2005. — 324 с.
14. Пахарев А. Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект. Монография. — Киев: Знание Украины, 2006. — 296 с.
15. Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры. Монография. — Киев: Знание Украины, 2001. — 270 с.
16. Пахарев А. Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні. Навчальний посібник. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. — 182 с.

17. Політика в особах: Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред. Ф. М. Рудича. — К.: Парламентське вид-во, 2008. — 352 с.
18. Політичне лідерство: навч. посіб. / авт. кол. ; за заг. ред. В. А. Гошовської, Л. А. Пашко. — К. : НАДУ, 2013. — 300 с.
19. Політологія: навчальний посібник / Є. В. Перегуда та ін. — К. : КНУБА, 2012. — 238 с.
20. Політологія : навчальний посібник / О. В. Бобіна [та ін.] ; за ред. І. В. Шаповалової. — Миколаїв : НУК, 2017. — 240 с.
21. Політологія: навч. посіб. / Т. В. Гончарук-Чолач, О. М. Рудакевич, В. Я. Томахів, М. І. Гурик, Р. Ю. Чигур, за ред. Т. В. Гончарук-Чолач. — Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2019. — 219 с.
22. Політологія : навч. посіб. для вищ. навч. закладів : у 2 ч. Ч. 2 / [П. В. Цимбал, А. О. Сошніков, І. О. Поліщук та ін.] ; за заг. ред. П. В. Цимбала ; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. — Х. : ХНУВС, 2013. — 188 с.
23. Політологія : підручник / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, І. О. Поліщук, та ін.; за ред. М. П. Требіна. — Х. : Право, 2013. — 416 с.
24. Тихомирова Є. Б. Політологія: Навчальний посібник для студентів галузі підготовки «Міжнародні відносини» / Є. Б. Тихомирова. — Луцьк: О. Зень, 2012. — 264 с.
25. Траверсе О. О. Політичне лідерство та керівництво доби «лібералізованого» тоталітаризму в СРСР: український контекст (60-ті — початок 90-х рр. ХХ ст.). — К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. — 268 с.
26. Хомуленко Т. Б., Падафет Ю. Г., Скориніна О. В. Теоретичні та практичні аспекти дослідження іміджу: Монографія. — Х.: ВД «ІН-ЖЕК», 2005. — 272 с. Укр. мова
27. Якубовський О. П., Приходченко Л. Л. Кадри, еліти, лідерство в державному управлінні. — Одеса: ОФ УАДУ, Оптімум, 2001. — 173 с.

ТЕМА 5

УМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА

Опрацювавши цю тему студенти будуть ЗНАТИ: основні суб'єктивні та об'єктивні передумови реалізації особи як політичного лідера, особливості умов для здобуття політичного лідерства у революційних умовах, корпоративні передумови для реалізації особи себе в якості політичного лідера, ефекти збігу суб'єктивних і об'єктивних передумов для реалізації політичного лідера.

УМІТИ: на конкретних практичних прикладах розуміти технологію виявлення сприятливих суб'єктивних і об'єктивних умов для реалізації особи як політичного лідера, виявляти момент для застосування суб'єктивних умов задля здобуття політичного лідерства, розуміти корпоративні й суспільні передумови для політичного лідерства, відчувати революційну та конформістську ситуація та механізм реалізації політичного лідера відповідно до неї, аналізувати досвід модерування передумов реалізації особи як політичного лідера.

Навчальні питання

1. Суб'єктивні та об'єктивні передумови реалізації особою себе у якості політичного лідера.
2. Модерування передумов самореалізації політичного лідера.
3. Політичне лідерство як продукт підтримки корпорацією.
4. Реалізація лідерства в політиці у формі «спадкоємності»
5. Легітимізація як ключова передумова реалізації політичного лідера

Проблема самореалізації особистості у якості політичного лідера є актуального відтоді як виникло саме поняття політичних відносин і політичного процесу і, власне, політика як мистецтво управління державою. Політичне лідерство має численні відмінності від звичайного лідерства, а тому й можливість реалізації особистістю себе в якості політичного лідера залежить від численних надзвичайно складних і спеціальних передумов, які характерні виключно для цього типу лідера. У першу чергу, слід відзначити, що політичний лідер проходить не просто через конкуренцію, він

проходить конкуренцію на виживання у якій має лишитися тільки один. Як у державі не може бути двох королів чи президентів, так і в політичній партії чи суспільній корпорації не може бути двох чи більше рівнозначних лідерів. Принаймні, усі спроби віднайти компроміс заради задоволення амбіцій більш як одного претендента на політичне лідерство не знімали запалу політичної боротьби після їх реалізації, а лише створювали умови для її продовження чи навіть посилення. Так, два політичні лідери у державі переважно спричиняли або її розкол, або громадянську війну, так само і в політичних партіях ситуація із більш як одним лідером, кожний із котрих мали рівнозначну підтримку, призводила до розколу. Заради яскравої ілюстрації ситуації із ціною питання в боротьбі за політичне лідерство досить нагадати долю монархів, котрі опинилися заручниками революцій. Так, короля Англії Карла I Стюарта було після революції страчено у 1649 р., а короля Франції Людовіка XVI було також після революції страчено у 1793 р., так само характерним прикладом є страта російської імператорської родини більшовиками у 1918 р. Причина такої долі монархів як спадкових політичних лідерів держави втілена у фразі, сказаній на нараді О. Кромвелю, командувачу армією Парламенту у війні проти короля в роки Англійської революції: «Ми можемо сто разів розбити короля, але він лишиться королем, проте, варто королю розбити нас один раз і ми опинимося на шибениці». Ця фраза, втілює у собі суть політичного лідерства, яка полягає у тому, що переможець отримує все. Тому вивчення й аналіз передумов реалізації особистістю себе в якості політичного лідера потребує значної уваги, деталізованого аналізу у специфічних підходах. Причому, дане питання має винятково практичне значення і потребує аналізу і узагальнення практичного досвіду.

1. Суб'єктивні та об'єктивні передумови реалізації особою себе у якості політичного лідера

Лідерські якості й прагнення їх реалізувати далеко не завжди увінчуються успіхом. Більше того, не часто вдається особистості із лідерськими якостями й прагненнями їх реалізувати у політичній діяльності. Власне, для реалізації себе у якості політичного лідера особистість потребує ряду передумов. Ці передумови можна поділити на об'єктивні та суб'єктивні. Так, до об'єктивних передумов належать такі як: запит суспільства чи суспільної корпорації, яка

має вирішальний вплив на головні політичні інститути держави, на лідера із відповідною компетентністю чи якостями; місце, час і ситуація, у якій особистість із відповідними якостями має змогу реалізувати себе; обставини, котрі примушують особистість до активних дій, щоб реалізувати свої якості. Суб'єктивні вже передбачають наявність у особистості певних якостей і компетенцій, котрі притаманні саме їй. Зокрема, ідеться про такі: наявність відповідного соціального походження, особистих чеснот (впевненість у собі, рішучість діяти, почуття відповідальності тощо), віра у досягнення результату (харизма, котра змушує вірити інших із ким ця особистість зіткється у своїй діяльності), продемонстровані особистістю «чудеса» (які переконують оточуючих у тому, що саме на цю неї варто розраховувати), показовий спосіб життя (демонструє готовність відмовитися від матеріальних і моральних прагнень, які притаманні абсолютній більшості суспільства, заради досягнення результату), у контексті попереднього пункту слід відзначити готовність до самопожертви, вміння перетворити програшну ситуацію на виграшну й отримати від неї позитивні результати, «людина на яку очікували» (дану обставину намагаються реалізувати лідери, які мають якісь особливі якості порівняно із іншими). Прикладами останньої суб'єктивної передумови можуть бути Президент США Б. Обама як перший чорношкірий Президент, а також кандидат на посаду Президента США Г. Клінтон під час виборів 2016 р. як можливий перший Президент-жінка. Так само в Україні окремі політики жіночої статі намагалися використати гендерний фактор як перевагу у виборчому й взагалі політичному процесі (Н. Вітренко під час президентських виборів 1999 р. і Ю. Тимошенко протягом усього часу її перебування в політиці) та інші. Безумовно, усі суб'єктивні умови й можливості їх реалізації цілком залежать від настання об'єктивних обставин.

Варто розглянути ці усі умови для реалізації політичного лідера в контексті розуміння політичної ситуації й політичного процесу та механізму реалізації у ньому особистістю себе як лідера. Відповідно, слід звернути увагу на характеристику цих передумов для реалізації особистістю себе як політичного лідера кожної окремо так і в комбінації із іншими, особливо слід звернути на комбінацію об'єктивних і суб'єктивних передумов. Адже далеко не завжди суспільство чи корпорація, котра висуває лідера, потребує таких його особистих якостей як рішучість (прагне до збереження конформізму в системі соціальних відносин) чи очікує самопожертви лідера. У контексті збігу суб'єктивних та об'єктивних якостей часто виникають ситуації, коли лідер прагне

використати ситуацію із максимальною вигодою для своєї легітимізації й, відповідно, здобуття собі додаткових компетенцій. Можна звернути увагу на комічну сцену із радянського фільму «Попелюшка»⁶, де казковий король за кожної незручної ситуації погрожував піти у монастир. Проте, вартий уваги характерний приклад із історії, коли російський цар Іван IV Грозний у 1565 р. зрікався від царювання заради створення Оприччини й розгортання за підтримки міщан терору проти бояр-вотчинників. Московські купці й містяни були дуже схвилювані фактом зречення царя й заявили йому про свою підтримку. Таким чином, було посилено деспотичну владу царя, мало результатом у подальшому посилення терору за цілком легітимної згоди підданих. Інший приклад лідера, який намагався реалізувати себе виходячи із конформістських настроїв суспільства, із новітньої історії України, який виявився у дії передвиборчої реклами кандидата у Президенти України В. Януковича в 2004 р. На його білбордах був слоган «Надія добре, надійність краще». Цей слоган був типово конформістського змісту, фактично, він був заявкою лідера, що той прихильний до стійкого курсу країни і не буде прагнути рішучих змін. Значна частина суспільства підтримали саме цей вибір.

Політичне лідерство нам слід визначати не лише як лідерство в державі (обійняти яку-небудь вищу посаду), а й лідерство корпоративне, регіональне, лідерство над думками й настроями. Це дає змогу особистості реалізувати свої лідерські якості у певних межах для того, щоб продемонструвати себе суспільству як ефективного лідера й просувати свою лідерську кар'єру у подальшому. Прикладом можуть бути президентські вибори в США, де кандидат виходить на лідерську позицію в результаті успішної роботи на регіональному рівні (губернатора штату), але часто і в якості лідера у певній сфері (як Д. Трамп у бізнесі) чи корпоративного (як Р. Рейган у профспілковому русі кіноіндустрії). Характерним прикладом успіху в реалізації себе як лідера на місцевому рівні може бути Президент США Б. Обама, котрий почав своє просування по політичній драбині із успішного діяча студентського самоврядування в університеті. Проте, для вдалого використання успіху на локальному рівні з метою здобуття легітимного (схваленого й підтриманого визнання лідерської компетенції) лідерства більшого масштабу слід вдало обрати час і обставини в яких використати фактор локального лідерського успіху.

---

⁶ Фрагмент із фільму «Попелюшка», 1947 р. URL[Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://youtu.be/mdk9SycHMnc>

Доволі цікавим для нас може стати аналіз лідерського успіху другого Президента України Л. Кучми, котрий створив собі образ «успішного господарника» й у складних соціально-економічних обставинах в країні його вдало використав задля перемоги на виборах й створення ефективної системи державного управління. Образ «успішного господарника» для української політики не новий, його активно експлуатували і третій Президент В. Ющенко (успішний банкір і Прем'єр-міністр) і наступний Президент В. Янукович (успішний глава Донецької облдержадміністрації і Прем'єр-міністр), проте, успіх Л. Кучми є особливим. За умов погіршення в країні економічної ситуації й втрати владою можливостей управління на регіональному рівні, Л. Кучма конвертує в регіональне лідерство свій образ «успішного господарника», здобутий завдяки періоду перебування на посаді генерального директора Виробничого об'єднання «Південмаш». Навколо кандидатури Л. Кучми об'єдналися представники регіональної еліти південного і східного регіонів України. Власне, на базі їхньої підтримки Л. Кучма і став Президентом України. У подальшому обставини, які виникли в Україні в 1994 р., коли відбулися вибори на яких Л. Кучма реалізував себе як лідер країни, намагалися за матрицею створювати і застосовувати й інші політичні лідери. Зокрема, за тим самим шаблоном була спроба провести вибори у 1999 р., у 2004 і 2010 рр. Фактично, Л. Кучмою було закладено матрицю механізму й обставин реалізації себе як лідера країни, цю матрицю в подальшому намагалися учасники боротьби за лідерство якщо не використати, то, за наявності адміністративних можливостей, змодерувати.

Проте, перш як реалізувати цю персональну характерну особливість, особі, котра претендує на політичне лідерство, слід для себе з'ясувати відповідь на питання «хто я?» і «який я?». Переглянувши новорічне звернення Президента України В. Зеленського 2019 р., не можна не звернути увагу на те, що воно було побудоване на ключовому запитанні «хто я?», причому, він давав заклик щоб громадяни задавали це запитання собі й самі ж шукали на нього відповідь⁷. Даний прийом був свого роду способом захисту від запитання до політичного лідера «хто ти?» й потреби давати на нього відповідь. Проте, такий захист може собі дозволити той політичний лідер, котрий вже отримав результат на виборах. У політичному процесі, особа, котра прагне стати полі-

---

⁷ Новорічне привітання президента України Володимира Зеленського. URL[Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://youtu.be/4it6q-hQ7L4> (Див. з 0:45).

тичним лідером, має бути постійно готовою давати відповідь на такі запитання й упереджувати їх, даючи відповіді. Спочатку слід відповісти для себе «хто я?» щоб стати передбачуваним і зрозумілим для своєї цільової групи підтримки (корпорації чи суспільного прошарку). У свою чергу, відповідь на запитання «який я?» дасть змогу вибрати методику досягнення успіху як політичного лідера. Відповіді на ці запитання дають змогу особі, котра прагне стати політичним лідером, консолідувати свою групу підтримки й модерувати ситуацію за якої складатимуться умови реалізації себе як лідера.

Виходячи із відповідей на запитання «хто я?» і «який я?» маємо звернути увагу на таку характеристику особистості, котра прагне стати політичним лідером, як уміння модерувати сприятливу ситуацію для цього. Перш за все, слід консолідувати навколо себе групу підтримки, у чому допомагає наявність такої суб'єктивної характеристики, як харизма лідера. Модерування умов для реалізації як політичного лідера є, фактично, здатність себе вдало й адекватно ситуації представити як для тієї цільової групи, котра схильна прийняти цю особистість як лідера, так і для тієї цільової групи, котра налаштована скептично чи критично до неї. Власне, політичний лідер є актором, але не просто актором, а й сценаристом та режисером, а також і продюсером спектаклю в одній особі. Лише за таких умов він має змогу змодерувати сприятливі обставини для своєї реалізації як лідера. Цей досвід варто аналізувати із часів афінської демократії, де політичний лідер мав як належне бути і добрим оратором, і вміти переконувати не лише натовп гарною промовою, а й опонента в дискусії, при цьому, він повинен був мати зовнішній вигляд, котрий сприяє його позитивному сприйняттю. Тому для Давньої Греції був характерним при надзвичайній конфліктності суспільних відносин надзвичайний розвиток філософії. Для політичного лідера обов'язковим було вміти давати відповіді на усі запитання в публічній дискусії, причому, цими відповідями мали бути задоволені не лише люди, а і його опоненти не повинні були мати контраргументи. Власне, грецька філософія і була пошуком універсальних відповідей на усі складні запитання. Тому політичний лідер-філософ був тією особистістю, котра демонструвала свою компетентність і вміння орієнтуватися за будь-якої ситуації, яка складалась. Для особи, котра прагнула стати політичним лідером, важливим було наочно показати свої кроки, за умови легітимізації її лідерства, та наочно змоделювати результати цих кроків для суспільства. При тому, для цієї

особи було важливим подати модель своїх дій у вірному ракурсі для усіх груп суспільства. Тобто, ця особа мала бути прогностичком, вміти відчувати як саме фрагментоване суспільство і яка система цінностей і ключових понять сповідується кожною частиною суспільства, щоб відповідно до них подавати модель своїх дій і їх результати. Отже, перед нами постає лідер, котрий повинен добре орієнтуватися в умовах, за яких він може реалізувати себе. Не дарма греки захоплювалися театром, котрий давав змогу відпрацьовувати моделі розвитку ситуацій. Але особа, котра прагне реалізувати себе як лідер, має здобути відповідні навички, переживаючи ці ситуації, у яких вона має моделювати результати своїх дій. Чи, принаймні, добре продемонструвати наявність у неї власного досвіду опанування ситуаціями, тому для нас важливим є відзначити перетин таких суб'єктивних умов самореалізації, як наявність досвіду і вміння моделювати сприятливу ситуацію для своєї реалізації як лідера.

Політичний лідер повинен бути готовий відстояти своє лідерське становище у боротьбі за будь-яку ціну, навіть ціною власного життя. «Хто народився, той не може не померти, але той хто одного разу царював, не може винести долі втікача. ... царська влада — найліпший поховальний саван»: цю фразу висловила імператорові Візантії Юстиніану його дружина Феодора, коли вже на порозі палацу були повсталі, котрі бажали його загибелі. Це відбулося у 532 р. під час повстання Ніки. У цій фазі втілено жертвність політичного лідера як передумову його реалізації. Готовність за будь-яких обставин зберігати свій статус, навіть коли це загрожує загибеллю, є важливою передумовою реалізації себе у якості лідера й створює можливість консолідації навколо себе прихильників. Так, Юстиніан, стійко борючись за свій імператорський статус, не зважаючи на очевидну загрозу своєму життю, зумів утримати свій престол. Цей вислів є перефразуванням побажання матері спартанцю перед походом «зі щитом або на щиті» (зі щитом повертався переможець, а на щиті несли загиблого у бою). Цим побажанням давався заклич зберігати свій статус, оскільки мілітаризоване спартанське суспільство надавало перспективи реалізувати свої лідерські якості усім, проте, слід було пройти випробування війною й загрозою життю й відповідним чином себе проявити.

У контексті аналізу умов реалізації політичного лідера слід звернути увагу на таку категорію лідерів, яких називають «каліф на годину», тобто, лідер, котрий лідирує лише короткий проміжок часу, скориставшись обставинами для цього і йде у

політичне небуття. «Каліфом на годину» у 1918 р., під час Брест-Литовської мирної конференції, німці вбачали В. Леніна, котрим було захоплено владу в результаті жовтневого перевороту 1917 р. Проте, у тих умовах слід зважити, що саме таким лідером В. Леніна хотіли бачити самі німці, щоб укласти із ним мирний договір, котрий допоміг би ослабити опір військ на Східному фронті й перемістити власні війська на інші фронти. Тому в цьому випадку німецьке політичне й військове командування намагалися бажане бачити реальним. Але в тій ситуації яка склалась на уламках колишньої Російської імперії, будь-який лідер міг здаватися «каліфом на годину» після досвіду Тимчасового уряду, склад котрого кілька разів змінився і соціально-політична ситуація в країні все більш погіршувалась. Чому ж виявилось, що В. Ленін і Л. Троцький не стали такими «каліфами на годину», на це питання фактично дав відповідь російський соціолог та емігрант П. Сорокін. Він здійснив аналіз революції в Росії у соціологічному розрізі й прийшов до висновку, що російська революція у всіх її проявах пройшла такі фази, як цілковита й не обмежена свобода, яка панувала за Тимчасового уряду, і більшовицька диктатура, котра, за висловлюванням П. Сорокіна, наклала гіпс на тіло суспільства. Простіше кажучи, більшовицька диктатура цілковито обмежила свободи людини й наклала своєрідний «гіпс» на соціальну активність у формі терору. Власне, тому німці й помилися у тому, що В. Ленін виявиться «каліфом на годину». Більшовицькій владі вдалося «накласти гіпс» на надмірну соціальну активність завдяки терору, який примусив суспільство до покори навіть нелегітимній владі й дав їй змогу забезпечити в умовах тотальної руїни ефективно здійснювати управління державою. У цьому випадку маємо відзначити накладення суб'єктивної умови особи, котра прагне реалізуватися як політичний лідер, на об'єктивні обставини. Об'єктивними обставинами було фактичне безвладдя і неготовність жодної політичної сили взяти на себе відповідальність за ситуацію в країні та волі здійснювати в умовах кризи легітимності усіх політичних та суспільних інституцій вольові та непопулярні кроки. Більшовики виявилися готовими до таких рішучих і вольових заходів, включаючи масштабний терор, а тому воля до здійснення рішучих заходів й брати на себе відповідальність за них і стала тими суб'єктивними умовами, які наклалися на об'єктивні, тобто, потребу в рішучих заходах.

Не слід плутати «каліфа на годину» із лідером, котрий здійснив невдалу спробу себе реалізувати, ставши, фактично, квазілідером.

Найхарактернішим може бути приклад німецького консервативного політика В. Каппа, котрий у 1920 р. здійснив спробу державного перевороту в Німеччині, захопивши урядові приміщення й проголосивши зміну влади і політичного курсу країни. Проте, на посаді, яку ним було нібито узурповано, В. Капп зумів протриматися протягом 10—17 березня 1920 р. і був вимушений виїхати до Швеції. Поразку цього путчу спричинила нездатність його лідера організувати дієвий уряд і утримати під контролем ситуацію в країні. Подібну ситуацію квазілідерства можна взяти як приклад із спробою державного перевороту в СРСР 19—21 серпня 1991 р., коли на три дні владу в країні взяли і утримували так званий Державний комітет із надзвичайного становища (ДКНС). Власне, на відміну від В. Каппа в Німеччині ДКНС вдалося здійснити розпорядчі дії, причому, вони виконувалися. Тому тут ми можемо розглядати цей приклад як «каліфа на годину». Але успіху в реалізації себе як політичних лідерів країни ця інституція не змогла досягнути й причин можна виділити кілька, а саме: відсутність харизматичних лідерів (усі члени цього комітету були штатними апаратниками, хоча й доволі ефективними в радянській системі); відсутність чіткої та зрозумілої суспільству програми і навіть декларації рішучих кроків (їхній опонент Президент Росії Б. Єльцин виявив свою рішучість не визнавши ДКНС і заявивши про готовність чинити опір до останнього); не готовність взяти на себе відповідальність за ситуацію в країні й за свої майбутні дії (вони заявили про бажання скликати З'їзд депутатів Верховної Ради СРСР, який і мав вирішити долю країни). Наявність цих недоліків за умов тотального падіння легітимності більшості владних інституцій СРСР при соціально-економічних негараздах мало наслідком те, що ДКНС не вдалося сконсолідувати навколо себе сили, котрі, можливо й були готові підтримати їх програму та вимоги.

Центром консолідації може бути політичний лідер лише у тому разі, коли він готовий брати на себе відповідальність. Приклад такої готовності як фактору використання ситуації соціально-політичного розладу в країні в якості умови реалізації себе як політичного лідера можна взяти того ж В. Леніна, котрий на Першому Всеросійському з'їзді Рад у червні 1917 р., в умовах кризи влади Тимчасового уряду і всіх державних інституцій, у відповідь на заяву, що немає жодної партії, котра готова взяти на себе відповідальність за ситуацію в країні виголосив свою знамениту фразу «Є така партія! Це партія більшовиків!». Ця фраза В. Леніна виявилась потужною заявкою на готовність здійснювати рішучі владні кроки і брати на себе відповідальність за них. Цього

ДКНС у 1991 р. не вистачало для того щоб сконсолідувати навколо себе тих, хто могли бути його симпатиками.

2 Модерування передумов самореалізації політичного лідера

Крім того, слід звернути увагу на доволі важливу умову реалізації лідерства-часовий фактор. У складних ситуаціях необхідно здійснювати вирішальні кроки, виходячи зі складного і, часто, несприятливого темпорального фактору. У ДКНС в 1991 р. не було часу мобілізувати на свою користь суспільні маси, а сподіватися на державний і партійний апарат й силові структури було також не варто, не мобілізувавши на свою підтримку суспільство, оскільки функціонери та службовці не могли прийняти рішення іти за нелегітимною з правової точки зору інституцією в умовах відсутності її суспільної підтримки. Повертаючись до дещо подібних умов реалізації себе як політичного лідера В. Леніна, зазначимо, що він й більшовики модерували для себе сприятливу ситуацію власної реалізації як політичних лідерів, зокрема, активно руйнуючи державні інституції для створення умов формування нових, підконтрольних їм. Фраза із більшовицького гімну «Інтернаціоналу» «Увесь світ насильства ми зруйнуєм до основ, а потім ми свій, новий, світ збудуємо...» втілювалась у життя буквально. Руйнація попередніх державних інституцій була необхідністю, щоб для посилення власної влади не було з їх боку опору чи саботування. Тому модерування сприятливої ситуації для реалізації себе як політичних лідерів більшовики створювали цілковитий хаос, в якому формували свої інституції як фактор порядку. Тому політичний лідер, яким став В. Ленін, успішно зумів створити ситуацію під свою самореалізацію шляхом руйнації легітимних, але неефективних державних інституцій й виступити на політичну арену зі своїми інституціями, котрі не були обтяжені правилами й регламентами, навіть законами, обов'язковими до дотримання для попередніх інституцій. У цій ситуації маємо відзначити хаос і цілковитий правовий нігілізм як умови реалізації політичних лідерів, котрі стали фактором порядку. Тому слід зазначити як суб'єктивна умова реалізації себе особою в якості політичного лідера-готовність до рішучих дій і брати на себе відповідальність за них в умовах змодерованого хаосу стає наступною умовою-реалізацією себе лідером як фактору порядку. Повертаючись знову до ситуації із ДКНС, звернемо увагу, що учасники

цієї інституції зростали й реалізували себе як апаратники у радянській системі. Відповідно, вони, будучи її частиною, не мали змоги застосовувати модерування умов для реалізації себе як лідерів країни, котрі застосовував засновник радянської держави В. Ленін. Ці функціонери мали шукати собі опору в інституціях, завдяки яким вони стали легітимними представниками вищого владного рівня. Відповідно, руйнація легітимних державних інституцій була не в їх інтересах. Проте, їх опонент Президент Росії Б. Єльцин мав змогу здійснити руйнацію легітимних державних інституцій СРСР щоб не мати з їх сторони опору своїй владі й можливості реалізувати себе як політичного лідера Росії, колишньої республіки СРСР.

Аналізуючи умови реалізації особою себе як політичного лідера слід звернути увагу на можливості, виходячи із легітимних умов, а також і з умов відсутності у нього легітимності та потреби вступати у конфронтацію із легітимними суспільно-політичними інституціями. Другий випадок нами вже аналізувався, хоча він також потребує подальшого розгляду. Звернемо увагу на ситуацію, коли в якості умови для реалізації особою себе в якості політичного лідера вона використовує легітимні політичні інституції. Власне, однією із функцій держави є забезпечити умови для реалізації себе її громадянами, у тому числі й у якості політичних лідерів. Механізми такої реалізації мають на меті гарантувати безпеку для всього суспільства й соціальну стабільність, усуваючи передумови для реалізації лідерами себе нелегітимним шляхом. Відповідно, політичні системи намагаються вирішувати питання наявності умов для легітимного шляху реалізації себе особистістю в якості політичного лідера шляхом забезпечення гнучкості системи й створення у ній рівних умов та можливостей для самореалізації. При цьому, виникає потреба забезпечення балансу між гнучкою політичною системою і ефективними запобіжниками проти тих хто намагаються «грати не за правилами». Можливості реалізувати себе в якості лідера, гарантовані законодавством, було вкладено у поняття «соціальний ліфт». Цей «ліфт» діє також і у питанні створення легітимних і реальних умов для реалізації особою себе як політичного лідера. Проте, легітимний шлях реалізації можливий за наявності таких обставин, як належність до певної корпорації, котра має вирішальний вплив на політичні інститути, й відповідний авторитет у ній, походження і окремо слід відзначити способи реалізації ірраціонального (емоційного) характеру.

3. Політичне лідерство як продукт підтримки корпорацією

Корпоративний шлях реалізації особою себе як політичного лідера є доволі поширений і ефективний. Найпоказовішим вітчизняним прикладом є початок політичної кар'єри численних представників політичної та бізнесової еліти. Численні політичні лідери України починали свою політичну кар'єру у числі партійної, радянської та господарської номенклатури в СРСР. Поняття номенклатури полягало в тому, що особа, досягнувши певного кар'єрного рівня на партійній чи іншій роботі в радянській період, потрапляла у так зване коло номенклатури, у якому вона перебувала постійно і факт перебування у цьому колі номенклатури відкривав можливості кар'єрного росту й доступу до соціальних благ. Власне, колишня партійно-господарська номенклатура завдяки системним зв'язкам у її колі та адміністративному ресурсу, який мали її представники на владних посадах зі здобуттям Україною незалежності, сприяла реалізації окремих членів цієї корпорації як політичних лідерів. Безумовно, що після здобуття Україною незалежності, система номенклатури вже не була такою ж інституційованою й однорідною як у радянські часи, проте доволі ефективними були напрацьовані в ті часи зв'язки між її представниками.

Досягнення президентства і статусу «батька незалежності» для Л. Кравчука є характерним прикладом успіху висування корпорації. Цією корпорацією була партійно-господарська номенклатура радянського періоду. Перемога Л. Кравчука на президентських виборах 1991 р. гарантувала для партійно-господарської номенклатури та більшості населення колишньої УРСР поблажливий і виважений курс вже незалежної України. Тому, в даному випадку, можемо взяти до уваги приклад реалізації особистості як політичного лідера, котрий утримується від вольових кроків як таких, що можуть злякати суспільство. Такого типу політичні лідери мають ресурс у формі репрезентування виваженості й передбачуваності у політиці. І, звертаємо увагу, на ще одну суттєву характеристику політичного лідера, яка дає йому змогу реалізувати себе, а саме, почуття вдалого моменту для дій чи прояву своєї персональної характерної особливості.

Наступний доволі цікавий спосіб реалізації себе у якості політичного лідера є приналежність до певної професійної корпорації. Цей спосіб описували ще давньогрецькі філософи, говорячи про плутократію, як владу торгівців. Але найпоказовішими є

приклади із реалізацією себе в якості політичного лідера завдяки корпорації військових. Традиція коли політичний лідер мав змогу реалізувати себе лише через успішну військову кар'єру була поширеною від часу заснування держави. Власне, державу від будь-якої іншої організації відрізняє її легітимне право здійснювати насильство. Це право є визнаним як населенням цієї держави, так й іншими державами. Тому державний механізм у своїй основі має функцію самозбереження, яка ґрунтується на здійсненні легітимного насильства по захисту свого суверенітету від зовнішніх і внутрішніх загроз. Відповідно, для держави і суспільства, організованого державним механізмом, важливим є готовність захистити своє суверенне право на здійснення легітимного насильства. Звідси й потужний соціальний вплив військової корпорації. Чи не найхарактернішими прикладами такого політичного впливу військової корпорації є Спарта і Рим. Імперія у Римі виникла на основі військової диктатури, коли армія стала єдиним ефективним фактором порядку, а засновником імператорської влади став Гай Юлій Цезар, котрий отримав змогу реалізувати себе як політик із майже необмеженою владою завдяки військовим успіхам. Водночас, Римська імперія зазнала краху завдяки волі військової корпорації, коли у 476 р. н. е. військові підрозділи римської армії, укомплектовані найманцями-варварами, усунули від влади імператора й радикально змінили політичний устрій Західної Римської імперії. Військова корпорація може виступати як творцем держави й можливістю для особи реалізувати себе в якості політичного лідера, так і бути могильником державного устрою й заснувати нову суспільно-політичну організацію на його уламках. Але слід відзначити ще один вагомий момент, армія, маючи потужний суспільний авторитет в обох випадках, була фактором захисту Риму від зовнішніх загроз, але реалізував себе Юлій Цезар і вождь варварів і командир римської гвардії Одоакр у результаті виконання ними поліцейських функцій, при забезпеченні внутрішніх умов існування суспільно-політичного устрою. Тому військова корпорація, як умова для реалізації особою себе в якості політичного лідера, має бути потенційним фактором здійснення поліцейських функцій і збереження державної інституції чи створення нової, ефективнішої.

Не менш показовими прикладами реалізації в якості політичних лідерів є приклади таких персоналій, як Наполеон Бонапарт, Аугусто Піночет, Анастасіо Сомоса та інших. Переможні війни в Італії й похід в Єгипет і Сирію (1797—1799 рр.) дали змогу Наполеону здобути авторитет як особи, котра може забезпечити ус-

пiх оточеної ворогами Франції. Кiм того, за Наполеоном була готова iти армiя, щоб пiдтримати його амбiцiї полiтичного лiдера. Це є надзвичайно важливою умовою для реалiзацiї себе як лiдера через пiдтримку вiйськовою корпорацiєю, коли вiн продемонстрував змогу досягнути результату ефективно i з малими втратами. Саме такі результати демонстрував Наполеон i цим вiн здобув безспiрний авторитет в армiї. З iншого боку, вiйськова корпорацiя може давати змогу своєму представниковi успішно реалiзувати себе у якостi полiтичного лiдера, виходячи з того, що вiн забезпечить для вiйськових вiдповiдний соцiальний статус i суспiльнi привiлеї. Латиноамериканські держави, як Аргентина, Бразилiя та деякi iншi, протягом тривалого часу управлялися вiйськовими. Часто це було у формi, коли главою держави ставав найстаршiй за вiком i званням вiйськовий у країні. Таким чином, у 1974 р. у Чилi А. Пiночетовi вдалося здiйснити державний переворот i усунути вiд влади законно обраного Президента країні С. Альєнду. В даному разi вiйськовi вивели у лiдери країні представника своєї корпорацiї, а той, у свою чергу, сформував уряд iз числа найавторитетнiших вiйськових. Тому лiдер, котрий отримав полiтичну владу завдяки вiйськовiй корпорацiї, забезпечив вiдповiдне соцiальне становище для неї. Нiкарагуанський лiдер протягом багатьох рокiв А. Сомоса бiльшiсть часу свого необмеженого правлiння країною обiймав основну свою посаду, головнокомандувача Нацiональної гвардiї. Фактично, вiн задiював цей вiйськовий контингент за потреби стабiлiзацiї соцiально-полiтичної ситуацiї в країні й тому був тим полiтичним лiдером, iз владою якого не мали змогу сперечатися в тому числi й всенародно обранi посадовцi. Варто у цьому контекстi вiдзначити, що А. Сомоса був вихiдцем iз полiтичної династiї, що було додатковою умовою його реалiзацiї як полiтичного лiдера Нiкарагуа. Вiн мав змогу здобути вплив у середовищi вiйськових, здебiльшого, завдяки своєму походженню. Тому варто взяти цей приклад як наявнiстю двох умов реалiзацiї особи себе в якостi полiтичного лiдера, це походження, яке забезпечило вiдповiдний вплив у вiйськовiй корпорацiї.

Лiдерство, здобує завдяки пiдтримцi вiйськової корпорацiї, має, у свою чергу, бути пiдкрiпленим перемогами. Це також може бути наведення порядку в країні, розгром опозицiї, як це було зроблено А. Пiночетом. Проте, можуть бути i вiйськовi перемоги. В даному разi як характерний приклад варто навести Ф. Кастро, кубинського багаторiчного лiдера, котрий отримав можливiсть стати полiтичним лiдером у результатi перемоги революцiї на

Кубі в 1959 р. Проте, уряд революціонерів склали люди різних політичних поглядів, хоча й усі соціалістичних. Причому, Ф. Кастро не був єдиновизнаним лідером революції, були й інші лідери, котрі мали змогу себе реалізувати не менш успішно ніж Ф. Кастро. Реальне одноособове політичне лідерство Ф. Кастро зумів здобути після перемоги над силами кубинських емігрантів, які висадились у квітні 1961 р. за підтримки ЦРУ в Затоці Свиней. Тобто, військова перемога дала змогу реалізувати амбіції як одноосібного лідера країни. Хоча, при цьому, зберігали свої лідерські позиції у кубинській політиці брат Ф. Кастро Рауль і Е. Че Гевара. Рауль Кастро після смерті Ф. Кастро став наступником його посади політичного лідера Куби, фактично, будучи своєрідним «запасним лідером». Цій особливій категорії лідерства варто окремо приділити увагу, оскільки «запасне» лідерство є надзвичайно поширеним явищем у політиці. А Е. Че Гевара зберігав лідерські позиції не лише в кубинській, а й у світовій політиці завдяки своїй харизмі. Фактично, він обіймав ряд посад у державі не будучи фахівцем у тих галузях, здійснював активну участь у міжнародному комуністичному русі. Харизма Че Гевари дала йому змогу стати символом боротьби до перемоги, про це свідчив його досвід участі в кубинській революції, хоча він був за походженням із Аргентини, а також символом жертвності. Він, маючи змогу реалізувати себе на Кубі, віддав перевагу партизанській революційній боротьбі в Болівії, де і загинув. Тому цей політичний лідер став символом як перемоги, так і жертвності, створивши романтичний ореол.

Для політичного лідера, котрий ним став завдяки військовій корпорації, недопустимою є військова поразка. Прикладом такої втрати лідерства у результаті військової поразки може бути падіння влади військових у Аргентині й усунення від влади диктатора генерала Л. Гальєрі в результаті поразки, завданої їм Великобританією у Фолклендській війні 1982 р. Проводячи аналогію, варто зауважити приклад самураїв, котрі, зазнавши поразки, здійснювали ритуальне самогубство, бо не могли витримати ганьби поразки. Військова корпорація у Аргентині після цієї військової поразки втратила свої політичні позиції та змогу контролювати процедуру легітимної зміни влади в країні. Тому поразка конкретного лідера у цьому разі обернулася політичною поразкою всієї корпорації, котра його висунула. Отже, підсумовуючи досвід реалізації особи як політичного лідера завдяки військовій корпорації, слід відзначити такі характерні особливості, як необхідність для цієї особи мати беззапе-

речний авторитет серед військових і здобуті перемоги. Здобуття перемог слід розглядати як різновид «здійснення дива» заради здобуття особою віри у неї суспільства як у лідера, котрий здатний досягнути результатів, ведучи за собою соратників чи суспільство. Слід відзначити, що кар'єра Наполеона Бонапарта як успішного військового почалась із перемоги при Тулоні, котрий перебував у облозі британських військ і роялістів (французьких прихильників монархії) у 1793 р. за періоду яacobінської диктатури. Тобто, початок кар'єри Наполеона як політичного лідера у дечому є схожим за передумовами із здобуттям одноосібного лідерства Ф. Кастро.

4. Реалізація лідерства в політиці у формі «спадкоємності»

Сприятливе середовище для формування політичного лідера може складатися поряд із сильними лідерами. Проте, таке середовище складається в умовах складних ситуацій, коли виникає потреба у «продовженні справи», «забезпеченні спадковості курсу», «гарантуванні стабільності». Запити суспільства чи суспільних корпорацій на таку політику бувають доволі частими і, відповідно, потреба у політичному лідері котрий зможе його гарантувати. Відповідно, майбутній лідер має подати відповідні сигнали корпорації або суспільству, що він саме той, хто буде продовжувачем курсу, який схвалено. Найзручнішим у такому разі варіантом забезпечення умов для реалізації політичного лідера є форма «наступника» вже реалізованого лідера, «вірного соратника» тощо. У США цю форму реалізації політичного лідера було закладено у зміст посади Віце-президента. Ця посада в США є маловирішальною у поточній політиці, проте, іноді ставала вдалим трампліном для реалізації цього посадовця в якості глави держави. Так було із Президентом США Г. Труменом, котрий став Президентом, будучи Віце-Президентом при Президентові Ф.-Д. Рузвельті, після того як він помер. Проте, ця посада трансформувалась у свого роду «на лаві запасних», котрий не завжди отримує сприятливі умови для реалізації себе у якості політичного лідера держави. Винятком був лише Віце-Президент США Дік Чейні за періоду перебування на посаді Президента Дж. Буша-молодшого (2001—2009 рр.). Д. Чейні вважається тим, хто змінив погляд і розуміння посади Віце-Президента, взявши на себе ряд не характерних для цієї посади функцій і успішно їх

виконуючи. Це були вдалі умови для реалізації себе як політичного лідера для Д. Чейні, зважаючи на потребу популярного Дж. Буша-молодшого, котрий мав дуже велику підтримку Республіканської партії, у фаховій опіці над ним. Тому цю ситуацію варто розглядати як показовий приклад реалізації себе у якості політичного лідера фахової особистості, котра використовує для цього популярність й корпоративну підтримку іншої, популярнішої особистості чи із наявними передумовами лідерства за іншими ознаками. У цьому контексті слід звернути увагу на інший приклад реалізації себе як політичного лідера особистості, котра не мала такої перспективи, але будучи фаховим і вольовим функціонером, зуміла себе реалізувати як потужного лідера і творця держави. Мова іде про О. фон Бісмарка, котрий справедливо вважається творцем Німеччини як держави. Цей політичний лідер, котрий, обіймаючи посаду канцлера Пруссії (1862—1890 рр.), зумів стати лідером Німеччини (1871—1890 рр.), здійснивши вольові кроки для об'єднання німецьких держав у єдину імперію й фахово забезпечивши умови першості для цієї держави на Європейському континенті. За перебування О. фон Бісмарка на посаді канцлера главу держави, тобто, короля й імператора, називали поза очі «імператором при канцлері». Таким чином, не маючи легітимної можливості реалізувати себе в якості політичного лідера, Бісмарк успішно використав умови, за яких став фаховою опорою легітимного глави держави й забезпечив реальні вольові кроки. Імператор Німеччини Вільгельм II, котрий відправив Бісмарка у відставку, не погоджуючись із його підходами до політики держави, у своїх мемуарах не міг не відзначити, що із підліткового віку не міг не захоплюватися разом із однолітками діями «залізного канцлера». Проте, «запасний лідер» має змогу успішно реалізувати свою першість, спираючись на легітимного лідера й, модеруючи умови для своєю реалізації, створивши культ цього легітимного попередника. У даному разі цікавим є приклад Й. Сталіна як «вірного учня і соратника Леніна». За ініціативи Й. Сталіна в СРСР після смерті В. Леніна створювався культ померлого вождя й розгорталась боротьба із «спотворенням» вчення Леніна. Фактично, культ Леніна дав змогу Сталіну усунути сильніших політичних противників, котрі опинилися в тіні «величі» Леніна. Власне, створювався культ «вічно живого» Леніна, що було доволі простим завданням, зважаючи на смерть Леніна й відсутність можливості висловлювати свою позицію щодо політики Сталіна. Таким чином, будучи «продовжувачем» справи померлого вождя, Сталін став фактичним лідером держа-

ви і, зрештою, спираючись на культ Леніна, створив культ власної особи.

Реалізація лідера за технологією «запасний» існувала також віддавна і, власне, на цій технології побудований принцип монархії й спадкування влади за походженням. Таким чином, відбувається перехід від технології «запасний» лідер до умов реалізації лідера за наявності суб'єктивної умови-його походження і беззастережне визнання свого роду угоди із спадкоємцем усім суспільством. Найбільш рельєфно видно перехід від технології «запасний» лідер до спадкування становища на прикладі Візантійської імперії, де від початку становлення імператорської влади спадкоємець імператора ставав спочатку співправителем із своїм попередником. Повноту влади отримував спадкоємець після смерті попередника. При цьому, відбувався своєрідний ритуал виборів і присяги новому імператорові-співправителю. Реалізація особи як політичного лідера в умовах спадковості влади обумовлюється прагненням суспільства і, головне, корпорацій, на підтримку яких цей лідер спирається, до збереження свого становища і курсу. Здебільшого, королівська влада легітимізувалась завдяки тому, що монарх був гарантом непорушності права власності й привілеїв шляхти, а шляхта визнавала легітимність однієї династії та її права на спадкування вищої влади. Таким чином, система передбачала умови непорушності соціально-політичного становища як глави держави, так і шляхти. Проте, в результаті зміни соціально-економічних умов монархічна влада часто втрачала свою легітимність і навіть королі втрачали своє політичне лідерство, як ми можемо спостерігати на прикладі буржуазних революцій в Англії та Франції. У обох випадках монархів було страчено і причиною втрати легітимності їх влади стала неготовність знайти компроміс із новим потужним станом — буржуазією, котра поступово складала новий тип політичної системи — олігархії. Проте, у випадку із Англією королівська династія адаптувалась до нових умов після реставрації монархії в 1660 р. й стала захисником купецтва. Таким чином, фактично монархи забезпечили умови для своєї політичної влади завдяки визнанню легітимності зі сторони нового економічно потужного прошарку.

Відповідно, нам слід звернути увагу на таку технологію створення умов для реалізації політичного лідера, як «спадкоємець». Ця технологія успішно працює за умови монархічного державного ладу в країні. Проте, вона є доволі цікавою в країнах із де-юре

республіканським ладом. Найяскравішим прикладом може служити Корейська Народно-Демократична Республіка, де від 1945 р. вища державна влада належить династії Кімів. Фактично, непорушність режиму у цій країні гарантується передачею влади у спадок і причиною цього є численні зовнішні загрози, але не для країни, а для пануючого в ній режиму. Відповідно, прошарок вищої номенклатури, за аналогією із СРСР, готовий миритися із передачею влади спадкоємцям із династії Кімів, оскільки це є гарантією для їхньої самореалізації як лідерів нижчого рівня. Тобто, в даному разі ми маємо приклад корпоративного управління за гарантування цього корпоративізму усталеною системою спадкування. Не менш цікавим є приклад умов для реалізації владних повноважень корпорацією і, відповідно, її членами у Китайській Народній Республіці. Владі корпорації й непорушності умов для реалізації її членів як політичних лідерів слугує панування і спадкування від лідера до лідера однієї ідеологічно-комуністичної та вшанування лідера, котрий зробив її панівною-Мао Цзедуна. Хоча нинішній суспільно-політичний устрій Китаю де-факто не відповідає комуністичній ідеології. Технологія спадкування ідеологічного курсу активно була використана в СРСР після смерті Й. Сталіна заради забезпечення умов для реалізації себе як політичних лідерів «спадкоємців» померлого диктатора. На жалобному мітингу після поховання Й. Сталіна найпопулярніший із радянських лідерів того часу Л. Берія у своїй промові виголосив, що курс країни не зміниться у зв'язку зі смертю Сталіна. У подальшому, під час боротьби за владу між урядовцями СРСР, основні претенденти на політичну першість намагалися поборювати один одного як апаратними інтригами, навзаєм блокуючи ініціативи, а також забезпечуючи собі легітимність «близькістю із народом». Так, у доповідних внутрішньопартійної переписки вказувалося, що основні претенденти на першість М. Хрущов та Г. Маленков активно спілкувалися із трудящими і це ними дуже позитивно сприймалося. У цій ситуації слід звернути увагу на проблему забезпечення політичним лідером своєї легітимності, тобто, визнання свого лідерського становища. Тому вихід нового лідера із легітимності попередника та спираючись на дотримання певного «правильного» курсу є ефективним засобом легітимізації свого лідерського становища. Подібну ситуацію можна було спостерігати в США під час виборів Президента у 2016 р., коли кандидатці від Демократичної партії Х. Клінтон підтримку надавали як її чоловік, колишній Президент США Б. Клінтон, так і попередній Президент Б. Обама. У цій ситуації

апеляція була до продовження претендентом на політичне лідерство у державі курсу попередників. Це мало дати змогу здобути суспільну легітимність шляхом декларації вірності курсу, котрий був популярний у суспільстві.

5. Легітимізація як ключова передумова реалізації політичного лідера

У процесі легітимізації політичного лідерства доволі значну роль відіграє традиціоналізм і ритуалізм. Щодо традиціоналізму, ми це вже мали змогу бачити на прикладах із декларуванням слідуванню «правильним» курсом та реалізацією політичного лідера як гаранта продовження цього курсу. Ритуальна сторона є не менш важливою, зважаючи, що політичні лідери публічні особи і за їх поведінкою та явищами навколо них слідкує усе суспільство. Не дарма суспільство звертає увагу на самі різноманітні прояви навколо лідера і сприймає їх часто як знаки. Для прикладу, ситуації із В. Януковичем, коли він заходив до Верховної Ради України для здійснення інавгураційного ритуалу, перед ним зачинилися двері та коли під час покладання квітів на нього під поривом вітру впав вінок біля Могили невідомому солдату. Подібне відслідковування явищ і трактування як знаків було притаманним завжди поки існує держава і політичне лідерство. Водночас, слід звернути увагу на вчення китайського філософа Конфуція, котрий вирішального значення у державному управлінні віддавав дотриманню ритуалів. Тут не слід говорити про якісь забобони, а, радше, про дотримання дисципліни і відданості способу життя, встановленому й апробованому протягом тривалого досвіду. Тому, в даному разі мова іде про легітимізацію політичного лідера як такого, котрий вірний традиціям. Не менш яскраво важливість дотримання ритуалістики для здобуття політичного лідерства відображає система обрядовості Церкви. У даному разі ми маємо справу із дуже відпрацьованою і заформалізованою процедурою становлення лідерів на усіх рівнях ієрархії. При цьому, дотримання ритуалістики є вирішальним фактором. Іще не менш характерними прикладами формалізації й ритуалістики умов становлення політичних лідерів є ієрархія влади у нацистській Німеччині (система фюрерства) і фашистській Італії (корпоративізм і партійна ієрархія). Антидемократичні режими, а саме так себе ці режими трактували й критикували демократію за те, що вона, фактично, була плутократією (владою торгівців), завжди

намагалися створити жорстко формалізовану численними правилами й ритуалами систему самореалізації лідерів. У демократичних режимах відбувався пошук м'якших форм забезпечення умов для реалізації політичних лідерів. Зокрема, прикладом може служити виборча система із округами на кілька мандатів, коли переможцем стає не лише той кандидат, котрий отримав найбільше голосів, а й той, котрий є наступним за кількістю голосів на окрузі. Таким чином, дана система знижує конфліктність процесу легітимізації влади завдяки народному вибору. Проте, знову ж, маємо відзначити прагнення за демократичного режиму до формалізації у формі чіткого дотримання легітимної процедури реалізації політичного лідера.

Найепаатажніші політичні лідери отримують для себе можливість реалізації в переломні періоди, коли суспільство перебуває у найбільш конфліктогенному стані. Не дарма в часи революцій і глибоких криз на перший план у політичному житті виходять не стільки інтелектуали, найбагатші чи родовиті, а, часто, як їх називають самородки із народу. Приклад Наполеона Бонапарта доволі яскравий, як він із роду дрібних аристократів Корсики вийшов на рівень імператора Франції й здобув славу одного із найвеличніших полководців і реформаторів своєї епохи. Проте, це поодинокі й яскраві випадки, але аналізу потребує цілісне явище умов для реалізації політичних лідерів як оновлення еліти країни та суспільства. Часто в результаті таких оновлень еліти відбувалась глибока модернізація як країни, так і суспільства, а могли складатися передумови і для модернізації всього людства. Змінювалися самі вимоги і підходи до політичного лідерства, коли лідерські чесноти попередньої епохи, навіть яскраво виражені, вже не могли бути умовою для реалізації особи себе у якості політичного лідера. Такі умови складаються, переважно, у періоди банкрутства суспільних корпорацій чи за потужного конфлікту поколінь (не вікового, а поколінь суспільно-політичної еліти).

Часто набуває реальності ситуація, коли особистість не має змоги себе реалізувати в якості політичного лідера не через відсутність у неї таких якостей як рішучість, готовність брати на себе відповідальність чи запропонувати реальну програму дій тощо. Особа просто не належить до корпорації, із якої рекрутуються політичні лідери. Тобто, фактичне суспільне лідерство здійснюється однією чи кількома корпораціями і лідери рекрутуються лише із них. Про такий корпоративізм у суспільному устрої писали іще давньогрецькі філософи, говорячи про плутократію, олігархію, аристократію тощо. Цей же корпоративізм був

характерним для Індії з її варново-кастовою системою, де управління рекрутувалися лише із варни кшатріїв (навіть не брахманів, котрі були вищою варною й інтелектуальною елітою), тобто, із варни воїнів. Це було класичне мілітарне суспільство, а, отже, умовою реалізації себе як політичного лідера були військова звитяга, представлений і успішно реалізований план і, відповідно, представлений план дій як перспективного лідера та рішучість його реалізувати. Середньовічна Європа рекрутувала політичну еліту із числа «тих хто воюють», тобто, феодалів, рідше із «тих хто моляться», тобто, духовенства і також інтелектуальної еліти. І прикладом як було зламано традиційну корпоративну драбину, за якою мав змогу піднятися політичний лідер, була Франція в результаті революції. Якобінська диктатура на чолі із братами Робесп'єрами (1792—1794 рр.) знищила значну частину представників корпорацій дворян і духовенства, що відкрило можливість реалізувати себе представникам інших корпорацій. Не дарма владу після усунення якобінської диктатури називають «диктатурою лавочників», оскільки, фактично це була влада підприємців і в інтересах міської буржуазії. У подальшому, влада короля Франції Луї-Філіпа Орлеанського (1830—1848 рр.) називалась владою банкірів, оскільки цей монарх був ставлеником корпорації фінансового капіталу.

Кожна корпорація, котра змінює попередню, прагне використати найдієвіші свої інструменти заради того, щоб посилити свій вплив і, відповідно, осіб, котрі найбільш вправно цими інструментами володіють. Хоча є характерні приклади, коли в умовах революції владі доводиться спиратися на представників попередньої корпорації, котрі володіють найдоцільнішими для виживання інструментами. Так, в умовах початку громадянської війни після більшовицького перевороту 1917 р. в Росії нова влада була вимушеною формувати боездатну армію і для цього залучила так званих «воєнспеців» (військових спеціалістів, котрі зробили собі кар'єру за попередньої, царської влади). Часто ці «воєнспеці» були представниками дворянської корпорації, але це не завадило їм зробити кар'єру за більшовицької влади. Серед таких були М. Бонч-Бруевич, М. Тухачевський, М. Рузький, А. Снесарьов та ін. Тому в періоди конфліктогенності суспільства складаються особливо сприятливі умови для ротації усєї еліти й формуються умови для реалізації нових лідерів. Проте, у такі періоди значно підвищуються вимоги до особистих якостей політичного лідера, причому, ці вимоги стосуються, здебільшого, не компетентності у конкретних питаннях, а рішучості й готовності

здійснювати неординарні кроки й брати на себе відповідальність за них. Доволі яскравим прикладом може служити відомий матрос А. Железняков, котрий розігнав Установчі Збори в Росії у 1918 р., що знайшло кіновтілення у знаменитій фразі «Караул устал!»⁸, потім його було призначено директором Державного банку, де він діяв революційними методами. Але, у цьому контексті слід звернути увагу на тих лідерів, котрі покликані виконати лише певну роботу й відійти у політичне небуття. Багатьох із доволі яскравих за певних обставин персонажів у подальшому доля робила цілковито непомітними. Той же Железняков після подій 1918 р. фактично пішов у політичне небуття, виконавши свою місію.

Часто кажуть про численних політичних лідерів, що «їх час вже минув». Їх не можна прирівняти до «каліфів на годину», проте, це особи, котрі стали суспільними кумирами й лідерами громадської думки під впливом ситуації. Так, численні політики початку 1990-х рр. в Україні вже до середини 1990-х рр. цілковито втрачали політичну популярність. Деяких із них використовували інші політичні сили заради підсилення своєї легітимності підтримкою зі сторони моральних авторитетів (С. Хмара, Л. Лук'яненко у політсилі «Блок Юлії Тимошенко»), але багато хто опинилися взагалі поза політичним процесом.

Продовжуючи аналіз проблематики нереалізованих і не до кінця реалізованих політичних лідерів, варто звернути увагу на таку передумову реалізації політичного лідера, як його легітимізація. Причому, слід брати до уваги поняття легітимізації не у вузькому сенсі, як перемога на виборах чи проходження необхідних церемоніальних процедур, а визнання особи політичним лідером у період здійснення ним відповідної компетенції. Часто політичні лідери, пройшовши формальну процедуру своєї легітимізації, втрачали легітимність не маючи підтримки суспільства чи певної корпорації, позиція якої у питанні легітимності лідера ставала вирішальною. Нам слід розрізняти два типи легітимізації, як легітимізація суспільна і корпоративна. Так, у 2004 р. на виборах Президента України В. Янукович формально став переможцем. Виборча система в Україні до цього не була достатньо досконалою щоб ставити дієві запобіжники фальсифікаціям, а, отже, результат В. Януковича цілком міг дати змогу йому стати Президентом у 2004 р. Проте, йому не вдалося здобути суспільної легітимізації, проявом чого стали суспільні протести, рішення Верховного Суду України і повторне голосування. Невдовзі

---

⁸ Фрагмент із фільму «Виборгская сторона», 1939 р. URL[Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://youtu.be/rBSeKKTP3Bc>

до цього, у 1996 р., на виборах Президента Російської Федерації відбулися численні звинувачення Б. Єльцина у фальсифікації виборів і порушеннях виборчого законодавства, які мали суттєве значення для підведення результатів. Проте, суспільство було готовим прийняти Б. Єльцина Президентом. Тобто, відбулась пасивна легітимізація його як політичного лідера країни. Не менш вагомою є корпоративна легітимізація лідера, часто, коли йому не вдається її пройти, це має наслідком завершення політичної кар'єри. Одним із найхарактерніших прикладів корпоративного несприйняття можна відзначити спробу реалізувати себе в політиці відомого колумбійського наркобарона П. Ескобара. Він, використовуючи позитивне ставлення до нього жителів міста Медельїн й фінансові можливості, зумів стати депутатом Конгресу Колумбії. Проте, його категорично не сприйняли більшість колумбійського істеблішменту як політика, не зважаючи, що приймали від нього фінансові ресурси коли той був наркобароном. Це поклато край не лише політичній кар'єрі П. Ескобара, а й дало початок рішучій боротьбі проти його злочинної організації. Власне, корпоративна легітимність для реалізації особи в якості політичного лідера є первинним кроком перед здобуттям суспільної легітимності. Тому, власне, на будь-яких виборах не можливо здобути перемогу, не маючи потужної й злагодженої команди. Ця команда є також запорукою реалізації політичним лідером його програми і дій, які від нього очікуються. Із вітчизняного досвіду доволі показовим і цікавим прикладом втрати лідерських позицій із-за несприйняття корпорацією є досвід П. Лазаренка. Він зробив доволі успішну політичну кар'єру, пройшовши шлях від голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації, далі до посади Першого Віце-Прем'єр-міністра України і, зрештою, до Прем'єр-міністра. Проте, його протистояння із командою Президента України Л. Кучми, навколо якого проти П. Лазаренка об'єднався увесь істеблішмент української політики, завершилося крахом спроб реалізувати себе як політичного лідера країни. Слід відзначити, що у період, коли П. Лазаренко намагався реалізувати себе як політичного лідера України, державні інституції були доволі міцними і для нього здобути лідерські позиції революційним шляхом було практично не можливо. Тому за сильних політичних інститутів у державі обов'язковою умовою для реалізації особою себе як політичного лідера важливо мати сильну корпоративну підтримку як передумову для більшого масштабу реалізації себе.

Окремо слід звернути увагу на таке явище як неформальне політичне лідерство. Це лідерство не є легітимним, а, відповідно, воно виникає за умови, коли легітимний політичний лідер не зда-

тний реалізувати себе у межах його компетенцій чи легітимні механізми реалізації не достатньо дієві. Водночас, неформальний лідер реалізує себе в умовах, коли у нього відсутні можливості легітимізувати своє лідерське становище. Не слід плутати поняття неформального лідерства із поняттям «сірий кардинал». Поняття «сірий кардинал» бере свій початок від отця Жозефа, котрий очолював таємну поліцію при кардиналі Рішельє у Франції, тобто, його становище було цілком легітимізованим і він не прагнув брати собі невластиві його посаді функції. Неформальний же лідер бере на себе функції не притаманні його реальному становищу, певним чином послаблюючи формального лідера й політичні інститути в цілому. Водночас, неформальний лідер, переважно, спирається на підтримку певної частини інституції, в рамках якої він реалізує своє лідерство (політичної партії, суспільної корпорації). У державі неформальний лідер може спиратися на підтримку корпорації, котра на підставі законодавчих норм чи звичаїв не може мати вирішального впливу на політичні інституції держави. Проте, у політичному процесі неформальні лідери або, зрештою, формалізують своє лідерське становище або втрачають його у боротьбі.

В И С Н О В К И

Отже, головною особливістю реалізації себе особою в якості політичного лідера є те, що реальний лідер може бути лише один де б це не було, в державі, політичній організації чи суспільній корпорації. Тому й боротьба за політичне лідерство є запеклішою ніж за лідерство у будь-якій іншій сфері. Тому для особи, яка прагне стати політичним лідером слід бути перш за все морально готовою до прояву ряду суб'єктивних передумов, зокрема, продемонструвати програму і готовність до рішучих дій щодо її виконання, готовність до самопожертви, в тому числі й власним життям, заради утримання свого лідерського статусу і реалізації програми. Важливим елементом реалізації себе у якості політичного лідера є готовність особи демонструвати «чудеса», вони у стабільніших умовах можуть бути звичайним досвідом успішної роботи й реалізованих проєктів, але у екстремальних умовах це можуть бути військові перемоги чи надто рішучі, але успішні кроки. Передумовою реалізації політичного лідера є особливості умов та їх тонке відчуття і готовність та вміння модерувати ці умови реалізації під свої суб'єктивні якості. Так, важливою є наявність корпоративної підтримки, найчастіше саме цей фактор є вирішальним. Яскравим

прикладом того служать лідери, котрі реалізувалися завдяки підтримці корпорації військових. Проте, несприйняття навіть дуже популярного в суспільстві політичного лідера корпораціями, котрі мають вирішальний вплив на політичні інститути держави, часто призводить до його поразки чи втрати ним легітимності. Корпоративна підтримка особливо важлива за умови конформістських настроїв у суспільстві, хоча і за революційної ситуації також часто підтримка, зокрема, корпорації військових може забезпечити особі її реалізацію як політичного лідера. Проте, в революційних умовах можливими є трансформації корпорацій, котрі мають вирішальний вплив на державні та суспільні інституції.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає особливість реалізації особи як політичного лідера?
2. Які суб'єктивні передумови реалізації політичного лідера?
3. Зазначте об'єктивні передумови самореалізації особи в якості політичного лідера.
4. Визначте основні відмінності здобуття лідерських позицій у політиці в умовах запиту на конформізм та революційного запиту.
5. Дайте характеристику реалізації політичного лідера завдяки корпорації, котра має вирішальний вплив на суспільні інститути.
6. Який ви вбачаєте механізм здобуття лідерських позицій за умов ротації еліти?
7. Розкрийте зміст поняття здійснення «чудес» для здобуття політичного лідерства.
8. У чому полягає зміст поняття «каліф на годину»?
9. Розкрийте поняття «запасний лідер» та «продовжувач правильного курсу». Як їх застосовувати у практиці здобуття політичного лідерства?
10. Охарактеризуйте механізми модерування передумов для реалізації особою себе як політичного лідера.
11. У чому полягає сутність передумов для неформального політичного лідерства?
12. Наведіть приклади і дайте характеристику невдалим спробам реалізувати себе публічній особі в якості політичного лідера.

Література

1. Політичне лідерство: навч. посіб. / авт. кол.; за заг. ред. В. А. Говшовської, Л. А. Пашко. — К.: НАДУ, 2013. — 300 с.
2. Сурай І. Г. Формування та розвиток еліти в державному управлінні: історія, методологія, практика: монографія / І. Г. Сурай. — К.: ЦП «КОМПРИНТ», 2012. — 332 с.

3. Пірен М. І. Публічна політична діяльність: навч. посіб. / М. І. Пірен. — К.: НАДУ, 2009. — 288 с.
4. Корнієнко В. О. Ефективність політичного лідера: критерії та механізми реалізації в сучасній Україні: монографія / В. О. Корнієнко, І. Д. Похило. — Вінниця: ВНТУ, 2009. — 140 с.
5. Кухта Б. Політична еліта і лідерство / Б. Кухта, Н. Теплоухова. — Львів, 1996. — 224 с.
6. Вебер М. Покликання до політики. // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілий. — К.: Основи, 1998. — С. 173 — 191.
7. Стоун Д. Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень. — К.: Альтернативи, 2000. — 304 с.
8. Платон. Политик // Соч., в 3 т., т. 3, часть 2. — М., Мысль, 1972. — С. 39.
9. Макиавелли Н. Государь. Рассуждение о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве. — М., 1996.
10. Гоббс Т. Избранные произведения. — М.: Мысль, 1965. — Т. 2. — С. 202—205.

ТЕМА 6

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО В УМОВАХ ДЕМОКРАТІЇ

Після вивчення теми студент ЗНАТИМЕ: сутність поняття «демократичне політичне лідерство», його основні ознаки та характеристики, зміст термінів «меритократія» та «раціональна бюрократія», теорії демократичного лідерства, ознаки демократичного лідерства, особливості та обмеження політичного лідерства в умовах постінформаційного суспільства, специфіку демократичного лідерства у перехідних політичних системах.

Після опрацювання теми студент УМІТИМЕ: аналізувати діяльність сучасних політичних лідерів за критерієм їхньої демократичності, давати об'єктивну оцінку лідерським якостям представників органів державної влади, формувати власний імідж як демократичного лідера, застосовувати отримані теоретичні знання на практиці, зокрема у здійсненні демократичного керівництва на різних рівнях.

Навчальні питання

1. Теоретичні засади аналізу сутності демократичного лідерства.
2. Сучасні особливості демократичного лідерства.
3. Становлення інституту лідерства в умовах демократизації політичної системи.

1. Теоретичні засади аналізу сутності демократичного лідерства

Наявність національної еліти як передумова прогресивного поступу певного суспільства — давно доведений факт. Адже, ма-са ніколи не може ефективно діяти без свого провідника та на-тхненника. Об'єктивність необхідності еліти в суспільстві — це одне з небагатьох питань щодо якої висуваються схожі думки у представників різних ідеологічних спрямувань. Особливо це твердження правомірне для перехідних суспільств, де відбувається

переоцінка цінностей, переважання ірраціональних компонентів у масовій свідомості.

Прихильники егалітаризму часто стверджували антидемократичний характер лідерства, проте сучасні дослідники демократії говорять про особливі риси та специфіку існування еліти в сучасній правовій державі. До таких рис можна віднести відкритість, оновлюваність еліти, наявність і впливовість опозиційних лідерів.

Демократичний характер панівної суспільної групи проявляється в якостях її лідерів. Важливо, щоб лідери займали привілейоване становище не завдяки формальним вимогам і документальному їх затвердженню на високій посаді, а внаслідок наявності в них видатних здібностей та вмінь, що об'єктивно ставить цих людей на вищий шабель по відношенню до більшості.

Визначення поняття «демократичного лідерства» має дискусійний характер. У політичних документах Європейського Союзу термін «демократичне лідерство» (*democratic leadership*) означає все ж більше «демократичне керівництво» у контексті демократичного стилю публічного управління.

Ширшим є підхід, що розуміє демократичне лідерство як здатність ефективно здійснювати управління в умовах демократії, що передбачає володіння лідером комплексом специфічних рис і цінностей, використання демократичних методів керівництва.

З огляду на останнє визначення, виділяють такі **рис** демократичного лідерства, як пряма демократія, виборність влади, колегіальність прийняття рішень, звітність посадових осіб. Також «демократичне лідерство» передбачає отримання влади виключно за результатами вільних і прозорих демократичних виборів.

Класичні теорії еліт мали антидемократичний характер, тому закономірно постає питання про значення еліти в країнах з демократичним устроєм. У політології склався цілий напрям, представники якого намагаються довести сумісність демократії та елітизму. До цього напрямку належать зокрема, концепції конкуруючих еліт. Роль лідера в умовах демократії розглядається в даних концепціях уже не з позицій їх протиставлення. Відсутність у суспільстві справжнього лідера називають однією із головних причин кризи демократії.

Ідея конкурентності еліт найбільш довершено звучить в інтерпретації Й. Шумпетера. Вчений запропонував модернізувати поняття демократії, не ототожнювати її з народовладдям. Він вважав, що «воля народу, загальне благо» — міф, який використовується для пропаганди. Віра в те, що народ здатен компетент-

но оцінювати політичну реальність, — абсурд. Тому доцільніше демократію визначити як уряд, схвалений народом. Демократія Й. Шумпетера передбачає елітарну структуру суспільства і можливість для мас робити вибір серед конкуруючих лідерів. При цьому в плюралізмі еліт вирішальне значення має бути за інтелектуальною елітою: «В той час як політична та організаторська еліта прагне інтегрувати громадянську множину індивідуальних воль, завдання інтелектуальної, естетичної, морально-релігійної еліти — сублімувати ту психологічну енергію в суспільстві, яка не вичерпується повністю в щоденній боротьбі за існування».

Згідно з концепцією Й. Шумпетера, демократія — це «інституційний устрій для прийняття рішень, за якого до владних позицій приходять завдяки конкурентній боротьбі за голоси виборців». У цій концепції демократії різні лідери виносять «на продаж» свої програми, а маси, «покупці», приймають або відкидають їх на виборах. Й. Шумпетер надає виборцям право контролю за елітами, адже конкурентність не дає стовідсоткової гарантії приходу до влади «саме тих», найкращих, щоправда цей контроль виражається лише у формі відмови від переобрання. У інших авторів питання контролю займає вагоміше місце.

Ревізором теорії еліт поряд з Й. Шумпетером називають і К. Мангейма. Він вводить поняття «войовнича демократія» пояснюючи це поняття так: «Дійсно продуктивними в різних галузях, що виходять за рамки спеціалізації чи партійності, можуть стати лише ті, чиє представництво найменше обмежується будь-якою установою або приватним інтересом». К. Мангейм доходить висновку, що дійсне формування політики знаходиться в руках еліти, але це не означає, що суспільство недемократичне. Для демократії достатньо, щоб громадяни, хоча і не мають прямого доступу до участі в управлінні, в крайньому разі іноді виявляли свої почуття, схвалюючи чи не схвалюючи ту чи іншу еліту під час виборів.

У К. Мангейма знаходимо думку про сумісність елітаризму з принципом «рівних можливостей» за умови формування еліти у відповідності зі здобутками, досягненнями людей. На думку вченого, еліта — це ієрархія, що ґрунтується на власних досягненнях, на відміну від класу, належність до якого визначається походженням. Іншими словами, людина може приєднатися до еліти, виключно дякуючи власним зусиллям, наприклад, виявивши свої таланти в сфері управління.

Останню думку поділяє Дж. Сарторі. Він визначає демократію як систему, де вплив більшості довірено владі конкуруючих еліт.

Головне, щоб еліта виражала ідею «гідний вибору». Демократія, на думку вченого, забезпечується, якщо еліта являє собою ціннісний зріз суспільства, є прикладом для загалу.

Дж. Сарторі вважає, що для виділення еліти першочергове значення мають два критерії: метричний і якісний. Перший означає, що еліта (контролююча меншість) є такою тому, що за вертикальним розрізом суспільства знаходиться нагорі. Другий критерій вказує на соціальні якості еліти. Саме останньому критерію Дж. Сарторі віддає перевагу. Елітність для Дж. Сарторі означає також високе почуття відповідальності.

Р. Даль стверджує, що демократія — лише ідеальний стан, до якого потрібно прагнути. В будь — якій людській спільноті наявні сильні тенденції до розвитку нерівності і появи лідерів, наділених міццю влади. Але в такому випадку термін «демократія» можна застосувати лише для характеристики ідеального стану. Дійсні ж системи, що найнаближеніші до цього ідеалу, Р. Даль пропонує називати поліархіями. В поліархії Р. Даля громадяни об'єднуються в групи для досягнення певних цілей, реалізації інтересів. Кожна з цих груп має свою еліту, яка й представляє в політиці інтереси своїх членів. Багатоманітні організації забезпечують представництво в політиці якнайбільшого числа інтересів, наявних у складному соціальному організмі. Поліархія забезпечує можливість для опозиції критикувати урядову поведінку, доводити свою правоту, боротися за владу.

Змагання за владу при цьому мають відкритий характер. Замість однієї правлячої еліти Р. Даль надає можливість впливу на політику множені еліт, які представляють сектори інтересів суспільства. Саме для відображення цих секторних інтересів створюються професійні спілки, асоціації підприємців, релігійні, спортивні, культурні об'єднання. Кожна з цих груп тиску діє у своїх власних інтересах, а не керується спільною метою. Для задоволення інтересів соціальних страт, які вони представляють, групи тиску беруть участь в політичному житті, використовують загальне виборче право, право на об'єднання в політичні партії і громадсько-політичні організації, намагаються отримати доступ до засобів масової інформації з метою формування відповідної громадської думки. Прийняття урядом тих чи тих політичних рішень у таких умовах є результатом взаємодії різних політичних сил, різних еліт, їх конкуренції. У зв'язку з цим політична система розглядається як певний баланс сил між конфліктуєчими економічними, професійними, релігійними, етнічними об'єднаннями. Кожне з них не має монополії на владу.

Цікаві роздуми щодо співвідношення демократії і елітизму містить праця «Іронія демократії» Т. Дая та Х. Зіглера. Вчені вважають, що поділ суспільства на еліту і масу) — універсальний і навіть за демократії меншість користується більшою частиною влади, а більшість — порівняно меншою. Однак честолюбні і талановиті люди з маси мають можливість приєднатись до еліти і навпаки — доступ до неї може бути закритий для всіх, крім високопоставлених представників монополій, фінансових, військових, урядових кіл. Еліти можуть конкурувати і не конкурувати між собою, знаходитись на однакових позиціях чи розходитись в підходах до того чи того аспекту внутрішньої та зовнішньої політики. Вони можуть утворювати піраміду, на верхівці якої знаходиться група людей, що користуються владою, або являти собою багато численні групи, що поділяють владу і приймають важливі рішення на основі консенсусу. Еліти можуть враховувати вимоги мас, а можуть переслідувати власні цілі. При цьому правляча меншість не є типовими представниками мас. Від того як розставлені наголоси на даних позиціях, на думку Т. Дая і Х. Зіглера залежить, рівень демократичності суспільства. І цей рівень демократичності — турбота еліти. Маса не здатна на управління та недостатньо усвідомлює цінності і принципи демократії.

Проте елітизм не означає, що окремі особи з нижчих класів не можуть досягти вершини, не виключає соціальної мобільності, оскільки на практиці циркуляція еліт стає підставою стабільності елітарної системи. Дай і Зінглер це пояснюють таким чином: «Відкрита елітарна система відсіює потенційно революційно налаштованих лідерів з нижчих класів і зміцнюється, коли непосреднім і честолюбним людям дають змогу приєднатись до правлячих кіл».

Важливо звернути увагу в контексті українських реалій, що класики відносять консолідованість еліти до ключових ознак їхньої демократичності. Фактором стабільності системи є також згода еліти щодо основних норм соціальної системи. Хоча еліти постійно суперничають між собою за першість, але ця конкуренція відбувається щодо дуже вузького кола питань і в цілому всі представники еліти єдині щодо засадничих принципів суспільного життя. Таким чином, зміни в державній політиці будуть відбуватися скоріше зсередини. Корінні ж зміни можуть відбуватися тільки коли системі щось загрожує, тоді еліти вдаються до реформ, щоб зберегти своє панівне становище.

Автори також зазначають, що дії еліти не обов'язково суперечать прагненням маси, ігнорувати благоустрій. Провідне місце еліти означає її, а не мас, відповідальність за процвітання народу.

Як і представники плюралістичних концепцій Дай і Зінглер говорять про неможливість у сучасному урбаністичному, індустріальному суспільстві забезпечити індивідуальну участь в прийнятті рішень. Вона закономірно підміняється взаємодією, договором і компромісу між керівниками інститутів та організацій в суспільстві. Така форма вирішення проблем, незалежно від того чи забезпечує вона захист особистості, не сприяє розвитку індивіда, що суттєво відрізняється від принципів класичної демократії. Крім того до відмінних рис плюралізму і класичної демократії автори відносять розподіл влади між різними групами, що не мають однакового впливу, при цьому вони управляються зазвичай скоріше олігархією, ніж усіма її членами на демократичній основі; визнання реальними суб'єктами політики керівників інститутів та організацій, а не окремих індивідів; суперництво між організаціями не забезпечує політичної рівності; прийняття великої кількості рішень приватними елітами, які прямо не підпорядковуються і не звітують перед масами як це передбачається щодо урядової еліти.

Свосвідною інтерпретацією демократичного лідерства можна вважати теорію *раціональної бюрократії* М. Вебера.

Також теоретичні засади демократичного лідерства базуються на теорії *меритократії*. *Меритократія* — це принцип цивілізованого управління чи форма політичної влади, в основі якої лежить принцип індивідуальної заслуги та «рівних можливостей».

Цей термін уведено в науковий обіг англійським соціологом Майклом Янгом. Він уперше застосував його у своїй відомій праці «Піднесення меритократії: 1870—2033» (1958) на противагу поняттям «аристократія» і «демократія», де сатирично зображений майбутній прихід до влади і крах нової олігархії, яка виправдовує своє панування тим, що складається з найобдарованіших людей, які залучалися зі всіх прошарків суспільства. «Меритократія» (від лат. *meritus* — достойний, гідний і грец. *κρατος* — влада, правління) може розумітись у декількох значеннях:

1) як влада достойних («гідна влада») як принцип управління, згідно з яким керівні посади повинні займати найздібніші люди, незалежно від їхнього соціального становища чи економічного походження;

2) як наявність умов для формування (виховання) обдарованих і працелюбних людей, щоб вони в майбутньому мали шанс зайняти високе суспільне становище в державі, де «панує» вільна конкуренція в суспільних відносинах;

3) як різновид політичної системи, у якому на керівні посади обираються особи за ціннісним критерієм.

Окрім того, цей термін активно застосовується теоретиками так званого «постіндустріального суспільства», оскільки вони захищають ідею, що влада завойовується завдяки особистим досягненням окремих людей-лідерів (їхнім компетенціям, високому професіоналізму, інтелектуальному і культурному рівню, освіті, енергії тощо), а відтак, в основі політичної влади і управління лежить меритократичний принцип. Ця думка ґрунтується на положенні, що постіндустріальне суспільство — це «суспільство знань», отже й реальними претендентами на ключові місця в структурі влади та менеджменту можуть бути лише вчені й висококваліфіковані фахівці. Що ж до питання про широке залучення населення до безпосередньої участі у владі та управлінні, то воно, з точки зору «постіндустріалістів», втрачає будь-який сенс.

До основних принципів меритократії відносять такі особисті характеристики лідера, як:

1) *гідність* — моральна цінність особистості, її соціальна значущість, що відповідає (адекватна) людській сутності. Гідність стосується будь-якої людини незалежно від її соціального становища, статусу, національної приналежності й вимагає шанобливого ставлення до її особистості, визнання кожного людського «Я» повноправним членом людської спільноти та передбачає обов'язок будь-якого індивіда поводитися відповідно до загально визнаних людських цінностей. Разом з тим — це здатність людини до самооцінки як моральної особистості, значущої для оточуючих, що виявляється в позитивному оціночно-емоційному ставленні до себе у формі самосвідомості та почуття власної гідності, це повага в собі людини, що володіє внутрішнім механізмом самоконтролю, це усвідомлення й утвердження власної гідності, що примушує чинити людське «Я» морально гідні дії й не дозволяє принижувати її у інших людей, а також поводитися нижче власної гідності;

2) *гуманізм* — принцип доброзичливого, поважного ставлення до людей, що ґрунтується на визнанні свободи й гідності іншого людського «Я», його суб'єктивної значущості, права на щастя. Гуманізм (лат. *humanus* — людяний) — це світоглядна система поглядів, яка утверджує самоцінність людського існування та упевненість в безмежних можливостях людини;

3) *культура моральної поведінки* — складовий елемент моральної культури особистості та показник здатності людини діяти, співвідносячи особисті моральні уявлення з нормами та принци-

пами моралі суспільства, підпорядковувати свої інтереси законам моральності, творити добро не з примусу, бути щедрим, шанобливим, вірним;

4) *моральна відповідальність* — здатність особистості самостійно управляти своєю діяльністю на основі прагнення та вміння оцінювати власні вчинки та поведінку з точки зору наслідків для себе й суспільства, співставляючи їх з вимогами і нормами моралі, що панують у національній культурі, а також потреби з реальними можливостями; здатність людини вільно брати на себе моральні обов'язки, виконувати їх та бути готовою відповідати за прийняті управлінські рішення та дії перед собою й перед тими, хто її оточує, перед суспільством загалом;

5) *обов'язок* — сукупність вимог, що їх висуває людській особистості суспільство і що постають перед нею як зобов'язання, дотримання яких є її внутрішньою моральною потребою, оскільки вони обрані й усвідомлені людським «Я» як належні й обов'язкові для виконання. Сформованість моральних обов'язків пов'язується з добровільністю і вільним волевиявленням, коли вони стають внутрішньою якістю та стимулом вільної моральної поведінки особистості;

6) *патріотизм* — дбайливе, гуманне ставлення до своєї землі, вірність ідеалам вітчизни, готовність стати на їх захист аж до самопожертви, гордість за свій народ, за його досягнення, самотність і неповторність, прагнення сприяти розвитку країни; це комплекс моральних почуттів і відносин, що реалізуються кожною конкретною людиною в дійсності власного життя як до чогось близького, бажаного, рідного;

7) *совість* — духовно-критичне осмислення людиною себе та своїх життєвих практик з позиції моральної оцінки, усвідомлення моральної відповідальності за свою поведінку, що включає моральну оцінку й вольовий самоконтроль за виконанням прийнятих моральних обов'язків;

8) *справедливість* — стосується моральної, правової та політичної свідомості, виражає ідею правильного, належного у відносинах між людьми з приводу розподілу соціальних цінностей і благ на основі рівності прав і обов'язків, співрозмірності зусиль з винагородою, діянню та відплати, заслуг людини та їх визнання;

9) *честь* — пов'язана з громадською оцінкою та визнанням моральних заслуг і чеснот особистості як представника певної людської спільноти, виконавця чітко визначених соціальних ролей (функцій). Громадська моральна оцінка є необхідною і достатньою передумовою для визначення людини як моральної особи-

стості й формування схвального ставлення до неї. Слід враховувати, що моральні чесноти виявляють себе й оцінюються у процесі виконання особистістю певних соціальних обов'язків, ролей, функцій (керівник, підлеглий, менеджер, працівник, вчитель, учень, покупець, продавець, співробітник, пасажир тощо);

10) *політична культура* — особливий вид культури, що стосується окремої сфери дії («поле політики», сфера владних відносин), а також сукупність стереотипів політичної свідомості та поведінки, притаманних індивіду, соціальній групі, певній людській спільноті, суспільству загалом, тобто пов'язаних зі специфікою соціального носія (лідер, еліта, індивід, соціальна група, суспільне об'єднання, асоціація, рух, громадянське суспільство) або соціально-інституціонального носія (соціальний склад політичних інститутів: адміністрація, влада, партія, бюрократія, партократія, лобізм та ін.).

Найсуттєвішими елементами в структурі політичної культури вважаються політичні цінності, ідеї, переконання, знання, уявлення, настанови та моделі політичної поведінки. Соціальна цінність політичної культури полягає в тому, що її науковий аналіз дозволяє виявити глибинні причини мотивації й характеру політичної поведінки соціальних спільнот і окремих особистостей, допомагає оцінити міру та глибину політичного структурування конкретного суспільства. Реальні політичні практики, що позбавлені моральних основ, як правило, призводять до катастрофічних нелюдських наслідків на рівні суспільства;

11) *правова культура* — один із найсуттєвіших компонентів національної культури, що ґрунтується на її засадах і служить важливим критерієм для оцінки рівня її розвитку. Її формування відбувається в комплексі з формуванням духовної культури особистості загалом та інших її видів — політичної, моральної, естетичної. Важливою передумовою для цього можна вважати, з одного боку, наявність дієвої судової гілки влади, адже без незалежної, професійної і невідкупної судової гілки влади «у грі немає правил» (вірніше, вони є, але певна група людей — політики та їхні бізнес-друзі — можуть не дотримуватись закону; для держави такий стан має абсолютно руйнівний ефект: беззаконня, шахраювання, злочинство, цинізм, почуття безсилля та незахищеності в суспільстві — це лише окремі наслідки слабкої та залежної судової влади). З іншого боку, — це реальне створення такого морально-правового клімату в суспільстві, який би гарантував кожній особі реальну свободу поведінки в поєднанні з відповідальністю перед суспільством, забезпечував її права, соціальну за-

хищеність, повагу її гідності, тобто поставив би людину в центр економічних, соціальних, політичних та культурних процесів.

У межах теорії *біхевіоризму* було сформульовано ряд вимог до особистісних якостей, якими має володіти сучасний демократичний лідер. Так, відомий американський вчений, Уоррен Бенніс виділяє шість важливих якостей, необхідних сучасному лідеру, зокрема державному управлінцю:

- направлене бачення — чітке розуміння своєї мети і дій як професіонала і особистості, здатність проявляти завзятість при невдачах і навіть провалах;
- внутрішня пристрасть — прагнення скористатися можливостями, які представляє життя;
- цілісність — вірність своїм принципам, бажання й вміння вчитися в інших людей і працювати з ними;
- довіра (надійність) — здатність заслужити довіру інших;
- допитливість — прагнення до самоосвіти й самовдосконалення;
- відвага — готовність експериментувати, випробовувати нове, ризикувати.

Інший американський дослідник, Р. Стогділ, проаналізувавши результати багатьох досліджень, запропонував такі особистісні характеристики успішного керівника у демократичному суспільстві:

- упевненість у собі й цілісність особистості;
- активність і готовність (прагнення) до виконання завдань;
- рішучість і завзятість у досягненні цілей;
- сміливість і оригінальність щодо розв'язання проблем;
- прагнення виявити ініціативу у складних ситуаціях;
- готовність відповідати за наслідки своїх рішень і вчинків;
- вміння знімати міжособистісну напругу, толерантність, терпимість і стійкість стосовно труднощів;
- здатність впливати на поведінку інших людей, вміння організовувати ефективну спільну діяльність, об'єднуючі колеги навколо виконання поставлених завдань.

Узагальнюючи вимоги до набутих чи природних якостей і задатків лідерів можна також назвати:

– *відповідальність* — означає бути вільною особистістю, здатною брати на себе необхідні зобов'язання та відповідальність за власні дії (управлінські рішення), дії й ризики своїх підлеглих, за проблемні ситуації, що створюються в процесі функціонування політичної системи;

– *шанобливе ставлення до людей* — означає бути здатним поважати інших людей (підлеглих), знаходити з ними «спільну мо-

ву», з розумінням ставитися до інших, довіряти своїм працівникам так, щоб вони без страху «рухалися вперед» до успіху, не боялися розумно експериментувати, мислили творчо й нестандартно (лідер має викликати довіру й симпатію до себе, а в ситуації змін чи кризи може розраховувати на підтримку, тобто у критичних ситуаціях люди для лідера — підтримка й опора);

– *динамізм* — означає бути здатним до нестримної ініціації дій, інновацій, нововведень, динамічного руху в просторі й часі до спільної, загальної мети; «не стояти на місці», а постійно просуватися вперед швидше, ніж усі інші; прагнути до постійного оновлення своїх знань, поглядів, ідей, технологій, механізмів, перспективних проєктів, до самоосвіти, до набуття досвіду сучасних розвинутих соціальних практик;

– *внутрішня сила* — означає бути сильною духом людиною, упевненою в собі, бути сміливою особистістю, здатною впливати на інших (у більшості випадків їхній авторитет формується їхніми діями, здатністю робити вчинки, які іншим не під силу); володіти здатністю харизматичного лідера (*харизма* від грец. «милість, божественний дар, благодать» — наділення особистості властивостями, що викликають високу повагу до неї та безумовну віру в її можливості; висока обдарованість, особлива привабливість).

Таким чином, у сучасному демократичному суспільстві для політичного лідера однаково важливо легально прийти до влади та узгоджувати свої дії з традиціями та особливостями політичної культури, що склалась у даному соціумі (за умови діалектичного балансу між традиціями та інноваціями). Мати харизму при цьому зовсім не обов'язково, проте дуже важливою є відповідність лідера демократичним цінностям, втіленням яких він, власне, і має виступати.

Для систематизації названих рис дослідники виділяють три групи якостей:

- природні (розвинута воля, рішучість та ін.);
- моральнісні (вірність задекларованим принципам, дисциплінованість, благородство тощо);
- професійні якості (професійна компетентність, висока поінформованість, відчуття політичного часу, виважений лексикон, точність і швидкість у прийнятті рішень, гнучкість, розвиненість аналітичного мислення та ін.

Отже, політичний лідер у демократичному суспільстві має бути відкритим до діалогу з людьми та критики, мати спільні інтереси з народом і постійно демонструвати це своїми діями.

2. Сучасні особливості демократичного лідерства.

Основними *чинниками* політичного лідерства у сучасних умовах є послаблення соціально-класового конфлікту, ідеологічного протистояння, посилення ролі іміджу лідера, уніфікацію уявлень про якість лідера у загальносвітових масштабах.

Тому в сучасному демократичному суспільстві політичні лідери значно обмежені у своїх діях. Умовно можна виділити три **групи обмежень** політичного лідерства.

По-перше, це *інституційні* обмеження, що включають підзаконний характер політичного лідерства, систему стримувань і противаг, обмежений термін каденції, підзвітність перед народом.

Дійсно, в умовах демократії лідери зіткнулися з численними обмеженнями. Насамперед, йдеться про нетривалий термін каденції політичного лідера, що спонукає їх розв'язувати лише ті проблеми, що можуть дати результат у найближчій перспективі, підіймаючи передвиборчий рейтинг. При цьому часто лідери не дбають про віддалені наслідки своєї діяльності, уникають непопулярних рішень. Водночас, стратегія політичного розвитку загалом і проведення демократичних реформ зокрема, вимагає розробки довготривалих програм розвитку, послідовності та системності впровадження змін.

Також в умовах демократії порушується паритет між виборністю та професійністю, неупередженістю посадової особи. Спадковість політичного розвитку, політичну стабільність забезпечують саме ті представники управлінської еліти, що виконують свої обов'язки на постійній основі, не залежать від каденції членів парламенту чи уряду. Однак, нові політичні лідери часто не забезпечують раціональної кадрової політики, керуючись у відборі на ключові посади рівнем лояльності до власних політичних уподобань, партійною приналежністю, коаліційними зобов'язаннями тощо.

У зв'язку з цим знижується *якість політичного лідерства*. Нетривалість виконання владних обов'язків, орієнтація на перемогу в ході наступних виборів не вимагає від правлячих осіб розробки довготривалих програм розвитку, не робить їх відповідальними за віддалені результати дій. Політичний час проведення осмислених демократичних реформ часто не відповідає нетерпінню політика, що усвідомлює короткотерміновість свого перебування на важливій посаді.

Завдяки цьому порушується визначальний принцип професійності, неупередженості посадової особи, введений найвідомішим дослідником феномену бюрократії М. Вебером, що досягається виконанням своїх обов'язків на постійній основі, незалежно від змін у складі парламенту чи уряду. Демократичні ж процедури часто не враховують необхідність забезпечити професіоналізм еліти, що реалізується завдяки раціональній кадровій політиці у відборі на посаду чиновника, а також тривалості виконання управлінських функцій.

По-друге, специфіку політичного лідерства зумовлюють особливості інформаційного суспільства. Політичні лідери мають підтримувати власний імідж через взаємодію зі ЗМІ та з огляду на реакцію громадської думки. Це зумовлює поширення популістської риторики, ірраціональних аспектів передвиборчої агітації. Як наслідок, до складу правлячої еліти потрапляють не найкращі представники суспільства, а той хто зміг сподобатись публіці, що, врешті, дискредитує інститут виборів і провокує відчуження громадян від політичної участі.

Істотні корективи у діяльності демократичних політичних лідерів вносить небувалий розвиток ЗМІ. Колишній керівник виборчого штабу Маргарет Тетчер автор бестселера «Картковий будинок» М. Доббс безкомпромісно заявляє: жоден із попередніх гігантів не пройшов би через сучасні ЗМІ. «Натомість світ, — за його твердженнями, — полишили на пігмеїв, людей малої статури та ще менших амбіцій, яких обрали не за їхню винятковість, а тому, що вони нічого не порушували й дотримувалися правил, замість створювати власні...».

Образ лідера базується на ірраціональних чинниках і максимально спрощується. Самі типи іміджів на зразок «свій хлопець», «добрий сім'янин», «знавець» демонструють зовнішній аспект переваг на користь певної особи, ситуативність і примітивізм при здійсненні вибору. Суб'єктів політики називають гравцями. Формується ставлення до передвиборчих кампаній як до своєрідних перегонів. Це применшує значимість процесу, від якого залежить доля всього суспільства, принаймні на строк здійснення повноважень того чи того органу.

Також невпинний потік інформації об'єктивно зумовлює необхідність у посередниках у процесі комунікації між політичними лідерами і громадськістю. Самі ж політики виглядають як некомпетентні, залежні від політтехнологів, членів лідерської команди, оскільки не можуть врахувати всі детермінанти політичних процесів.

Також, політичні питання досягли такого рівня складності, що ніхто не здатний оцінити вплив усіх змінних на розвиток подій. При цьому експерти, що звикли давати рекомендації щодо вирішення вузьких проблем, у загальному виявляються некомпетентними. Це сприяє закритості сучасної політичної еліти, імітаційному характеру демократичних процедур у процесі управління. Так, американський учений Ф. Ландберг характеризує політичну еліту Сполучених Штатів як фінансово-політичну імперію закритого типу.

Інший американський політолог, М. Паренті, зауважує, що насправді влада в Америці розподілена між стійко укріпленими, міцно організованими й добре забезпеченими політико-економічними конгломератами, які здатні відтворювати соціальні умови, потрібні для збережень елітарної гегемонії. Полемізуючи з апологетами американської системи, вчений звертає увагу на всеосяжну роль політичних репресій в американському суспільстві, вигнання антикапіталістично налаштованих інакодумців з державних установ, профспілок, засобів масової інформації, науки й мистецтва, стеження за угрупованнями, що виступають з протестом, а подекуди — й поміркованими критиками. Після вересневих подій 2001 р., а також військових акцій проти Югославії та Іраку, внутрішньополіційні, зокрема, репресивні заходи влади в повсякденному житті американського суспільства відчутно посилюються.

Тобто, стиль лідерства за демократії, за влучним висловом американського дослідника Б. Майрофа, констатує появу «політиків-самозванців», яких цілком слушно називати економічним терміном «підприємці». Загрозливою є і тенденція заміни якісного критерію добору еліти кількісним. Якщо демократія, що поступається перед неминучістю безвартісного лідерства, поганого добору, то врешті-решт і сам демос визнає, що її не варто підтримувати. У своїх заявах європейські політичні еліти стали жертвами засилля економічної мови. Як наслідок, занепадає авторитет влади. Правлячу верхівку складають не найгідніші представники суспільства, а «офіційні говоруни» чи «улюбленці публіки», що врешті призводить до апатії населення та зневіри в можливості справедливого вибору.

По-третє, глобалізаційні чинники зумовлюють стандартизацію критеріїв політичного лідерства. Політичні лідери змушені орієнтуватись на думку світової громадськості, діяти в межах міжнародних норм політичної діяльності. Процеси ж деєтизації та децентралізації владних повноважень підвищують роль опозиційних лідерів, громадських активістів, що дедалі частіше

стають джерелом оновлення політичної еліти. Відтак, стверджує В. Литвин, «відбулося посилення суспільних рухів і неурядових організацій, довіра до яких зростає пропорційно втраті підтримки політичних партій. Молоді та вмотивовані активісти саме через ці структури дедалі частіше формують нову когорту лідерів».

Нова регіоналізація, чисельні ТНК і неурядові організації, у тому числі глобального виміру, розмивання кордонів, домінування США на світовій арені зумовили уніфікацію критеріїв лідерства, залежність діяльності лідерів від думки світової спільноти.

У 1990-х рр. значного поширення набула думка, що глобалізація, змінюючи світ, виводить на сцену недержавних акторів. Відбулося вивіщення суспільних рухів і неурядових організацій, довіра до яких зростає пропорційно втраті підтримки політичних партій. Молоді та вмотивовані активісти саме через ці структури дедалі частіше формують нову когорту лідерів.

Поширеною є думка щодо відсутності у сучасній Європі яскраво виражених харизматичних лідерів, що їх покоління відходить з політичної арени, що в суспільстві споживання «політичні керівники забули про вирішення масштабних завдань і вдалися за задоволення особистих потреб, втягнулись у виборчу боротьбу». А отже, «керівники, яким притаманні виняткові якості, зникли». З приводу цього українські дослідники В.М. Паламарчук, О.В. Литвиненко, С.О. Янішевський констатують, що в сучасній Європі харизматичні політики з'являються лише на крайніх полюсах політичного ідеологічного спектру, що становить суттєву загрозу. Помітною вони вважають тенденцію «ритуалізації виборів, перетворення їх на своєрідне масштабне політичне шоу», а також прийняття «не принципових, а паліативних політичних рішень, що лише консервують існуючі протиріччя».

Отже, до сучасних особливостей демократичного лідерства дослідники відносять відсутність харизматичного лідерства, слабкість лідерства через обмеженість влади, зменшення гендерного дисбалансу.

3. Становлення інституту лідерства в умовах демократизації політичної системи

Окремо слід розглянути роль демократичного лідера в умовах трансформації політичної системи. Саме демократично налаштовані лідери, здебільшого, ставали носіями прогресивних ідей,

рушійною силою інституційних змін і реформ, прикладом для завоювання відповідних цінностей рештою суспільства.

В умовах політичної трансформації демократичне лідерство набуває особливого значення. Насамперед, політичні лідери є носіями певних цінностей, що мають з часом поширитись на все суспільство. Згода ж еліти щодо основних норм соціальної системи є запорукою стабільності системи та швидких інституційних змін. Хоча еліти постійно конкурують між собою за першість, але ця конкуренція відбувається щодо дуже вузького кола питань, а загалом усі представники еліти єдині щодо засадничих принципів суспільного життя. Таким чином, зміни в державній політиці будуть відбуватися скоріше зсередини. Корінні ж зміни можуть відбуватися тільки, коли системі щось загрожує, тоді еліти вдаються до реформ, щоб зберегти своє панівне становище. Така стратегія трансформаційних перетворень отримала назву «реформи згори» та довела на практиці свою ефективність у вигляді «оксамитових революцій».

В умовах кардинальної трансформації суспільних інститутів, яка відбувається в Україні, в інших країнах постсоціалістичної доби, природним чином виникає інституційний вакуум: не відразу громадяни знаходять необхідні форми співробітництва, опрацьовують нові «правила гри». В такій ситуації нерідко саме особа політичного лідера зосереджує ті модернізаційні імпульси, що пізніше розвинуться в пошуку інституції. Йдеться саме про *інститут* політичного лідерства.

Також наявність ефективного лідера забезпечує стабілізацію влади. Наприклад, особистісний характер президентського правління значно скорочує кількість політичних акторів, а, отже, й кількість суперечливих інтересів, попереджує можливі в парламентських республіках зміщення прем'єр-міністра з посади, зміну складу уряду, інші радикальні зміни протягом строку виконання повноважень. Персоналізоване президентське правління полягає у високому рівні особистої відповідальності, що робить президента не фактичним, а формальним лідером, уособленням впроваджуваних реформ, символом єдності нації.

Сильна президентська влада особливо доцільна в умовах трансформації політичного режиму, нормативної інфляції, кризового стану політичної системи, багатонаціонального складу населення і великого розміру території держави, коли існує потреба у прийнятті швидких політичних рішень.

Водночас, якість політичного лідерства часто негативно впливає на формування політичної культури у пострадянських держа-

вах. Це можна пояснити відсутністю досвіду самостійної державної діяльності, низьким рівнем професіоналізму лідерів. Адже в радянські часи управління здійснювалось лише у формі виконання директив «згори», а не пошуку оптимального політичного рішення, що задовольнить всі сторони політичного процесу. Цим пояснюється невміння вести переговори, доводити свою точку зору і, головне, нести відповідальність за власні дії. Також ми можемо говорити про непрофесійність політичної еліти, яка не має навіть теоретичних політичних знань внаслідок заміни радянською владою політичної науки «науковим комунізмом».

Історичний досвід, зокрема України, свідчить, що політичне лідерство є не лише впливовим чинником національного соціального та культурного розвитку, а й основою духовної безпеки людини й суспільства. Його можливості зберігати й утверджувати смислові координати державної системи, формувати сприйняття і образ держави у світі дають змогу розглядати політичне лідерство не лише як впливовий професійний і соціальний інститут, а й як ефективний інструмент внутрішньої та зовнішньої політики, важливу умову успішного розвитку української політичної нації.

Проблема політичного лідерства управлінської еліти набуває значимості одного з пріоритетів для сучасної Української держави за кількома підставами. Перш за все, це — нагальна практична проблема сьогодення. Її актуальність визначається соціально-політичною ситуацією перехідного періоду в Україні, головною ознакою якого є характер і динаміка взаємовідносин у форматі «народ — влада». Очевидним є значне дистанціювання між населенням і владою, яка інституціонально та у свідомості громадян ототожнюється з управлінською елітою державного та регіонального рівнів.

Можна стверджувати, що в умовах незалежності лише інститут президентства мав найбільший рейтинг вдячності серед населення, бо персоніфікувався з конкретними лідерами, на успішне управління якими покладалися надії. Згідно з багатовіковими традиціями та менталітетом абсолютна більшість громадян бачила в особі Президента загальнонаціонального лідера, здатного успішно вирішити насущні проблеми суспільства. На жаль, політична практика спростувала ці надії, посилюючи синдром зневіри. пострадянського суспільства можна дійти такого висновку: найпоширеніші типи політичного

В умовах сучасного лідера — це колишні партійні вожді і ватажки. Вони зазвичай не апелюють до знання справи, до логіки, а звертаються до почуттів людей, незадоволених своїм життям. Це

«політики з випадку» за Максом Вебером, які не плекають ілюзій щодо своєї ролі в політичному житті. Заради власних амбіцій або з інших, далеких від політичної етики міркувань, вони згодні на будь-яку політичну гру, прагнуть використати психологічні особливості «масової людини», заграють з «охлосом».

Політичні лідери не стали виразниками національної ідеї. Навпаки, демократичні гасла використовуються для міжпартійної боротьби, свідомо розпалюється ворожнеча між різними соціальними групами. Бракує відкритих, чітких і зрозумілих механізмів взаємодії всередині еліти, політичних лідерів і громадян. Часто надмірне захоплення зарубіжними стандартами та моделями державного устрою перешкоджає врахуванню національної специфіки інституційного реформування, а прагнення реалізувати вимоги міжнародних організацій посилює суперечності навздогінної модернізації.

Однією з визначальних рис політичного лідерства в Україні є низький рівень підтримки з боку громадської думки. В умовах незалежності найбільше надій громадяни покладають саме на інститут президентства, оскільки він персоніфікувався з конкретними особистостями. Схильність до державного патерналізму відобразила в тому, що більшість громадян бачила в особі Президента загальнонаціонального лідера, здатного успішно вирішити соціальні суперечності. Політична ж практика спростувала ці надії, посилюючи синдром зневіри. Як доводять статистичні дані, всі президенти України, які на початку своєї каденції користувались достатньо високою народною підтримкою, закінчували термін правління проте із надзвичайно низькими показниками [10].

Також важливо звернути увагу на відчуженість правлячих груп від широких верств населення, його зосередження на боротьбі за владу та реалізації вузькогрупових і особистих інтересів. Попри формально насичену комунікацію між політичними лідерами та громадянами, у процесі комунікації представників влади та мас використовується нераціональна аргументація, зокрема, акцентується увага на особистісних якостях нових облич, розроблених політтехнологами, використовуються «фейкові» новини та соціологічні шоу, нав'язуються стереотипи, навішуються ярлики, використовується залякування [11].

Лише останнім часом формується нова генерація політичних лідерів, які зможуть опанувати і виховати в собі основні риси політичної культури, а також важливі психологічні дані: вміння працювати з людьми, комунікабельність, вміння обирати свою команду

помічників та інше. Проте, сучасні українські лідери цілком вписуються у загальносвітові тенденції розвитку демократичного лідерства. Зокрема визначальними якостями кандидата на пост нині діючого глави держави вважали його популярність, успішність шоу-бізнес менеджменту. Натомість, не відіграли суттєвого значення відсутність чіткої політичної програми та політичного досвіду, вагомих результатів діяльності у політичній сфері.

Навіть найвідоміші українські політичні лідери (державні діячі, керівники політичних партій, громадських організацій, суспільно-політичних рухів та об'єднань), спираючись лише на окремі соціальні верстви населення, не мають жодних підстав вважати себе авторитетними лідерами загальнонаціонального масштабу.

Боротьба за реальне лідерство в Україні проходить занадто гостро, як показує історико-політологічний аналіз, через законодавчо нечітко виписані повноваження гілок влади та їхніх керівників. На оцінки політичного лідера з боку народу впливає не тільки сам лідер, але вже й ЗМІ, політичні технології, які створюють не тільки реальний образ лідера, а й творять міфи про нього.

Україна створила певну законодавчу базу для становлення загальнонаціонального лідерства, до якого належать президенти, голови уряду, міністри, керівництво Верховної Ради, лідери впливових політичних партій і громадських рухів. Створені, хоча і не зовсім демократичні, механізми формування регіонального адміністративно-управлінського лідерства, представниками якого є голови адміністрацій та органів місцевого самоврядування.

Умовами подолання зазначених негативних для демократичного лідерства є:

- чітка регламентація взаємовідносин правлячої еліти та опозиції;
- заборона використання деструктивних технологій під час проведення виборчих кампаній;
- законодавча регламентація лобізму;
- розробка системи узгодження інтересів різних елітних груп на договірній основі.

Отже, ефективність демократичного лідерства у перехідних державах забезпечать сталі процедури та норми набуття лідерського статусу, формалізовані методи управлінської діяльності, паритет між виборною та професійною політичною елітою. Необхідною передумовою підвищення якості політичного лідерства є формування інституту громадянства, що передбачає високий рівень політичної культури та політичної участі, формування певних суспільних норм сприйняття та оцінки політичного лідерства.

ва, відкритість і легкість обігу політичної інформації, поширення різних форм самоврядування. Це відтак забезпечить кадровий резерв політичних лідерів, підготує альтернативу радянській номенклатурі та «улюбленцям публіки».

Досвід розвинених демократичних держав свідчить і про ефективність таких заходів підвищення ефективності політичного лідерства як активне залучення представників громадського сектору та громадської думки. Це зумовлює доцільність правової регламентації певних усталених неформальних відносин (прийняття законів «Про лобізм», «Про опозицію»), налагодження ефективних комунікативних зв'язків між елітою та масами, проведення роз'яснювальних заходів щодо особливостей державної політики з метою підвищення політичної культури громадян, чиновників, політичної еліти, посилення легітимності влади.

Резюме за змістом теми

В умовах стабільної демократії неможливо уникнути політиканства та непрофесійності, однак можна використати позитивні сторони демократії, а саме — здатність демократичних політичних інститутів до саморегуляції. Для мінімізації деструктивного впливу неякісного лідерства в умовах демократії існує конкуренція еліт, їх раціонально-легальна легітимність, здатність організувати злагоджену роботу лідерської команди та послідовників.

Тому варто наголосити на ролі інституту політичного лідерства в умовах демократизації політичної системи як носія демократичних цінностей, взірця та координатора політичних перетворень і потребі його трансформації з метою позбавлення непрофесійності, автократичного стилю поведінки, засилля популізму, підвищення легітимності лідерства загалом. З цією метою доцільним видається стимулювання розвитку громадянського суспільства та вироблення сталих норм взаємодії як всередині політичної еліти, так і між владою та масами. Безумовно, на згаданому колі питань проблематика не вичерпується та може продовжитися у подальших дослідженнях, зокрема порівняльному аналізі інституту політичного лідерства в регіональному розрізі, його особливостях на прикладі конкретних постатей тощо.

Терміни і поняття до теми

Демократичне лідерство, меритократія, раціональна бюрократія, конкурентна демократія, популістський лідер.

З а п и т а н н я . З а в д а н н я

1. Як ви думаєте, у чому проявляються переваги і недоліки демократичного типу політичного лідерства?
2. Поміркуйте, яку роль відіграє політичний лідер у сучасному світі?
3. Як Ви вважаєте, які якості політичного лідера впливають на ефективність його політичної діяльності в період політичних криз?
4. Назвіть відомих Вам політичних лідерів, що реалізують у своїй діяльності основні принципи демократичного лідерства.
5. Які фактори, на Вашу думку, впливають на формування політичного лідерства в Україні?
6. Порівняйте наукові й побутові уявлення про якості політичного лідера. Визначте особливості формування іміджу політичного лідера в Україні
7. У чому, на вашу думку, полягають завдання і функції політичного лідера в суспільстві перехідного типу?
8. Авторитетний політичний лідер: політичний портрет на межі тисячоліть.
9. Сформуйте критерії загальносуспільного визнання сучасного політичного лідера.
10. Сформулюйте рекомендації щодо формування демократичного лідерства в Україні.

Т е м и р е ф е р а т і в

1. Демократичне політичне лідерство та його обґрунтування в політології.
2. Принципи висування політичних лідерів в демократичному суспільстві.
3. Риси демократичного політичного лідера.
4. Портрет політичного лідера: погляд сучасного виборця.
5. Особливості політичного лідерства у сучасному світі.
6. Технократичні теорії політичного лідерства.
7. Теорія конкурентного лідерства.
8. Методи та механізми демократичного лідерства.
9. Особливості політичного лідерства у перехідних політичних системах.
10. Особливості політичного лідерства в Україні.

Л і т е р а т у р а

1. Бабаєв В., Корженко В. Еліта, лідерство та меритократія: запрошення до дискурсу // Лідер. Еліта. Суспільство. № 1.2018. С. 31—45.
2. Бондаренко А. Меритократія як царство розуму. 2012. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://andrijbondarenko.wordpress.com/2012/01/05/merytocracija/>

3. Дай Т.Р., Зиглер Л.Х. Демократия для элиты: Введение в американскую политологию. — М: Юр. Лит., 1984. — 320с.
4. Дафт Р. Уроки лидерства [пер. с англ. А.Козлова, под ред. И. Андреевой]. — 3-е изд. — М.: ЭКСМО, 2008. — 479 с.
5. Ємельянова Г. І. Функціональне призначення політичного лідера // Політичне життя. 2018. №2. С.30—35.
6. Іванова Н.Ю. Політичний популізм в умовах незавершеної трансформації // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. [Відп. Ред. О.В.Бабкіна]. Випуск 26: збірник наукових праць. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2019. С. 42—47.
7. Кроль М. Меритократия как царство разума. [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://www.cloudwatcher.ru/analytics/3/view/35/>
8. Лисюк А. Політичне лідерство в контексті демократичного транзиту: соціокультурні підстави / А. Лисюк // Політичний менеджмент. — 2009. — № 4. — С. 71—81.
9. Литвин В. Політичне лідерство: теорії і реалії сучасного світу // Наукові записки 2017. № 5—6 (91—92). С. 4—55.
10. Майроф Б. Лики демократии: Амер. лидеры: герои, аристократы, диссиденты, демократы. / Майроф Б.; [ред. М.Г.Чеговидзе; пер. А.Ю.Горохов и др.] — М: Весь мир, 2000. — 480с. — (Тема).
11. Паренти М. Демократия для избранных: Настольная книга о политических играх США. / Паренти М.; [пер.с 7-го англ.изд. В.Н. Горбатенко]. — М: Поколение, 2006. — 413 с.
12. Пахарев А. Політичне лідерство в умовах трансформації пострадянських владних режимів / А. Пахарев // Політичний менеджмент. — 2011. — № 5. — С. 68—75.
13. Політичне лідерство: навч. посіб. / авт. кол. ; за заг. ред. В. А. Гошовської, Л. А. Пашко. — К. : НАДУ, 2013. — 300 с.
14. Рудич Ф. Політичне лідерство на пострадянському просторі: методологічний контекст / Ф. Рудич // Політичний менеджмент. — 2007. — № 4. — С. 14—30.
15. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія : Дослідження структур, мотивів і результатів / [Пер. з англ. О.І.Мороз]. — К. : АртЕк, 2001. — 211 с.
16. Слинько А. А. Политическое лидерство в эпоху перелома трендов мирового развития: популизм в неоплебисцитарной системе власти // Вестник ВГУ. Серия: История. Политология. Социология. 2017. № 2. С. 34—46.
17. Холод В. В. Пріоритетні функції політичного лідера // Політичний менеджмент, 2007, №4, С.55—64.
18. Шумпетер Й. Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства / Шумпетер Й. // Демократія. Антологія; [Упорядник Проценко О.] — К: Смолоскип, 2005. — С. 467—485.

ТЕМА 7

ЕЛЕКТОРАЛЬНІ СИСТЕМИ ЯК МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ

Вивчивши матеріали теми, студент ЗНАТИМЕ: що таке електоральні системи, їх зміст і поняття, критерії електоральних систем, як формується політичне лідерство, його типологію та вплив електоральних систем на формування політичних лідерів.

Після опанування матеріалів теми студент УМІТИМЕ: класифікувати політичних лідерів, обирати прийнятні виборчі системи для нових демократій, формувати демократичний політичний клас.

Навчальні питання

1. Електоральні системи: показники ефективності та варіанти для України;
2. Механізми формування політичного лідерства;
3. Електоральна система як передумова формування політичних лідерів в сучасній Україні.

1. Електоральні системи: показники ефективності та варіанти для України

На сьогоднішній день ув політичній практиці відбувається широка дискусія, що розвинена навколо модернізації інститутів демократії. Одним із таких напрямів є *якісна модифікація електоральної системи*, що має значний вплив на тип партійної системи, встановлення оптимальної кількості політичних партій, здатна посилити або послабити політичні конфлікти та напруженість у суспільстві.

Втілення електоральної системи в життя потрібно розпочати з визначення цілей, тобто, що необхідно досягти або запобігти, та в широкому сенсі, як повинні виглядати парламент та уряд. Цілі можуть суперечити одна одній, до прикладу, одні направлені на те, щоб стимулювати формування сильних політичних партій,

але в той самий час забезпечувати можливості обрання незалежних кандидатів. Також однією з цілей є створення системи, яка надасть виборцям широкий спектр кандидатів у партій, але тут постає проблема у складності виборчого бюлетеню. Він може викликати труднощі у виборців з меншим рівнем освіченості.

Існують такі критерії припустимості виборчих систем відносно наслідків їх запровадження:

- підтримка стабільності та ефективності уряду;
- присвоєння виборам значущості для виборців, доступності та легітимності;
- розробка стимулів для примирення;
- створення відповідального уряду;
- стимулювання політичних партій;
- підтримка парламентської опозиції
- формування сталого виборчого процесу.

Взагалі, головні запитання, які мають бути розкриті під час запровадження тих чи тих електоральних систем, можна поділити на три групи:

- вплив електоральних правил на функціонування політичних партій;
- як електоральна система впливає на пропорційності переводу долі голосів, отриманих партією на виборах, в кількість місць, що отримуються нею в парламенті;
- стабільність політичного режиму завдяки тривалості перебування уряду при владі.

Пропорційна система, відносно переводу голосів у кількість місць, є пропорційнішою, ніж мажоритарні системи абсолютної або відносної більшості. Найважливішим показником, який впливає на ступінь пропорційності в пропорційних і змішаних системах, є так звана магнітуда округу.

Магнітуда округу — це показник, що вказує на число місць, що розподіляються в окрузі.

Кількість парламентських партій упорядковує **Закон Дюверже**. Він полягає в тому, що вибори за системою відносної більшості в одномандатних округах у цілому сприяють формуванню двопартійної системи. Проте існує також Гіпотеза Дюверже, яка доводить, що пропорційні виборчі системи, навпаки, сприяють формуванню багатопартійної системи. З цього випливає, що чим вища величина округу, тим більша кількість партій у ньому буде існувати. Проте у модернізованих суспільствах Закон і Гіпотеза Дюверже може модифікуватися, до того ж ми повинні враховувати й інші чинники, які

мають вплив на партійну систему. Так, наприклад, якщо рівень освіченості суспільства є доволі низьким і державі притаманна значна полярність на політичні погляди, може з'явитися велика кількість партій. З одного боку, це може здаватися не поганою ідеєю, адже кожен може обрати партію на свій смак. Проте, як вже було сказано таке явище є показником того, що суспільство є незгуртованим, що може призвести до безладу в правлінні державою.

Щодо терміну перебування кабінету при владі, то тут існують такі правила:

- держави з двопартійною системою мають найтриваліші кабінети;
- чим більша кількість ефективних партій, тим менша тривалість перебування кабінету при владі.

Тому, з цього випливає твердження, що використання систем відносної більшості в сполучені з одномандатним округом в цілому більш сприяє стабільності кабінету, ніж використання пропорційної системи в сполучені з багатомандатними округами.

Як ми вже визначили, існують дві базові системи — *мажоритарні та пропорційні*. Серед перехідних суспільств більшість науковців надають перевагу *пропорційному типу*. Тому що він має такі позитивні риси, як здатність цієї системи надавати ефективне представництво всіх значимих соціально-політичних груп. Дана перевага є особливо важливою для суспільств з глибокими розмежуваннями на кшталт України. В той же час, одним з найнегативніших моментів цієї системи виступає те, що вона здатна призводити до «**політичної строкатості**» або надпредставництва малих партій в парламенті.

У порівнянні з пропорційними *мажоритарні системи* мають високий реальний бар'єр і «концентрують владу» (систематично зменшуючи число парламентських партій). У мажоритарних системах, як правило, кандидат чи партія отримують 50 % + 1 голосів. Системи відносної більшості характеризуються тим, що кандидат чи партія отримують більше голосів відносно інших, тобто не обов'язково абсолютну більшість.

Насамкінець, *змішані системи* (змішана зв'язана та паралельна системи) використовують два окремих бюлетеня для виборів до парламенту.

Також потрібно пам'ятати, що значна пропорційність результатів може привести до нестабільного коаліційного управління, і тому менш пропорційні виборчі системи можуть виступити на користь великим партіям. Перехід до різноманітних змішаних систем допоможе досягти помірної пропорційності.

Змішана виборча система намагається поєднати в собі всі позитивні риси як мажоритарної, так і пропорційної виборчих систем. У змішаній системі співіснують дві виборчі моделі, які використовують різні формули, та працюють паралельно одна одній. Одна з них — це мажоритарна система (зазвичай та, що використовується в одномандатних округах), а інша — це пропорційна система. Існує дві форми змішаних систем: змішана зв'язана система та паралельна або змішана незв'язана система. **Змішана зв'язана система** — це система, яка утворюється, коли результати двох типів виборів пов'язані з розподілом місць на пропорційному рівні, а самі місця будуть залежати від того, що сталося в мажоритарному секторі, та компенсуватимуть будь-яку диспропорційність, що виникає там. А **паралельна або змішана незв'язана система** має місце там, де двоє виборів відокремлені та розділені, та є незалежними одне від одного при розподілі місць. У той час як «*змішана зв'язана система*» в цілому продукує пропорційніший результат, паралельна система вірогідніше дасть результат, в якому пропорційність буде усередненою факторами пропорційної та мажоритарної систем.

За «*змішаної зв'язаної системи*» місця, отримані за пропорційного формату, надаються для компенсації будь-якої диспропорційності, спричиненої результатом розподілу місць в окрузі. Наприклад, якщо одна партія виграє 10 % голосів на національних виборах, але не отримає місця в окрузі — їй надається достатньо місць за пропорційними списками, щоб вона набула представленості в парламенті 10 %.

Цю систему використовують в Албанії, Болівії, Венесуелі, Італії, Лесото, Мексиці, Німеччині, Новій Зеландії. Усі ці країни надають перевагу мажоритарній системі відносної більшості. Варто наголосити, що електоральний алгоритм є доволі складним (використовувався в Італії): одну четверту місць у нижній палаті резервують для відшкодування втрачених голосів в одномандатних округах. У венесуельському парламенті з 165 місць 100 обирається за системи відносної більшості, тоді як інші — за пропорційною системою з партійними списками, а також є спеціальні компенсаторні місця. У Мексиці 200 місць за пропорційної системи з партійними списками компенсують невідповідність (яка є незвичайно високою) в результаті обрання 300 місць за мажоритарною системою відносної більшості.

Не дивлячись на те, що «*змішана зв'язана система*» розроблена для забезпечення пропорційності результатів виборів, великий відсоток диспропорційності результатів в одномандатних округах

не зникає, так як навіть місця за списками не можуть її цілком відшкодувати. Проте частіше диспропорційність виникає, коли виборчий округ за пропорційної частини визначається не на національному, а на регіональному рівні, де партія може отримати більше місць за мажоритарною системою, ніж за пропорційною.

Змішана виборча система має ще одну перевагу, не запозичену, ні з пропорційної, ні з мажоритарної системи: обрані представники є прив'язаними до конкретного регіону. Тим не менш, там, де виборці мають два голоси — один за партію та один за їх місцевого кандидата — вони не завжди розуміють, що голос за партію є важливішим, ніж голос за місцевого кандидата у визначенні всього розподілу місць в парламенті. Більше того, «змішана зв'язана система» може створювати дві групи парламентаріїв — одна група у першу чергу прив'язана до певного округу, інша — до національного партійного списку. Тобто, можна зробити висновок, що депутати, маючи один і той же мандат, володіють різними видами відповідальності.

«Паралельна система» також поєднує в собі як пропорційну, так і мажоритарну систему, але, подібно до «змішаної зв'язаної системи», пропорційний компонент системи не зараджує диспропорційності всередині мажоритарних округів. У паралельній системі, як і в «змішаній зв'язаній системі», кожний виборець може отримати або один бюлетень, в якому голосує і за кандидата, і за партію (наприклад, в Південній Кореї), чи два окремих бюлетеня — один для мажоритарних місць та один з пропорційними місцями (наприклад, в Японії, Литві та Таїланді).

У наш час «Паралельна система» має місце в 21 країні та є однією з найпривабливіших електоральних систем в останні десятиліття. Трапляється це тому, що вона покликана об'єднати переваги пропорційної системи з партійними списками з перевагами мажоритарного представництва. Гвінея, Вірменія, Пакистан, Південна Корея, Росія, Сейшельські острови, Таїланд, Філіппіни, Японія використовують мажоритарну систему відносної більшості в одномандатних округах із компонентом пропорційної системи з партійними списками, тоді як Азербайджан, Грузія, Казахстан, Литва та Таджикистан використовують «двотурову систему» з компонентом одномандатних округів у цій системі. Монако — єдина країна з паралельною системою, що використовує «блокове голосування», а Тайвань використовує систему «єдиного неперехідного голосу» з пропорційною системою.

Баланс між числом пропорційних місць і числом мажоритарних місць широко варіюється. В Андоррі, Росії та Україні (до 2004 р.)

він становить 50 на 50. У Південній Кореї 81 % (299 місць) обираються за системою відносної більшості, в той час як лише 56 членів обираються за пропорційною системою. З іншого боку, в Східному Тиморі 85 % місць обираються за пропорційною системою, а інші — за мажоритарною системою відносної більшості. Однак, у більшості випадків зберігається відносна рівновага. Наприклад, в Японії 60 % депутатів обираються в одномандатних округах, інші за пропорційної системи з партійними списками.

Паралельна система, з огляду на диспропорційність дає результати, що знаходяться приблизно між чистою мажоритарною системою та чистою пропорційною. Одна з переваг полягає у тому, коли існує достатня кількість місць, які обираються за пропорційної системи, малі партії меншин, які були неуспішні за мажоритарної системи, нагороджуються при розподілі місць за пропорційної системи. Також паралельна система здатна менше фрагментувати партійну систему, ніж чиста пропорційна виборча система, і вона не гарантує в цілому пропорційність, через це деякі партії, хоч і здобули значну кількість голосів, не отримують достатнього представництва.

На останок, *розглянемо втілення електоральних систем в Україні*. За роки незалежності України відбулося багато експериментів і дослідів з електоральними системами, але жодна з них не була успішною та не дала бажаний результат. Паралельна система, де одна частина депутатів обиралась за мажоритарною системою відносної більшості, а інша — за пропорційною системою з партійними списками в загальнонаціональному окрузі — не давала стимулів для розвитку політичних партій і стала причиною значного розподілу політичних думок.

Пропорційна ж система з партійними списками (закриті списки) в сполученні з загальнонаціональним округом, зруйнувала зв'язки виборців з депутатським корпусом, перешкождала роботі парламенту та зчинила неефективність напівпрезидентської системи в Україні.

Через те, що попередні виборчі системи не пристосувалися в нашому суспільстві, не були ефективними та не стимулювали розвиток партійного поля та продуктивну роботу політичної системи в цілому, питання з пошуку оптимального формату виборчої системи залишилося відкритим. Проводяться різні дискусії на тему усунення недоліків існуючої електоральної системи. Наприклад, за одним із варіантів пропонується перейти до пропорційної системи з відкритими регіональним списками, за іншим — введення змішаної паралельної системи.

Насправді існує значно більше варіантів саме в середині змішаних систем, де можна поєднати пропорційну систему з регіональними округами з компонентом мажоритарної системи, основна перевага яких пов'язана саме зі зв'язком між виборцем і депутатом, що обирається від округу, яка може стати успішною формою електоральної системи в нашій державі.

Також змішана система, за відсутності двопалатного парламенту, може дати для України як оптимальне представництво, так і забезпечити стабільність результатів. При виборі системи розглядаються такі основні політичні наслідки:

- чи сприятиме дана система урядовій стабільності, ротации еліт;
- чи здатна система забезпечити представництво основних соціально політичних груп.

Беручи до уваги ці аспекти, для України може стати доречною змішана паралельна система, за якою половина депутатів обираються за мажоритарної системи відносною більшістю, інша — за пропорційною системою з регіональними партійними списками.

Запропонована система передбачає, що 50 % депутатів обираються за системи відносною більшістю в регіональних округах. Тобто, виборець віддає свій голос за одного кандидата, обраним вважається той, хто набрав просту більшість голосів. Інші 50 % депутатів обираються за пропорційною системою за закритими регіональними партійними списками.

Регіональні партійні списки надають такі переваги:

- представництво у Верховній Раді усіх регіонів України;
- кандидат є представником як окремого регіону, так і політичної партії, що збільшує його відповідальність та встановлює зв'язок між депутатом і виборцем.

Чим різняться відкриті та закриті партійні списки. Основна їх відмінність зводиться до того, чи може виборець обирати серед кандидатів у середині списку, або він голосує тільки за окрему партію. Відкриті, які знайшли своє застосування в європейських демократіях, де між собою конкурують сильні та розвинуті політичні партії. Але відкриті партійні списки мають свій недолік, як і всі системи. Він полягає в тому, що вони можуть створювати конкуренцію серед членів однієї партії, що є недоречним на сучасному українському партійному полі, яке наразі знаходиться в процесі розвитку. Негативні ефекти закритих списків зрівнюються завдяки новому формату дії пропорційної системи: на противагу загальнонаціональному списку формуються регіональні спи-

ски у кожному окрузі (тобто наявне представництво усіх регіонів, а не тільки близького кола партійного лідера).

Впровадження регіональних надає питання щодо загороджувального бар'єру неактуального характеру, адже завдяки обранню представників партій саме в округах створює так званий реальний бар'єр. У загальноукраїнській дискусії щодо вибору електоральної системи активно розглядається формальний виборчий бар'єр, що є важливим за великої величини округу. В пропорційній системі з регіональними списками починають діяти ефекти реального загороджувального бар'єру, які пов'язані величиною округу. Висока величини загороджувального бар'єру не дає можливості екстремістським партіям потрапити до парламенту, так як високий бар'єр надає переваги саме центристським партіям, тому що виникає боротьба за медіанного виборця, тому стимулюються саме доцентрові тенденції. Таким чином, введення регіональних округів припинить потрапляння політичних сил з незначною підтримкою в суспільстві до парламенту, що в свою чергу зменшить розмежованість поглядів партійного поля.

Висновки: одним з важливих аспектів реформування політичної системи виступає зміна саме електоральної моделі. Її результат впливає на стабільність уряду, рівень фрагментації партійного поля, створення більшості в парламенті. Необхідним є проведення комплексного реформування всієї політичної системи в цілому, але електоральна система може виступити перехідним етапом, адже найлегше змінити саме виборче законодавство, а не вносити зміни до конституції, де закладено основні принципи функціонування держави.

2. Механізми формування політичного лідерства

Лідерство є іманентне природі людини та наявне в усіх спільнотах. Воно є сталою формою взаємодії людей, засобом вирішення громадських проблем.

Політичне лідерство витікає ще з часів античності, де лідером вважали особу, яка здатна творити історію.

Тому, щоб розповісти про формування політичного лідерства, потрібно знати про його витoki. Перша теорія згідно з якою люди є різними, але звички мають однакові, у масі своїй більше схильються до поганого, ніж до доброго була висунута в епоху Відродження італійцем Н. Макіавеллі. В основі будь-якої людсь-

кої природи лежить інтерес або жадоба до влади та наживи. Макіавеллі вважав що політичний лідер — це володар який вдається до різних засобів для наведення громадського ладу й збереження свого панування. Щодо цих засобів і рис можна віднести віртуозні шахрайства, зради, які вимагають мужності, особистого впливу та авторитету.

Ще одну теорію лідера запропонував німецький мислитель Ф. Ніцше (1844—1900 рр.) За його концепцією лідер — це вищий біологічний тип людини, що ігнорує установлені мораль, культуру, політичні цінності. Сучасників свого часу Ніцше вважав утраченим поколінням, а його героями були герої майбутнього, де людина мусить позбутися повсякденності, щоб бути вищою за неї, зуміти стати собою та бути здатною володіти та керувати. Отже, людина мусить побороти в собі все що сприятиме лінощам і спокою. Це є своєрідною концепцією знищення в собі раба (концепція самовиховання). Як спрощений підхід Ніцше використовував фашизм, через що сприйняття філософії зводилось до людиноненависницької теорії, схоже як і в колишньому СРСР.

Французький соціолог Габріель Тард вважав, що лідер скеровує розвиток людської історії, оскільки він є силою, рушієм суспільного процесу. На його думку, суть історичного, політичного, соціального розвитку розуміє тільки лідер, через те, що більшість населення не здатна до творчості, та усвідомлення всіх історичних та політичних процесів.

Ще одне тлумачення лідерства дав німецький мислитель Карл Маркс, в якому він визначив лідера як особу, яка має певні, властиві їй уміння, авторитет, знання, організаторський талант і чий виражений інтерес до певних класів найбільш направлений до пролетаріату. За марксистською концепцією лідерства, особистість може відіграти певну позитивну роль в історичному процесі за підтримки класів і широких верств населення, а також за сприятливих політичних умов.

У політичній науці існує низка концепцій, що пояснюють природу політичного лідерства. Однією з них є *теорія рис лідерства* згідно з якою у лідера повинні бути виокремлені певні риси (розум, компетентність, організаційні здібності і т. д.) Лідер повинен масштабно і глибоко мислити, швидко знаходити вихід з різних ситуацій. Якісною перевагою має бути продуктивність ідей. Така людина повинна уникати і в разі необхідності розв'язувати конфлікти, вміти знайти підхід до людей, їхніх проблем і питань, що потребують вирішення. Окрім цього лідера характеризують високий рівень інтелекту та нестандартне мислен-

ня. Усе це допомагає уміло вирішувати всі проблеми і, крім цього, запобігти наслідкам дій у майбутньому, а нові ідеї лідер повинен або вдосконалити, або відкинути.

Ситуаційна або ситуативна теорія трактує лідера як продукт ситуації, що, як рушій, розв'язує актуальну проблему для певного періоду. Причина лідера не в його індивідуальних якостях, а в ролі яку лідер має виконувати за певної ситуації.

Теорія послідовників описує лідерство через взаємовідносини між лідером і його послідовниками, оскільки останні впливають на політичного лідера. Такі відносини можуть бути односторонніми (впливає лідер), що залежить від рівня концентрації влади в лідера та рівня його політичної ваги і особистих якостей. Двосторонніми (і лідер і послідовники) вони вважаються при впливі послідовників на лідера, а не тільки при лідерському впливі.

Ще однією концепцією є *психологічна*, що ґрунтується на вченні Фрейда. В її основі підсвідоме почуття сексуального характеру. Це своєрідне лібідо виявляється в бажанні перебороти певні комплекси і табу, досягти більшого ніж може людина. Цю рису спостерігають в творчості, мистецтві та політиці.

У політологічному аспекті *політичне лідерство* — це суспільно-політичний процес, за якого одна, а іноді й кілька осіб беруть на себе і виконують роль глави, керівника, провідника певної соціальної групи, громадсько-політичної організації чи руху, держави або суспільства загалом.

Отже, лідерство визначають:

- як вплив на інших людей;
- як управлінський статус (позиція, пов'язана з винесенням управлінських рішень);
- як зразок поведінки та організації певної групи осіб і здатність реалізувати їхні вимоги в державних структурах;
- як бізнес, підприємництво в межах політичного ринку.

Політичний лідер трактується в політології як керівник держави, партії, громадсько-політичної організації, руху, певної громади тощо; як популярний і впливовий учасник суспільного життя, який визначально впливає на нього, консолідує зусилля людей для досягнення спільної мети. Його не можна ототожнювати з вождем, який не піднімає масу до свого рівня, а опускається сам до рівня маси, служить не державі чи нації, а певним групам, що висунули його і підтримують на політичній арені; вождь звертається до людини з натовпу, діяльності — насилля, маніпуляції поведінкою людей, зневажливе ставлення до особистості.

Залежно від стилю керівництва й політичної системи, де діє лідер, вирізняють різні критерії лідерства.

Їх поділяють на типи:

1) за мірою впливу на суспільство:

- на реальних («лідери-герої»);
- на менеджерів, які не мають яскраво і вираженого впливу на перебіг подій у суспільстві;

2) за психологічними рисами і типами поведінки:

- лідер-харизматик (формує волю виборців);
- лідер-угодовець (залагоджує конфлікти, обминає гострі кути);
- лідер-фанатик (бажає загострити конфлікт або знищити супротивника);

- відкритий лідер (спосіб і оцінка здібностей);

- лідер-догматик (спосіб і оцінка здібностей);

- лідер-ідеолог (вплив і можливість);

- лідер-прагматик (вплив і можливість);

- лідер-представник (виражає волю тих, хто його висунув)

Названі чотири дихотомії «чистих» лідерів визначив польський політолог Єжи В'ятр. Вони, на його думку, виявляються в різних комбінаціях. У марксистській науці лідерів поділяють: на правлячих та опозиційних; буржуазних і пролетарських; кризових і рутинних;

3) за стилем керівництва і політичною системою вирізняють:

- **диктаторський** тип лідера, який прагне досягти своєї мети, спираючись на страх покарання;

- **демократичний** тип лідера, що спирається не лише на свої якості та авторитет, а й підтримує дух співробітництва, співучасті в обговоренні питань;

- **автократичний** тип лідера, який повинен володіти високими професійними та особистими якостями, аби перемагати опонентів.

- **плутократичний** тип лідера (часто це лідери «тіньової» економіки);

- **лідера-популіста**, який спирається на популярні сьогоденні бажання, проблеми, пропонує прості й найзагальноприйнятніша (на рівні розуміння мас) способи виходу зі складних ситуацій;

- **лідера-професіонала** (лідер постіндустріального суспільства), повага й довіра до якого базуються на його компетентності, особистій поведінці, ставленні виборців до нього. **Лідер-професіонал** повинен уміти визначати пріоритетні цілі, давати науковий аналіз певної проблеми, будувати ієрархію, проблем і визначати способи їхнього вирішення.

Відповідно до способу набуття та реалізації було виокремлено ще кілька типів політичних лідерів за М. Вебером:

- традиційні (вожді племен, монархи тощо), авторитет яких базується на традиціях, звичаях, часто освячується релігією;

- раціонально-легальні, які стають керівниками через загальноприйняті в суспільстві шляхи, внаслідок наполегливої праці, яка дозволила їм завоювати довіру електорату, в процесі якої вони довели здатність управляти. Такий тип лідерства характерний для спокійних періодів розвитку суспільства, коли основною цінністю для нього стає стабілізація політичної системи, використання закладених у ній можливостей;

- харизматичні, що наділені, на думку мас, особливими надприродними здібностями, покликані до політичного життя вищими силами. Оптимальний момент для появи харизматичного лідера — ситуація глибокої системної соціальної кризи. У цей час суспільство, яке перебуває в стані аномії, переживає розчарування не лише в організаційній структурі політичного процесу, ідеології, яка забезпечує її функціонування, а й у лідерах, котрі її уособлюють. Воно готове до радикальних змін і прагне лідерів, що запропонують йому нові ідеї, покажуть нові перспективи розвитку, поставлять якісно інші цілі. Суспільство в такі миті прагне чину, а не раціонального осмислення шляхів розвитку. Знищивши старих ідолів, воно знаходить для себе нових. Ними і стають лідери харизматичного типу — «сильні особистості без страху і сумнівів», які не лише абсолютно переконані в правоті своїх ідей, а й здатні переконати маси, повести їх за собою.

Основою першого типу є звичка, другого — раціональні корені, а емоції переважають у третього типу. Лідери всіх типів мають як сильні, так і слабкі сторони, що необхідно враховувати громадянам при їх виборі, спілкуванні з ними. Класифікація М. Вебера є дещо спрощеною тому насправді у кожного політичного лідера поєднуються елементи всіх трьох типів, хоча в більшості один із них зазвичай переважає.

У сучасній політології, залежно від завдань, які висувають дослідники, та обраних ними критеріїв оцінки, використовують й інші класифікації лідерства:

За способом утвердження лідерства у групах і організаціях	формальні неформальні
За способом легітимізації влади лідера у суспільстві	традиційні раціонально-легальні

За стилем керівництва та управління	харизматичні ліберальні авторитарні демократичні
За іміджем і ролевим призначенням лідера	лідер-прапороносець лідер-слуга лідер-торговець лідер-пожежник лідер-актор (демагог)
За стилем політичної поведінки	параноїдальний демонстративний депресивний шизоїдний
За ставленням до політичної системи	функціональний дисфункціональний нонконформістський конформістський
За масштабами лідерства	загальнонаціональний певного класу соціальних груп, верств

Лідери всіх типів, виходячи із об'єктивних завдань, які перед ними ставить суспільство, мають виконувати такі функції:

- виявлення та формування політичних інтересів своїх прихильників, їх репрезентація. Варто зауважити, що видатні політичні лідери здатні не лише виявити дійсні інтереси груп, які вони репрезентують, позбавити їх ілюзій, уявних інтересів, а й суттєво змінювати систему політичних інтересів своїх прихильників, подаючи їм нові ідеї, знаходячи нетрадиційні шляхи їх реалізації. Проте захоплення харизматичних лідерів власними ідеями, їх прагнення впливати на формування системи інтересів первинних суб'єктів політики може мати й трагічні наслідки для суспільства;

- організація та мобілізація своїх прихильників на політичну боротьбу. Політичний лідер має ставити реалістичні цілі, володіти наукою та мистецтвом прийняття стратегічних і тактичних рішень. Для лідерів загальнонаціонального масштабу важливою є здатність до узгодження інтересів супротивних груп, пошуків компромісу та шляхів утвердження загальнонаціональної згоди, тобто інтеграції всього суспільства, його орієнтації на досягнення спільних цілей;

- соціального арбітражу та патронажу, яка виявляється у захисті мас від посягання на їхні природні права, підтриманні порядку та законності, недопущенні неконвенційних форм політичної активності;

- забезпечення зв'язку між владою та масами, і, натомість, упередження відчуження громадян від владних структур, орієнтації громадян на активні форми політичної поведінки, що забезпечує розумну відкритість у прийнятті політичних рішень, до-

тримання суверенітету особистості, чим сприяє легітимації та стабілізації політичної системи суспільства загалом.

Соціальна значущість політичного лідера безпосередньо залежить від рівня політичної культури та активності громадян. Високий ступінь розвитку в суспільстві політичної культури, яка базується на демократичних традиціях, дозволяє його громадянам не лише обирати тих політичних лідерів, які здатні ефективно управляти ними, а й сприяти розвитку їх власних громадянських рис, реалізації всієї системи їх інтересів, самореалізації особистості у сфері політики.

Ще однією важливою проблемою політичного лідерства є аналіз систем рекрутування політичних лідерів, які застосовуються в різних країнах, за умов різного політичного режиму.

Виділяють дві основні системи рекрутування політичних лідерів:

➤ антрепренерська система — є відкритою, лідером може стати будь-який представник суспільства завдяки особистим якостям. Система характеризується високим рівнем конкурентності та відвертим суперництвом. Притаманна зазвичай для демократичних країн;

➤ система гільдій — замкнута система, за якої лідером може стати лише представник політичної еліти; тут ускладнюється або й унеможливується прихід до влади людей з «низів», незважаючи на наявність у них відповідних рис. Система гільдій має відкриту тенденцію до утримання статус-кво у політичному устрої суспільства, а отже, її найчастіше застосовують недемократичні режими.

Висновки: Існує низка різних теорій і концепцій щодо природи та витоків політичного лідерства. Але всі вони зводяться до загальної форми лідера: лідер діє в межах певної ситуації, він необхідний як рушій, що розв'язує актуальну для певного періоду проблему. У політологічному аспекті політичне лідерство — це суспільно-політичний процес, за якого одна, а іноді кілька осіб беруть на себе і виконують роль глави, керівника, провідника певної соціальної групи, громадсько-політичної організації чи руху, держави або суспільства загалом. Лідера характеризують високий рівень інтелекту, нестандартне мислення. Усе це має витворити нову якість, що забезпечує лідерові здатність уміло вирішувати весь комплекс проблем, беручи до уваги не лише поточну ситуацію, а й можливі наслідки своїх дій у майбутньому. Нову ідею лідер повинен або вдосконалити, або відкинути.

Лідер-професіонал повинен вміти визначати пріоритетні цілі, давати науковий аналіз певної проблеми, будувати ієрархію про-

блем та визначати способи їхнього вирішення. Процес формування, вирощування й виховання національного політичного класу є тривалим. Водночас, цей процес є першочерговим завданням для держави. Роль, суспільні функції і міра відповідальності політичного класу дискутуються постійно, але особливо активно — в перехідні етапи розвитку суспільства.

3. Електоральна система як передумова формування політичних лідерів в сучасній Україні

Свого часу італійський політолог і соціолог Гаetano Моска зазначив, що коли ми говоримо про те, що електорат обирає своїх представників, то ми втрачаємо перспективу: «правда полягає у тому, що обрані представники роблять усе від них залежне, щоб бути обраними своїм електоратом». Дедалі актуальнішою стає проблема запровадження механізмів (нормативно-правових, організаційних та інших), які б забезпечували ефективне й відповідальне виконання політичним класом своїх функцій, перш за все щодо продукування та реалізації державної політики, створення сприятливих умов для подальших суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень. У будь-якому політичному суспільстві, яке вимагає певного «розподілу праці» між тими, ким управляють, і тими, хто управляє, система представництва міститься у самому серці демократичної системи. Одним із наслідків перебігу політичного процесу є виникнення нових або трансформація старих політичних інститутів — організацій або процедур, за посередництва яких відбувається участь громадян у політичному житті суспільства. Не завжди подібні інституційні перетворення мають однозначний, довершений характер, на підставі якого можна було б належним чином оцінити їхні ефекти та впливи на розвиток політичної системи. Результатом перманентності, пересікання, а також взаємозумовленості цих процесів є виникнення складної конструкції інституційних відносин, у межах та за посередництвом якої відбувається агрегація та артикуляція політичних інтересів.

Внаслідок конституційних змін і політичної реформи в Україні відбулись значні інституційні перетворення, які стосуються не лише перерозподілу повноважень та політичної відповідальності, а й механізму формування представницьких органів публічної влади. Однак нова система правил, що зародилася в лоні цих трансформацій-

них перетворень, вже обумовила необхідність пошуку альтернативи, а це завжди складний і дуже відповідальний процес.

Виборча система перебуває у самому центрі, оскільки її завдання полягає у тому, щоб перетворити волю суверенного народу у визначенні його законних представників, які несуть відповідальність від його імені за спостереження за виконавчими і законодавчими актами, і хоча і не наділені зобов'язальним мандатом, є підзвітними у наступному раунді виборів. Вибори — це не тільки час, коли виборці набувають можливості висловити свої партійні уподобання офіційно і таємно; це також спосіб на % дати посади і повноваження партіям або коаліціям партій, які будуть керувати країною до наступних виборів. Однак політика, навіть демократична — це не лише принципи, але й арена боротьби між тими, хто прагне завоювати владу. І вибір конкретної виборчої системи є просто частиною арсеналу певного політичного об'єднання, яке прагне бачити своїх представників обраними, для того, щоб обрана асамблея як найточніше відповідала їх власним очікуванням та інтересам. «На порядок денний дедалі гостріше стає питання оновлення політичного класу, зміни тієї його генерації, яка була зорієнтована на початкову стадію створення держави ринкових реформ і в більшості базувалася на використанні недосконалостей державної та економічної системи перехідного періоду».

Причина суспільної неефективності сучасного українського політичного класу — не у відсутності знань і умінь, а в тому, що вона не має потреби брати до уваги інтереси суспільства. Така потреба може диктуватися або моральними засадами представників політичного класу, або дієвими механізмами його політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства. Таких чинників в Україні поки що не сформовано. Практичний досвід проведення виборів в Україні за період її незалежності виявив низку проблем, пов'язаних, насамперед, із законодавчим врегулюванням виборчого процесу. Головним критерієм ефективності виборчої системи має бути її відповідність політичним реаліям. Вибори мають бути механізмом узгодження інтересів різних політичних сил. Однак реальна практика проведення виборів в Україні довела, що український політичний клас, а також політико-правові, державні інститути різних рівнів виявилися неготовими належним чином до проведення демократичних реформ європейського рівня.

У контексті розгляду реформування виборчих систем слід наголосити, що з позицій синергетичного підходу еліта — це найважливіша складова механізму самоорганізації будь-якого суспільства, їй належить провідна роль у визначенні напрямку і

динаміки всього процесу його самоорганізації. У сучасних країнах, які стали на шлях демократії, вона має бути відкритою, автономно-функціонуючою системою, яка постійно оновлюється і самоудосконалюється відповідно до вимог зворотних зв'язків з масами. Політичні системи, для яких характерні закриті еліти, суттєво обмежують здатність суспільства до самоорганізації та самовдосконалення, вони поступово деградують і сходять з політичної сцени. Однією з принципово важливих подій у процесі формування політичної еліти було проведення у 1990 р. перших за багато десятиліть альтернативних виборів до ВР України.

В Україні, як і в постсоціалістичних країнах Європи, політичні еліти формуються зазвичай політичними партіями та створеними на їх основі партійними системами. Відмінність полягає у тому, що у постсоціалістичних країнах Європи політичні еліти формувалися переважно без участі колишньої компартійної еліти. Можна констатувати, що політична еліта України (на відміну від країн Центральної Європи і Балтії) не змогла перебороти політико-ідеологічну спадщину минулого. «Нині створені в Україні, за участю «колишньої компартійної гвардії» переважно безідеологічні партії (окремі з яких більше нагадують олігархічні клуби за інтересами), виявилися неспроможними виконувати покладені на них функції, у тому числі і одну з найважливіших — підбір і виховання кадрів національної еліти України».

В Україні формування демократичного політичного класу відбувалося не стільки за рахунок переходу влади до новосформованого політичного класу, скільки у спосіб відповідної модернізації колишньої еліти (номенклатури), етичні настанови та психологічні установки якої сформувалися ще за радянських часів. На наш погляд, важливо, щоб представники українського політичного класу визнавали і сповідували таку ідеологічну парадигму розвитку, яку б суспільство підтримувало. Певно, що вона повинна відповідати національним потребам, традиціям і найкращим світовим демократичним здобуткам. Сильна, стабільна, високопрофесійна влада є проявом структурованого в політичному та високорозвиненого в економічному плані суспільства, яке здатне впливати на владу та забезпечувати механізми протизваги між усіма її гілками. Необхідно акцентувати увагу на тому, що в Україні за усіма критеріями система влади, її механізми та інститути залишаються слабкими, нездатними до виконання поставлених часом і суспільством завдань.

Найактуальнішими і фундаментально вагомими питаннями подальшого розвитку України є питання про зміну (або хоча би корекцію) виборчої моделі.

Наявність значної кількості політичних партій свідчить про нестабільність політичної системи. У масовій свідомості ставлення до партій і політичних лідерів є дуже суперечливим, а довіра громадськості до них — низькою. На сьогодні в Україні спостерігається політична неструктурованість парламенту через недосконалість виборчої системи та законодавчої бази функціонування Верховної Ради, наслідками чого є дискредитація ідеї багатопартійності, посилення соціальної апатії та відчуження від влади, просування України шляхом становлення «керованої демократії» або «грубо керованої демократії». На думку експертів, «надання переваги якомусь набору змінних елементів системи є питанням вибору цілей, тобто вибору між різними групами доцільності й політичними смислами, а оптимальність виборчої системи визначається на основі узгодження таких цілей». Вибір на користь однієї із виборчих систем (мажоритарної, пропорційної, змішаної) обумовлює результати голосування, а вибір, у свою чергу, залежить від суспільних цінностей. Наприклад, як показує світовий досвід, якщо результатом голосування є обрання законодавчого органу, який призначає уряд для проведення політики, що базувалася б на національних інтересах, то перевагу необхідно віддати системі виборів за більшістю голосів. Якщо виборча система має гарантувати представництво політичних сил суспільства на національному рівні і відтворювати у парламенті співвідношення цих сил у суспільстві, то у цьому випадку прийнятнішою є система пропорційного представництва.

На порядку денному питання впровадження міжнародних стандартів, зокрема дослідження впливу Ради Європи на виборчі системи та ефективне застосування з метою вдосконалення виборчих стандартів в Україні. Європейський досвід переконує, що спостерігається загальна тенденція зменшення рівня довіри до представників політичного класу та низька явка виборців. Ефективність виборчої кампанії визначається наявністю у суспільстві необхідних для цього економічних, соціальних, політичних, правових і соціально-культурних умов, які в повному, необхідному обсязі в Україні відсутні. Це стосується рівня життя більшості населення, несформованості «середнього класу», нерозвиненості інститутів громадянського суспільства, специфіки політичної культури, проявів популізму та абсентеїзму. У суспільстві відсутні зрілі демократичні традиції, усталена правова база. На сьогодні

вже не достатньо фіксувати стан громадської думки і електоральну поведінку, важливо — формувати, готувати майбутнє виборчого процесу як кардинальної складової стратегії розвитку держави. Перехід до пропорційної виборчої системи у виборах до Верховної Ради України ще у 2006 році виявив більше проблем, ніж очікувалося суспільством, державними органами і самими ж партіями. Але практичних висновків, науково обґрунтованих, виважених рекомендацій на найближчі роки не зроблено. Це стосується як організаційно-правової, так і інформаційно-психологічної підготовки суспільства. Демократизація суспільно-політичних процесів у постсоціалістичних державах є визначальною ознакою становлення демократичного політичного режиму, правової державності та дієздатного громадянського суспільства.

В Україні за роки незалежності відбулися суттєві зміни у правовому регулюванні виборів, продовжується пошук оптимальної виборчої системи, налагодження шляхів забезпечення законності проведення виборів і формування повноцінного політичного класу. Досвід постсоціалістичних держав світу свідчить про те, що одне з центральних місць у політичному процесі держав, які стали на демократичний шлях розвитку, посідають проблеми створення виборчого законодавства, адекватного стану суспільних відносин і, відповідно, вибір типу виборчої системи, яка б заклала передумови для формування ефективного політичного класу.

Зміни до Конституції України, політична реформа, а також результати останніх парламентських виборів в Україні стали причиною актуалізації у вітчизняних політичних колах, науковому середовищі чергової дискусії з приводу переваг і вад виборчої системи партійних списків (порівняно з іншими моделями виборчих систем). Досвід становлення української моделі виборчої системи у процесі розпаду Радянського Союзу визначався факторами, найсуттєвішим серед яких, на нашу думку, була структурна і організаційна слабкість опозиції. В Україні не відбулося повноцінної публічної дискусії з приводу інституційного дизайну новоствореної держави загалом і моделі виборчої системи зокрема. Як наслідок, Україна успадкувала виборчу систему, яка базувалася на мажоритарному принципі і на той період максимально сприяла Комуністичній партії України.

Причиною неусталеної багатопартійності у парламенті України, розрізненості ідеологічних засад і розколів опозиційних сил є відсутність вкорінених політичних партій, тобто таких, які б відповідали інтересам великих суспільних груп. Відсутність таких партій є причиною безвідповідальності парламентської еліти і

«політичних ігор», які відбуваються у законодавчому інституті країни. Як аргумент проти запровадження пропорційної виборчої системи також часто наводиться те, що в Україні на виборах застосовується пропорційна виборча система із закритими списками, коли виборець не має права впливати на черговість розташування кандидатів у списку, що визначається відповідно політичною партією (блоком). Така система веде до надмірної концентрації влади в руках партійних лідерів. Закриті списки створюють серйозні проблеми, оскільки такий принцип зумовлює не тільки ризик диктатури партійних лідерів, а гальмує розвиток партій через пригнічення внутрішньої конкуренції, через викривлення механізмів кадрової і професійної селекції, через перешкоджання появи нових лідерів. Пропорційна система, яка ґрунтується на голосуванні за списки депутатів із перевагами, є найефективнішою, оскільки це дозволить громадянам обирати не лише партії, а й надавати перевагу тим чи іншим кандидатам безпосередньо. Світовий досвід використання пропорційної системи проведення виборів, незважаючи на її поширеність, також свідчить про окремі її негативні риси, наприклад, появу багатопартійності представницьких органів, що значно ускладнює механізм ухвалення рішень. Інколи за підсумками виборів лише одна політична сила отримує абсолютну більшість голосів і формує однопартійний уряд. Здебільшого виникає необхідність у створенні багатопартійної більшості та коаліційного уряду.

Як пропорційна, так і мажоритарна виборчі системи мають свої переваги і вади, тож питання полягає в тому, наскільки вдало у конкретній державі підібрано той або той вид виборчої системи, наскільки поталанить, зважаючи на низку різних обставин, знівелювати вади і скористатися перевагами обраної системи. Саме тому подальші дискусії з приводу виборчих систем і виборчої інженерії ще тривалий час стоятимуть на порядку денному науки і практики, а порівняльні дослідження у цій галузі за умови виважених та обґрунтованих підходів будуть важливим джерелом інформації та розуміння процесів, що відбуваються. Часті зміни виборчого законодавства, мотивовані політичним вигрешом, свідчать про низьку якість демократії. Зростання ефективності дій політичних партій під час маніпуляцій із виборчим законом також демонструє дестабілізацію політичної сцени, що стає дедалі непередбачуваною. Це дає підстави політичним суб'єктам пристосовуватися до тієї позиції у межах виборчого закону, яка буде для них виграною під час виборів (або згодом).

Питання вибору системи формування представницьких органів є питанням політичної доцільності в Україні, іншими словами — виборча система має досягати тих цілей, які ставляться її розробниками. Серед таких цілей — забезпечення впливу на формування та реалізацію політики, ефективного функціонування системи органів публічної влади, перемоги суб'єктів, «під яких» впроваджено виборчу систему на наступних виборах, забезпечення представництва національних меншин в органах влади, зв'язку між виборцями та обраними депутатами, зміцнення кадрових ресурсів партій тощо. Обираючи виборчу систему, необхідно надати перевагу поміркованій виборчій системі, саме тій, яка в міжнародному науковому суспільстві пропонується для країн, що перебувають у процесі трансформації. Необхідно констатувати, що для країн, які ще й розділені за національною ознакою, багатопартійна виборча система є придатнішою, оскільки забезпечує репрезентацію різних суспільних верств і дає можливість взяти активну участь у суспільному житті.

Радикальні перетворення останніх років у постсоціалістичних державах неминуче вимагали й вимагають не просто зміни колишнього політичного класу, а інколи й формування його як такого. Процес формування, вирощування й виховання національної політичного класу є тривалим. Водночас, цей процес є першочерговим завданням для держави. Роль, суспільні функції і міра відповідальності політичного класу дискутуються постійно, але особливо активно — в перехідні етапи розвитку суспільства. Це свідчить, що в такі моменти роль політичної еліти стає винятково важливою, якщо не вирішальною, оскільки саме вона — еліта — повинна сформулювати відповіді на виклики, поставлені часом змін.

Головний виклик для України не ззовні, а міститься всередині, має внутрішній характер і полягає в невідповідності її сучасного стану прийнятним у демократичному світі критеріям. На цей виклик нинішній політичний клас України наразі не відповів, адже головне покликання політичного класу — показати суспільству шляхи вирішення проблем, що постали, консолідувати його і повести за собою. Наявність і формування справжньої еліти, здатної вивести суспільство на шлях сучасного цивілізованого життя, є однією з головних проблем становлення розвинутого громадянського суспільства. Завданням же «модернізаційної еліти» є визначення цілей, стратегії, пріоритетів політики; внесення ідеалів і цінностей у суспільні процеси, у свій власний курс, що ґрунтується на глибинних внутрішніх зв'язках людей, що не входять до

неї; у подоланні соціальних явищ, які перешкоджають модернізації. Необхідно активніше досліджувати проблеми, які є актуальними для України: функціонування політичного класу, ефективність виборчої системи, проблеми законодавчого забезпечення процесу становлення громадянського суспільства, кадрової політики. Все це повинно мати також практичну значущість. На сьогодні виходимо з того, що саме політичний клас (під яким розуміємо всіх тих, хто має відношення до управління державою і суспільством, включаючи опозицію), правляча еліта (авангардна частина тих, хто на певному етапі реально володіє владою) повинні визначити і запропонувати суспільству магістральні вектори внутрішньої і зовнішньої політики, подати проект його національного розвитку, адекватний викликам сучасності. Говорячи про виклики сучасності, які стоять перед Україною на сьогодні, можна констатувати, що політичним класом (який нині лише формується) вони не вирішені. Україна на роздоріжжі через внутрішню слабкість і чвари й не здатна розв'язувати сучасні проблеми. Влада має бути налаштована на конкретну мету. Необхідними для країни на сьогодні є зміни, а не переформатування, якими ми живемо останні роки. Стратегічні питання у нас нівелюються. Головною проблемою для України є не світова фінансова криза, а внутрішня криза розвитку політичної системи та економіки, політична нестабільність і нерозвиненість середнього та малого бізнесу. Колишня партноменклатура втратила свій контроль у вищому представницькому органі. Саме у цей період відбувається політичне структурування парламентської еліти за ідеологічними рисами: колишній комуністичній еліті протистоїть прагматична, реорганізована комуністична еліта та частина національно-демократичної інтелігенції. Поділ відбувся не лише за ідеологічними ознаками, а й за «земляцтвом». Такі процеси спостерігаються й під час формування українського політичного класу на сьогодні. Зокрема, як зазначає професор Ф. Рудич, «...до влади у переважній більшості прийшла на всіх рівнях олігархізована, корумпована управлінська еліта. Спостерігаємо феномен приватизації влади: суть якого полягає у прагненні владних еліт збільшити владу заради самої влади для того, щоб використати її для розподілу державних ресурсів, а не для реалізації програм, спрямованих на зростання рівня життя громадян». Насамкінець, необхідно пам'ятати, що будь-які вдосконалення виборчої системи є відносними, оскільки не зводиться нанівець можливість помилок та маніпуляцій у підрахунку голосів виборців. Виборчу модель потрібно формувати залежно від того, орган якого рівня

обирається. Водночас не варто прагнути розв'язати всі суспільні та політичні проблеми шляхом приписування виборчим процедурам невластивих, а отже, непосильних завдань суспільного розвитку.

Висновки: Визнаючи суспільну необхідність корекції виборчої системи в Україні, необхідно проводити роботу таким чином, щоб зберегти те корисне й позитивне, що вдалося напрацювати (становлення та окреслення поля та ідеологічної компетенції; організаційне оформлення партійного спектра) та мінімізувати негативні прояви (непрозорість виборчої системи, низьку легітимність представницької влади всіх рівнів тощо). Слід мати на увазі, що саме пропорційна виборча система не є кінцевим пунктом призначення, після якого розвиток у зворотному напрямі неможливий. Питання визначення та практичного запровадження легітимності демократичної влади та забезпечення її ефективності, впровадження оптимальної виборчої системи — це не лише питання про вибір між ідеальними типами, а скоріш за все проблема визначення, що базується на основі ретельного вивчення соціокультурних реалій, місцевих правових традицій і політичної ситуації, що склалася.

Резюме за змістом теми

Необхідним є проведення комплексного реформування всієї політичної системи в цілому, але електоральна система може виступити перехідним етапом, адже найлегше змінити саме виборче законодавство, а не вносити зміни до конституції, де закладено основні принципи функціонування держави.

Для вдалого функціонування вибраної нами електоральної системи, ми маємо обрати лідера, який буде в змозі вдало здійснювати керування державою. Лідер-професіонал повинен вміти визначати пріоритетні цілі, давати науковий аналіз певної проблеми, будувати ієрархію проблем і визначати способи їхнього вирішення. Процес формування, вирощування й виховання національної політичного класу є тривалим. Водночас, цей процес є першочерговим завданням для держави. Роль, суспільні функції і міра відповідальності політичного класу дискутуються постійно, але особливо активно — в перехідні етапи розвитку суспільства.

Для запровадження легітимності демократичної влади та забезпечення її ефективності, впровадження оптимальної виборчої системи — це проблема визначення, що базується на основі рете-

льного вивчення соціокультурних реалій, місцевих правових традицій і політичної ситуації, що склалася.

Терміни та поняття до теми

Влада, електоральні системи, легітимність, еліта, політичний лідер, виборчий механізм, реформування політичної системи, виборчі кампанії.

Запитання. Завдання

1. Чи не суперечать концепції панування політичних еліт ідеям і принципам демократії?
2. Які Ви можете назвати особливості функціонування та шляхи формування політичних еліт у демократичному і тоталітарному суспільствах?
3. Які існують сучасні теорії походження еліт?
4. Існування яких аспектів політичного лідерства Ви можете назвати?
5. Чим відрізняються системи рекрутування політичних лідерів у демократичних і недемократичних суспільствах?
6. Яку типологію політичного лідерства Ви можете назвати?
7. Чому вибори є обов'язковими для забезпечення легітимності влади?
8. Як ЗМІ впливають на виборчий процес?
9. Що потрібно зробити для того, щоб люди були більш свідомі у виборі влади?

Теми рефератів (есе, творчих робіт)

1. Електоральні системи. Їх поняття та сутність.
2. Сутність і витоки політичного лідерства.
3. Роль політичного лідера у формуванні електоральної системи.
4. Формування демократичного політичного класу в Україні.
5. Шляхи вдосконалення електоральної системи в Україні.

Література

1. Богашева Н. Еволюція виборчої системи в Україні [Електронний ресурс] / Н. Богашева, Ю. Ключковський // Вісник Центральної виборчої комісії — Режим доступу до ресурсу: <http://www.cvk.gov.ua/visnyk/index.php?mID=12>.
2. Вишняк О. І. Електоральна соціологія: історія, теорія, методи / О. І. Вишняк. — Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2000. — 310 с.
3. Городецька О. Г. Мотивація електоральної поведінки в умовах різних виборчих систем в сучасній Україні: автореф. дис. на здобуття

наук. ступеня канд. соціол. наук: 22.00.04 / О. Г. Городецька; Класич. приват. ун-т. — Запоріжжя, 2011. — 20 с.

4. Електоральні системи: показники ефективності та варіанти для України. Аналітична записка. — Режим доступу до ресурсу: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/elektoralni-sistemi-pokazniki-efektivnosti-ta-varianti-dlya-ukraini>

5. Кресіна І.О. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми / І.О. Кресіна, Є.В. Перегуда. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. — 368 с.

6. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: навчально-методичний посібник / В. М. Бебик; Міжрегіональна Академія управління персоналом. — К.: МАУП, 2001. — 216 с.

7. Кухта Б.П., Теплоухова Н.Г. Політичні еліти і лідерство. — Львів: Кальварія, 1996. — 224 с.

8. Кухта Б. Феномен політичного лідера: Історичні силуети на тлі епох. — Львів: Кальварія, 2000. — 232 с.

9. Осипова С.А. Сучасні тенденції формування інституту політичного лідерства та їх прояв в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси»/ С. А. Осипова. — О., 2006. — 16 с.

10. Палах П. Сучасні українські політичні лідери. — Львів: Брама, 2002. — 148 с.

11. Лікарчук Н.В. Особливості формування іміджу політичного лідера в сучасній Україні // Держава і право. Зб. наук. праць. — Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. — №16. — С. 463—468

12. Поліщук І. Концептуально-методологічні основи дослідження електоральних практик / Ігор Поліщук. // Публічне управління: теорія та практика (Збірник наукових праць). — 2010. — №1. — С. 86—91.

13. Пахарев А. Д. Політичне лідерство: історико-політологічний контекст і сучасне становище: автореф. дис. ... доктора. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / А. Д. Пахарев. — К., 2003. — 32 с.

14. Денисюк С.Г. Формування позитивного іміджу України в умовах глобалізації // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. — Випуск 22. — С. 648—654.

15. Денисюк С.Г. Політичний імідж як відображення політичної свідомості громадян України в умовах соціально-політичних перетворень // Нова парадигма: Журнал наукових праць. — К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. — Випуск 45. — С. 133—140

16. Денисюк С. Г. Імідж політичного лідера в контексті розвитку української політичної культури: особливості формування та механізми реалізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора економ. наук: спец. 23.00.03 — «Політична культура та ідеологія»/ С. Г. Денисюк. — К., 2007. — 18 с.

17. Лікарчук Н.В. Організація передвиборчої команди і проведення виборчої кампанії. Загальні принципи і методи// Держава і право. Зб. наук. праць. — Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. №19. — с.586—589.

18. Політика в особах: Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред. Ф. М. Рудича. — К.: Парламентське вид-во, 2008. — 352 с.

19. Холод О.М. ЗМІ та імідж політиків: Монографія / За ред. докт. філол., н., проф. Різуна В.В. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка — К., 2004. — 343 с.

20. Шведа Ю. Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні / Ю. Р. Шведа. — Львів, 2010. — 462 с.

ТЕМА 8

МЕДІАПРОСТІР ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА

Засвоївши матеріал теми студент ЗНАТИМЕ: концептуальні рамки поняття *медіапростір*; технологічний потенціал медіапростору; можливості та обмеження формування ефективного іміджу політичного лідера у медіапросторі; потенціал електронних технологій формування іміджу політичного лідера; особливості медіапростору українських політиків.

УМІТИМЕ: розробляти алгоритм формування ефективного іміджу політичного лідера у медіапросторі; враховувати особливості вітчизняного медіапростору для позиціонування політичних лідерів України.

Навчальні питання

1. Концептуальні рамки поняття медіапростір.
2. Формування ефективного іміджу політичного лідера у медіапросторі.
3. Особливості формування іміджу українських політиків у засобах масової інформації.

1. Концептуальні рамки поняття медіапростір

У сучасному світі інтенсивних інформаційних обмінів медіапростір перетворився на важливу складову функціонування сучасного суспільства, адже він через всю сукупність каналів формування, передачі та зберігання інформації трансформує людську свідомість, спрямовуючи дію не лише на загальнолюдські ціннісні орієнтації, а й на специфічні прояви національних особливостей, культур тощо. Зростаюча роль медіа-простору в сучасному світі спричинила підвищений інтерес учених до вивчення цього феномену з наукової точки зору. Проте слід зауважити, що не зважаючи на те, що перші мас-медіа, а саме — газети виникли у XVII ст., аналізувати мас-медіа та їх впливи, як окремі наукові поняття, вчені почали лише під час Першої світової війни, у зв'язку зі стурбованістю щодо посилення ворожої пропаганди, а також розвитком реклами у повоєнні роки. А медіа-простір, як окремий науковий феномен, за-хідними вченими почав осмислюватися лише у середині XX ст.

В англомовній літературі поняття «медіа-простір» («*media space*») стало використовуватися з 1980-х рр. у дослідженнях, М. Маклюена, а також Р. Стултса і С. Харрісона. В українській науковій думці термін «медіа-простір» було уведено в науковий обіг у 90-х рр. ХХ ст., що передовсім пов'язано з тим, що це поняття нерозривно пов'язано з термінами «медіа» та «мас-медіа», а в українській науковій школі радянського періоду використовувався термін «засоби масової інформації», який є калькою з російського — «*средства массовой информации*». Водночас слід відмітити, що не зважаючи на те, що нині термін «медіа-простір» широко використовується у науковій літературі, на сьогодні відсутнє його однозначне трактування, що пов'язано з кількома чинниками.

По-перше, поруч із поняттями «медіа-простір» використовуються інші терміни в якості синонімічних або близьких за значенням, зокрема «медіа-сфера», «інформаційний простір», «інформаційно-комунікаційний простір», «мас-медійний простір» тощо. При цьому найуживанішим залишається термін «інформаційний простір». Ще одним поняттям, яке іноді заміщає категорію «медіа-простір», є вельми популярне словосполучення «віртуальна реальність», яке використовують тоді, коли хочуть зробити акцент на тому міркуванні, що інформація, що циркулює в медіа-просторі, не завжди відтворює реальну дійсність.

По-друге, відсутність загальноприйнятого визначення поняття «медіа-простору» пов'язано з тим, що до наукового осмислення сутності цього феномену зверталися представники різних наук. Зокрема, через соціологічний підхід визначення його змісту здійснювали В. Ліппман, Г. Лассвел, П. Лазарсфельд, Т. Піскун, Є. Юдіна, через психологічний підхід — М. Маклюен, Ж. Бодріяр, Є. Волкова, через культурологічний підхід — А. Аппадураї, М. Уотерс, Л. Зубанова, С. Кулібаба, через філософський підхід — Д. Рашкофф, Ф. Уебстер, В. Ільганаєва та інші автори. З ускладненням інформаційних відносин, здійснювалися спроби міждисциплінарного визначення поняття «медіа-простір» — зокрема, у роботах С. Грицай можна знайти його філософсько-культурологічне осмислення, а в роботах В. Бузина його системно-діяльне визначення.

У соціологічній традиції медіапростір розглядається з позицій комунікації, випускаючи при цьому також глобальну просторову складову медіапростору. Обмеженість соціологічного підходу до визначення поняття «медіапростір» убачається в тому, що в соціологічній науці досі не склалося єдиної думки щодо самої суті

соціального простору. Існують два принципово різні підходи до розуміння простору. Ще Е. Дюркгейм започаткував традицію аналітичного дуалізму в аналізі простору, яка полягала в тому, що фізичний і соціальний простір вивчалися як два взаємопов'язані, але різні феномени. Інший підхід характерний для праць Г. Зіммеля, який убачав суб'єкт пізнання в людині, а не в суспільстві, і при такому підході весь простір розглядався як соціальний, оскільки його вже не можна відокремити від суб'єкта, що споглядає. П. Бурдьє зробив спробу подолати антагонізм між суб'єктивним і об'єктивним аналізом простору, фізичний простір у такому підході є формою репрезентації соціального простору. Однак використовуючи соціологічні підходи неможливо однозначно визначити, до якої просторової форми належить медіапростір, що становить його фундамент, оскільки інформація, з одного боку, соціальна за своєю суттю, а з іншого — має фізичні характеристики, й складно говорити про первинність одних властивостей медіапростору стосовно інших його характеристик.

Психологічні підходи до визначення поняття «медіапростір» спостерігаємо в працях Є. М. Волкова, Г. М. Маклюєна, які розглядають медіапростір як особливу форму психологічної реальності, що впливає на особистість, унаслідок чого відбувається процес зміни різних аспектів поведінки, мислення, емоційного стану і сприйняття людини в результаті контакту з джерелом інформації. Зауважимо, що психологічний підхід багато в чому перекликається із соціологічним, однак між ними є суттєва різниця: якщо соціологія розглядає вплив медіапростору на суспільство, то психологів цікавить цей феномен з точки зору його впливу на конкретну особистість. При цьому психологічний підхід цілком відображає сутність медіапростору з позицій сучасної психології, однак з точки зору процесу дефініції він є спеціальним, не надає загального уявлення про медіапростір.

У дослідженнях М. І. Бурич та І. А. Смушкової медіапростір розглядається з позицій загальної теорії журналістики. У цих працях медіапростір визначається як відкрита інформаційна система, яка створюється взаємозумовленою цілісністю відносин виробників і споживачів масової інформації, що передається через засоби масової комунікації. Цей підхід розкриває лише частину змістовного поля медіапростору, звертаючись саме до його медійної сторони, але просторові характеристики відсутні.

Однак сучасна наука оперує різними інструментами дослідження неоднозначних, складних, багатofункціональних категорій, до яких, безумовно, належить медіапростір. Одним з таких

інструментів є інтегрований філософсько-культурологічний підхід, який цілком можна застосувати для визначення дефініції «медіапростір», оскільки в його основі є принцип комплексності, що надає можливість розглядати цей феномен у контексті діяльності та подій, які створюють інформаційні приводи в загальному соціально-культурному просторі людського буття. Саме такий підхід спостерігаємо в працях В. О. Ільганаєвої, яка акцентує увагу на тому, що, «створюючи нові умови життєдіяльності соціуму, нова реальність впливає не тільки на його організаційні, комунікаційні особливості, але й на характер суспільних відносин, які стають стрімкішими, медіанасиченішими, розмаїтішими та інтенсивнішими, породжуючи нові соціальнопсихологічні, інформаційно-психологічні феномени: інформаційні фобії, інформаційні навантаження та напруження, агресію та інформаційні злочини». Такий підхід надає нам можливість розглянути визначення поняття «медіапростір» з позицій його багатоаспектності, синтетичного характеру, складності сучасного інформаційно-комунікаційного простору, який «охоплює кілька середовищ, що утворюють нові умови суспільного життя: техносферу, яка побудована на ІКТ; інфосферу, що базується на інформаційно-мережевих магістралях; соціоінфосферу, яка обіймає будь-які потоки інформації, структури, що їх організують і управляють, створюють їх споживання і впливають на стан соціального інтелекту».

Таким чином, на основі проведеного аналізу можемо концептуально охарактеризувати існуючі підходи до визначення поняття «медіапростір» (табл. 1).

Таблиця 1

РІЗНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «МЕДІАПРОСТІР»

№	Наукові підходи	Зміст наукового підходу	Представники
1	Соціологічний	Акцентується на соціальній природі комунікації в цілому. Медіапростір розглядається як середовище, в рамках якого відбуваються соціальні комунікації, розглядаються проблеми впливу медіапростору на суспільство. Сам медіапростір трактується як сукупність засобів соціальної комунікації, які впливають на громадську свідомість.	Г. Зиммель, П. Бурдьє, О. М. Астаф'єва, Т. В. Пискун

№	Наукові підходи	Зміст наукового підходу	Представники
2	Психологічний	Акцентується на психологічних аспектах функціонування медіапростору, розглядаються засоби психологічного впливу медіапростору на особистості. Сам медіапростір трактується як сукупність засобів психологічного впливу на особистість.	Є. Н. Волкова, Г. М. Маклюен
3	Теорія журналістики	Акцентується на практичних аспектах функціонування засобів масмедіа. Сам медіапростір трактується як сукупність засобів масової інформації та масової комунікації.	М. І. Бурич, І. А. Смушкова
4	Філософсько-культурологічний	Надає можливість розглядати цей феномен комплексно, багатаспектно, на різних рівнях і в різних проявах.	В. О. Ільганаєва

Не зважаючи на значну кількість визначень поняття «медіапростір», наразі залишається актуальним його інтегральне осмислення, зокрема з огляду на те, що він впливає на процес формування думок, позицій і здійснення суспільно-важливого вибору, не лише окремих осіб, а й значних груп людей, то ж потребує державного управління його розвитком і захистом, а відтак — уведення його у нормативно-правовий обіг задля прийняття відповідних законодавчих актів і керівних документів державної інформаційної політики на цьому напрямку.

Інформаційний простір, що формується здебільшого засобами масової інформації, став сьогодні вагомою складовою національної безпеки будь-якої держави. Адже проблематика діяльності у медіа просторі полягає у нестабільності та варіативності статусу учасників, високій імовірності перетворення постачальника інформації на споживача, жертви — на злочинця і навпаки. Тому є потреба у заохоченні критичного мислення споживача на ринку інформаційних ресурсів.

Якщо раніше медіа простір був лише цариною інформування, то зараз він набув інформаційно-когнітивного характеру. Нові медіа завдяки спрощеній системі реалізації людиною можливості зворотного зв'язку та миттєвій реакції на повідомлення тради-

ційних ЗМІ спричинили появу такого явища, як медіа-просьюмеризм. Це тип компетентного медіа споживання, який виявляється у здатності аналітично вибирати, оцінювати й декодувати медіапродукти, опановувати інформаційні технології й самостійно виробляти повідомлення, підтримувати діалог із редакціями ЗМІ та впливати на їхні концепції тощо.

Визначаючи медіапростір як соцікультурне явище, в першу чергу необхідно виділити його складові. В узагальненішому сенсі можна відзначити, що це преса, радіо, кіно, телебачення і, нарешті, Інтернет. Ця класифікація далеко не повна, оскільки медіапростір дуже широке поняття. Наприклад, Г.М. Маклюен поділяє медіапростір на такі елементи, як друковане слово, преса, телефон, телеграф, радіо, кіно, телебачення, комікс, ігри, рекламні оголошення і навіть електрика. Тобто все, що пов'язано з комунікаційною дією. Також автор виділяє гарячий і холодний медіапростір, залежно від ступеня участі аудиторії. Гаряче — це більша участь і зворотній зв'язок, тобто отримання певної реакції (рефлексії аудиторії). Згідно з Ж. Бодрієм найкраща, і, що найголовніше, правдива інформація знаходиться на парканах вулиць: «Вулиця є альтернативна та руйнівна форма всіх мас-медіа, оскільки, на відміну від останніх, вона не є об'єктивованою опорою переданого змісту, який залишається без відповіді, мережею передачі інформації на відстані; вулиця — це простір, в якому вже прокладено шлях символічному обміну словом, яке не відбивається на екрані мас-медіа. Будучи інституціоналізованим за допомогою засобів відтворення, перетвореним на видовище за допомогою масмедіа, слово вмирає». Тобто це простір, який не обтяжений певною маніпуляційною складовою, контролем, цензурою.

Характер медіапростору подвійний і досить невизначений з позиції корисності та позитиву для людини і суспільства в цілому. У наш час ми вже не уявляємо життя без масмедіа, але з іншого боку засоби масової комунікації формують шаблонність мислення, вчинків, ідеалів, наслідування нереальним образам. Але в той же час складно переоцінити коефіцієнт корисної дії: значно економиться час, зручне отримання інформації в будь-якому вигляді. Це безперечно досягнення людства. Проблеми є, але і є способи їх вирішення. На кожен дію є протидія. Г.М. Маклюен у своїй роботі говорить, що медіапростір відображає бажання людей виглядати натурально, прагне до природності і виховання в суспільній свідомості гуманізму та емпатії один до одного. Але, можливо, це було реально набагато раніше. На даний момент засоби масової комунікації втратили своє природне

призначення. Сьогодні в мас-медіа культивуються абсолютно нереальні, неприродні образи, які поступово витісняють реальність життя та прагнення до натурального. Можна зробити висновок, що в комунікаційному просторі відсутня форма діалогу, а притаманний лише монолог (репортаж, сюжет, стаття, новини — це все форма монологу). Звичайно, це не стосується спілкування в Інтернеті, по телефону. Але це дуже вузьке коло людей, який надає комунікаційну дію на невелику кількість учасників. Що ж стосується впливу і сприяння в межах області, країни, всього світу — це лише монолог, який ми слухаємо. Кожне суспільство самобутнє і має свої соціальні, правові, моральні норми; цінності і ідеали; способи існування. З цим фактом нерозривно пов'язана форма і зміст медіапростору. Безумовно, є чітко визначені світові стандарти, але в кожній країні є свій комунікаційний процес і медійний простір. У зв'язку з цим хотілося б зазначити, що в нашому суспільстві спостерігається тенденція наслідування західним зразкам, які абсолютно нам не властиві

Медіапростір є за своєю суттю не стільки ретранслятором інформації, але і її виробником, усі події об'єктивно існуючого світу створюють інформаційні передумови, у зв'язку з чим медіапростір постає як складна, глобальна система, що самоорганізується, містить усі соціально-культурні складові, які здатні генерувати інформаційні передумови і запити, здатні забезпечувати потреби в інформації всіма можливими комунікаційними засобами. На нашу думку, необхідно ввести до структури медіапростору весь обсяг інформації, що циркулює в інформаційних потоках, різних за обсягами, часом створення, актуальності, інформативності, швидкості протікання, всі засоби трансляції інформації, зокрема бібліотеки, архіви, сховища, ЗМІ, засоби усної комунікації, оскільки сучасний медіапростір активно генерує інформаційні приводи, які транслюються не тільки засобами масової інформації, але циркулюють у суспільстві на рівні усної індивідуальної комунікації, що відповідає обраному нами інтеграційному підходу до розгляду медіапростору як цілісного утворення. Такий підхід до визначення змісту поняття «медіапростір» дозволяє виокремити його в просторову категорію (поряд з поняттями «простір — час», «простір — обсяг», «простір — відстань»), у рамках якого і тільки в ньому відбуваються всі процеси обміну інформацією та спілкування на різних рівнях і за допомогою різних комунікаційних засобів.

Медіапростір функціонує як цілісна соціально-комунікативна, інформаційна система, що забезпечує різні форми соціальної ко-

мунікації, посідаючи таким чином провідне місце в сучасному просторі людського буття початку ХХІ ст. Отже, у різних трактуваннях термін «медіапростір» відображає лише окремі його характеристики, що цікавлять представників тих чи тих наук і має вузькопрофесійний погляд на медіапростір. Саме в ньому відбуваються два взаємопов'язані процеси: формування потоків соціальної інформації та генерація потоків у семіосфері сучасної цивілізації. Медіапростір можна позиціювати як особливу реальність, яка є частиною глобального простору людського буття, що генерує і організує виробництво та споживання інформації в будь-яких формах соціальної комунікації. Підсумовуючи, зазначимо, що нова соціальна реальність, що нині є глобальним інформаційним середовищем, у рамках якого відбуваються всі процеси, пов'язані із соціальною комунікацією.

2. Формування ефективного іміджу політичного лідера у медіапросторі

Імідж сучасного політичного лідера — це складний соціально-психологічний феномен, де окрім особистісних якостей, проявлених у його поведінці, представлено елементи образу, створеного засобами масової інформації, наділеного оцінкою позитивної /негативної конотації та донесено до свідомості потенційного електорату. Імідж є своєрідним конструктом, схемою, у якій певні якості перебільшені та виділені, а наявні, водночас, лакуни, дають можливість, охопивши стереотипний зміст, домислити його до цілого, наповнити емоційними переживаннями. Імідж полягає у заміні глибинного портрету політика знаковим заміником, який відображає його основні риси. В контексті окресленої теми релевантним є поняття поточного іміджу, під яким розуміють як позитивний, так і негативний образ політика, який створюється в свідомості суспільства у певний часовий проміжок та здатний змінюватися залежно від зміни політичного контексту.

Мабуть, справедливо ЗМІ нині називають зброєю масового ураження. У процесі створення іміджу політичного лідера визначальну роль відіграють методи підбору та інтерпретації фактів, котрі диктуються певною концепцією. Концепція ж формується під конкретні цілі та завдання, котрі стоять перед її авторами, наприклад, робота над іміджем конкретного політика. Інформація — частина нашого повсякденного життя. Крім того, вона є інструментом у руках політиків. ЗМІ — це свого роду фільтр, через

котрий проходить інформація перед тим, як дійти до аудиторії. Відбір, форма подачі та тиражування інформації — безпосереднє завдання та суспільна функція ЗМІ. У результаті ЗМІ стали головним інструментом для поширення повідомлень, що впливають на суспільну думку. Французький політолог А. Моль пише, що ЗМІ фактично контролюють усю нашу культуру, надають їй певної ваги, підвищують цінність одних ідей, знецінюють інші, поляризуючи у такий спосіб все поле культури. Те, що не продукують у наш час ЗМК, не здійснює впливу на розвиток суспільства. Отже, сучасна людина не може ухилитися від їхнього впливу. Досягнення сучасної техніки та психології відкривають широкі можливості для різного роду маніпуляцій суспільною свідомістю в інтересах певних груп, політичних й економічних еліт. З приводу цього Й. Шумпетер зазначив, що «читачі газет, аудиторія радіо, члени якої-небудь партії, навіть якщо вони не знаходяться разом, можуть бути об'єднані в психологічний натовп і зведені до безумного психічного стану, коли будь-яка спроба навести раціональні аргументи тільки збуджує тваринні інстинкти».

Маніпуляції свідомістю немислимі без навмисного спотворення реального положення речей шляхом замовчування одних фактів і демонстрації інших, публікації неправдивих повідомлень, пробудження в аудиторії негативних емоцій за допомогою візуальних засобів чи словесних образів. Усі ці засоби спрямовані на створення в людей певного емоційного настрою та психологічних установок. Деяким українським ЗМІ властиве прагнення не давати фактам говорити самим за себе. Вони впевнені, що це вони повинні визначати реальність і робити ті чи ті висновки. На думку іспанської журналістки П. Бонет, «в більшості «журналістських» матеріалів критерії нерухомі та наперед фіксовані, а факти шукають тільки для того, щоб вставити їх в уже виведені концепції. Якщо факти не збігаються з поданим поглядом — їх ігнорують».

Загалом, сьогодні спеціалісти вважають, що пряма неправда чи фабрикація фактів не сприйматиметься тільки в тих випадках, коли її легко виявити. Та коли викриття ускладнене недоступністю інформації чи обійдеться опозиції надто дорого, преса безсоромно виплескує неправду. Існує така формула: «в політиці слово «правда» означає будь-яке твердження, неправдивість котрого не може бути доказана». Особливо легко обманювати, коли неправда опирається на закладений у свідомості стереотип. Д. Кін, наприклад, уважає, що традиції «політичної брехні», котрі мають глибоке коріння в історії, отримали добру підтримку у вигляді

сучасних методів реклами та «паблік рілейшенз». Це мистецтво брехні найбільший розвиток отримало в США, де адміністрація Білого Дому регулярно шукає форми зображення Президента в ЗМІ.

Практичний характер маніпуляції свідомістю за допомогою ЗМІ особливо проявляється в період виборів. Особлива роль у цьому процесі належить телебаченню. Значно підсилюється інтерес усіх інформаційних передач до діяльності партій та об'єднань напередодні виборів, до їх програм. Багато подій економічного, соціального, міжнародного життя коментуються крізь призму майбутніх виборів, з погляду їх можливого впливу на настрої виборців. Формується своєрідна *медіасвідомість*. *Це свідомість, заснована на хибних цінностях, маніпулятивних інтерпретаціях, подвійній моралі, коли реальність, пропонована ЗМІ, відрізняється від дійсної*. Громадська думка через медіасвідомість значно спотворюється. Зауважимо, що в Україні порівняно із західними країнами, система масової інформації розвинена значно слабше. Однак і в нашій країні нині спостерігається інформаційний бум. Британський професор Дж. Кін наводить приклад, який ілюструє сучасний стан взаємин ЗМІ та влади: «У ранньомодерну добу вважалося, що загрозою для громадян є їхня недостатня поінформованість і що використання преси для жбурління критичних камінців у вікна тайнолюбивої влади збудить суспільний відгук. Деспотична влада захитається. Громадяни здобудуть можливість гласно керувати самі собою, без облуди й незнання реальності. Сьогодні у світі, за нечисленними винятками, панує протилежна тенденція: інформації так багато, що дефіцитом виявилася здатність громадян розібратися у ній».

Важливим інструментом передвиборчої боротьби є опитування суспільної думки та рейтинги політиків. У демократичній політичній системі «еквівалентом вислову «Бог з нами» сьогодні стала «Суспільна думка з нами». Такий фундаментальний ефект опитування суспільної думки: стверджувати думку про існування єдиної суспільної думки, тобто легітимізувати певну політику і закріпити відношення сил, на котрих вона заснована чи котрі роблять її можливою». У період виборів рейтинги та прогнози виконують двояку функцію: з одного боку, вони дають декотрий, нехай приблизний, зріз настроїв електорату і слугують для корекції роботи виборчих штабів. З іншого боку, за свідченнями соціологів, будучи опублікованими, вони впливають на виборців, формуючи у них певні очікування. Ці дві функції опитування та рейтингів значною мірою суперечать одна одній: фактичний і

бажаний рейтинг не завжди збігаються. Тому, не дивно, що деякі соціологічні служби в період виборів створювали двояку продукцію: для конкретного замовника, котра не призначалася для публікацій, і для широкої аудиторії. Розбіжності були часом достатньо суттєвими. Схожа практика підтверджує думку Поль Бурдье про те, що «зондування суспільної думки в сьогоdnішньому вигляді — це інструмент політичної дії».

Застосування технологій «промивання мізків» викликають достатньо гостру та багато в чому обґрунтовану критику. Ще Еріх Фромм, описуючи проект нового суспільства, стверджував, що «потрібно заборонити всі методи «промивання мізків», котрі використовуються в промисловій рекламі та політичній пропаганді. Ці методи «промивання мізків» є небезпечними, тому що змушують нас вибирати тих політичних діячів, котрих ми ніколи б не вибрали, якби повністю контролювали себе. Але ми далеко неповністю себе контролюємо, бо в пропаганді використовуються методи гіпнотичного впливу на людей...Ці методи ... представляють серйозну загрозу психічному здоров'ю, особливо ясному та критичному мисленню та емоційній незалежності». Справді, ефект навіювання досягається перш за все не змістом інформації, а її зовнішньою формою, виразністю, емоційним забарвленням повідомлень, авторитетом і довірою до джерела. Навіювання базується на слабкому усвідомленні та низькій критичності сприймання поданої інформації, тому засоби навіювання розраховані на зниження активності розуміння, розгорнутого логічного аналізу й оцінки. В результаті такого впливу «вибори стають хвилюючою мелодрамою, «мильною оперою», коли на карту поставлені надії та сподівання кандидатів, а не політичні проблеми. Виборці можуть навіть стати учасниками цих драматичних подій, віддавши свій голос за свого кандидата. І хоча немала частина населення відмовляється брати в цьому участь, більшість людей захоплює це видовище, котре нагадує театральні ігри гладіаторів, тільки на арені виступають політики.

Протягом останніх років соціальні медіа все активніше використовуються у політичній комунікації як громадянами, так і політичними інститутами. Можна з упевненістю стверджувати, що сьогодні саме ці нові майданчики обумовлюють розширення політичного дискурсу в інтернет-просторі. Серед їх об'єктивних переваг можна назвати уніфіковану та мінімалістичну архітектуру з низьким порогом входження, доступність, скорочення витрат на комунікативні акти та їх ретрансляцію, асинхронність, зменшення кількості шумів, що спотворюють повідомлення

Політичні діячі, партії, державні структури завжди воліють до безпосередньої, немедійованої комунікації з громадянами, тому досить швидко (особливо в розвинених демократичних країнах) навчилися використовувати канал соціальних медіа для самопрезентації, інформування, діалогу, отримання зворотного зв'язку, контролю, рекрутування та мобілізації електорату. Показовими є сплески їх інтернет-активності в періоди виборчих перегонів. Значну роль подібні політичні практики відіграють у політичному полі США. Приклад успішної імплементації інтернет-складової в політичну кампанію Барака Обама на президентських виборах 2008 р., що принесла йому перемогу, став уже хрестоматійним. Українська дослідниця нових медіа О. Зернецька пов'язує цей успіх з деконструкцією таким чином давно сформованої традиції побудови політичної кампанії з упором на медіа-ефекти від прихованої або прямої телевізійної політичної реклами, піару та інших добре відомих медіа-орієнтованих тактик просування кандидатів. Ця кампанія Барака Обама за своїми результатами може служити зразком соціальної інженерії, коли відносно нова форма комунікації, маргінальна на думку опонентів чи недоступна їм, актуалізується, популяризується й ефективно використовується для досягнення політичних цілей — фандрайзингу, підвищення активності та політичної участі виборців, агітації. У цьому зв'язку можна провести паралель з новаторським використанням можливостей телебачення в президентській кампанії Дж.Ф. Кеннеді в 1960 р. Однак, подібні технології не варто інферналізувати (як це роблять деякі журналісти і блогери) — вони є лише каналом, нехай ефективним, але доповненням до загального набору методів роботи штабів кандидатів і традиційних ЗМІК. Слід додати, що під час президентських виборів у США в 2012 р. вже всі висуванці фокусувалися на соціальних медіа для просування своєї кандидатури. Втім, удалий розвиток напрацювань кампанії 2008 р. зі значним розширенням цільових платформ, обхвату аудиторії, застосуванням вдосконаленого аналізу великих потоків даних, мікротаргетингу, адаптації меседжів для конкретних груп електорату дозволили Б. Обамі зберегти лідерство в цьому типі комунікації з виборцями, що знову сприяло його перемозі. Більш того, набагато важливіше, що успіхи Б. Обама змусили політтехнологів і політичних консультантів усього світу звернути увагу на феномен соціальних медіа і намагатися використовувати їх у тій чи іншій мірі в надії скопіювати застосовані у США технології, породивши моду на політичні кампанії в Інтернеті. (А імідж передової компанії сфери маркетингу в но-

вих медіа, що закріпився за Blue State Digital після кампанії Б. Обами 2008 р., дозволив їй попрацювати зокрема з Ділмою Руссефф, Енріке Пенья Ньето та Франсуа Олландом.)

Коротко окреслимо основні результати наукових досліджень щодо ефективності використання соціальних медіа політиками США.

1. Крістін Вільямс і Джеф Гулаті за результатами аналізу використання Facebook під час виборчих кампаній в Конгрес США приходять до висновку, що існує пряма кореляція між кількістю користувачів Facebook, які підтримують кандидата, і його результатами на виборах. Соня Утз, розглядаючи вибори в Данії 2006 р., стверджує, що сайти соціальних мереж дозволяють політику налагодити комунікацію з людьми, які мало цікавляться політичним процесом, тому що вони можуть стежити за його профілем у соціальній мережі так само, як за профілями своїх друзів і близьких. Крім того, політики, які регулярно спілкуються з аудиторією в соціальних мережах, сприймаються користувачами Інтернету позитивніше. Тим не менш, дискусійним залишається потенціал механізму конвертації цього онлайн-діалогу і кількості отриманих «лайків» у реальний політичний капітал і голоси виборців. Вейву Чжан показує в даному контексті, що розгортання політичної кампанії на сайтах соціальних мереж співвідноситься швидше з громадянською активністю користувачів, ніж з політичною участю або довірою до влади, значно поступаючись в ефективності впливу користувачів один на одного.

2. У дослідженні групи Суніла Ваттала з Fox School of Business робиться спроба виявити вплив політичних блогів у порівнянні з такими соціальними медіа, як MySpace і YouTube, на політичну конкуренцію під час президентських праймеріз кампанії 2008 р. у США. У результаті вчені констатують відповідність між частотою згадувань імен кандидатів у блогах і результатами опитувань громадської думки, проведених Інститутом Геллапа. Цікаво, що кореляція по відношенню до частіше згадуваних у традиційних медіа кандидатів вище, ніж по відношенню до згадуваних рідше, тоді як статистика по MySpace і YouTube говорить на користь рідше згадуваних. Так у групі кандидатів-республіканців, згадуваних у ЗМІ рідше середнього показника, Рону Полу (Ron Paul), 72-річному конгресмену від штату Техас, вдалося зібрати більше коштів порівняно з іншими переважно завдяки активному використанню маркетингу в соціальних медіа. Ці дані можна трактувати як обнадійливий факт потенціалу альтернативних каналів комунікації з виборцями і зниження порогу

входження для немейнстримових політиків. Принаймні, стосовно електорального поля США. Фаррел і Дрезнер обґрунтовують вплив блогосфери на політичний дискурс тим, що найрейтинговіші політичні блоги впливають на журналістське середовище, яке потім забезпечує мультиплікаційний ефект поширення блогерських новин та аналітичних матеріалів.

3. Група Дженіфер Голбек за результатами дослідження 6000 твітів з мікроблогів американських конгресменів вказує, що політики здебільшого використовують Twitter для розповсюдження новинних повідомлень про себе, посилянь на замітки в блогах і для висвітлення своєї діяльності, тобто для самопрезентації. Тим не менш, певна кількість твітів припадає на пряму комунікацію між конгресменами та іншими користувачами, які відправляють їм запитання та коментарі. Вчені роблять висновок, що подібна політична комунікація має мало спільного із забезпеченням більшої транспарентності влади, крім анекдотичних випадків, як, наприклад, твіт Пітера Хоукстри про приземлення в Багдаді під час його секретної місії в Ірак у 2009 р.

3. Особливості формування іміджу українських політиків у засобах масової інформації

Український «феномен» ролі і значення ЗМІ в розбудові громадянського суспільства полягає в тому, що теоретично засоби масової інформації і комунікації є елементами та інструментами громадянського суспільства, а практично більшість ЗМІ, особливо регіональні і комунальні, переважно обслуговують інтереси владних регіональних команд. Це ставить їх у пряму фінансову і організаційну залежність від органів влади й об'єктивно створює нерівні умови для функціонування суб'єктів інформаційної сфери. На основі одержуваної інформації у громадян формується думка про діяльність президента, уряду, парламенту, лідерів партій та інших політичних інститутів, економічну, культурну життєдіяльність суспільства. Тому інформація, що виходить зі ЗМІ, повинна бути достовірною, об'єктивною, повною, всебічною. У цьому значенні інформація виступає і як передумова дій будь-якого суб'єкта політичної взаємодії, і як його найважливіша умова, котра дозволяє людям ефективно брати участь у цьому процесі заради досягнення своєї мети. Знання, інформація використовуються не тільки для підготовки урядових рішень і безпосереднього впливу на свідомість людей, а й для створення

певного іміджу політичних лідерів з метою забезпечення політичної лояльності і підтримки громадян.

Тенденція до персоналізації політики в більшості випадків є результатом впливу саме засобів масової інформації, зростання уваги до політичних шоу, тенденції до медіатизації політики взагалі. На думку М. Головатого, така тенденція для України характерна і склалася історично. Останні виборчі тенденції показують, що люди все більше починають звертати увагу не на політичні ідеї, а на людину, яка їх проголошує. Все частіше яскравий особистий образ кандидата працює навіть краще, ніж його передвиборча ідея. Яскравий образ кандидата характеризується тим, що кандидат виходить до виборця зі своєю легендою, зі своїм іміджем. На сучасному етапі розвитку суспільства особистий образ політика набуває великого значення остільки, оскільки політичні платформи кандидатів у президенти чи різні політичних партій стають схожими одна на одну. Тому створення позитивної репутації політика сприяє формуванню довіри населення до нього, до політичної сили, яку він уособлює. Не можна лишити поза увагою той факт, що ефективність механізму формування іміджу політичного лідера в Україні значною мірою залежить від контролюючих впливів ЗМІ як вагомого політичного інституту на владу й громадську думку. Формування політичного лідерства забезпечує система ЗМІ як складова сучасної політики, дієвий засіб державної звітності, а не лише реалізації влади.

Вплив ЗМІ на електорат має цікаві особливості. Наприклад, Філіп Конверс провів у США цікаві дослідження стосовно впливу ЗМІ на електорат. У результаті він встановив, що компетентними виборцями є ті, котрі приділяють більшу увагу ЗМІ, а також ті, котрі взагалі ними не цікавляться. Виборці, котрим важко визначитися за кого голосувати, рідко стежать за політичними перегонами. Іншими словами: найменш залучені виборці, не отримуючи інформації через ЗМІ, притримуються стабільних поглядів, тому що не володіють новою інформацією, котра могла б змінити їхні електоральні переваги. Виборці, котрі регулярно стежать за повідомленнями ЗМІ, добре поінформовані, і, як правило, нова інформація не зможе вплинути чи змінити їхні погляди. Факти змінюються — позиція залишається. Ті, що вагаються, і політикою, і ЗМІ цікавляться час від часу, тому їхні політичні пристрасті — хиткі та нестійкі. Таким людям легко нав'язати позицію, відмінну від їх попередньої. Результати дослідження Ф. Конверса можна застосовувати і до українських виборців. Українська практика виборів підтверджує високе сприймання щодо ЗМІ частини україн-

ського електорату, котрий вагається, чи не може визначитись. Існує думка, що «населення держав, котрі звільняються від «пут тоталітаризму», має високу навіюваність». Суспільство стало, як тоді висловлювались, «надто політизованим» і сприйнятливим до популістських заяв новоспечених «демократів».

Узагалі, феномен посттоталітарної свідомості заслуговує окремого дослідження. Ідеологія комунізму винайшла спосіб розкладати моральні, релігійні, правові й політичні цінності зсередини, подолавши у такий спосіб їхню здатність чинити опір зовнішньому тискові. Поширений тип людини, залишений нам у спадок тоталітарним минулим, — це тип залежної та інертної людини, яка не мислить себе вільною, суверенною особистістю. Вона не вважає себе відповідальною за стан суспільства та держави, за хід історії, за вибір майбутнього. Її життєве кредо — від мене нічого не залежить. У пострадянських державах переважає суспільнопсихічний тип людини, яка успадкувала спосіб мислення, спосіб почування та поведінки залежної, несамостійної особистості.

У цьому контексті своєрідністю формування іміджу українського політика є те, що він створюється в умовах занепаду цінностей, які були притаманні минулим поколінням, одночасно із застосуванням новітніх виборчих технологій. Сьогодні, в умовах відсутності єдиного цілісного погляду на розвиток держави, чіткої національної ідеї, відсутній і загальний стрижень, який визначає напрям думок і дій людей. Тому в контексті політичної свідомості, в процесі формування іміджу політика наголос робиться саме на політичній психології, в межах якої проходить формування іміджу певного лідера.

Такий погляд справді підтверджується українською виборчою практикою, але водночас варто відзначити, що українці набули вже певного досвіду і стали більш обережно ставитися до обіцянок політиків. Сьогодні слова-обіцянки та гасла — не діють. Не діє навіть жакхливий компромат, адже невідомо, де правда, а де брехня. І не очевидно, що ці ліпші за тих і навпаки. Суспільство втратило критерії істини і справедливості. Це ціна за спробу перетворити дійсність, за колективне занурення в прекрасний світ «помаранчевих надій». Спротививши абсурдність кучмівського режиму, суспільство збурило само себе, своє життя, свій світ і потрапило в нову дійсність, чимось несамовито схожу на попередню, а чимось і докорінно відмінну.

Проаналізувавши виборчі кампанії в незалежній Україні з точки зору інформаційно-комунікаційних ресурсів, ми бачимо

утвердження дедалі вагомішого впливу рекламних кампаній. У 1994 р. президентська та парламентська рекламні кампанії були скромними, примітивними та неінтенсивними. У комунікативно-інформаційній сфері плюралізм процесу виборів забезпечувався не збалансованим інформуванням, а поляризацією більшості ЗМІ навколо того чи того кандидата. В 1999 р. спостерігаємо сплеск рекламної кампанії в Україні. В цей період до політики активно почали залучатися ЗМІ. Означені вибори стали важливим етапом розвитку української політичної іміджології.

Вибори 2004 р. позначені інтенсивним використанням іміджевого ресурсу; спостерігалася персоніфікація політичних партій і блоків. На цих виборах почали активно залучатися прихована політична реклама, антиреклама, адміністративний ресурс. Крім того, вибори показали низький рівень довіри до ЗМІ. Президентські вибори 2004 р. стали першими в історії України, коли два кандидати в президенти репрезентували не «ліву» або «праву» ідеології, а перш за все захід і схід держави як різні за менталітетом і поглядами на майбутнє. Вони, за твердженням соціологів і політологів, стали найменш толерантними та водночас найпотужнішими з погляду рекламної кампанії. В цей період телебачення пропонувало аудиторії три основні рекламні іміджі кандидатів у президенти: 1) соціальний прагматизм (В. Янукович), 2) моральний імператив (В. Ющенко), 3) попередження про загрози (Р. Козак, О. Базиліук). Іміджі інших кандидатів залишилися змістовно нерозгорнутими.

Звертає на себе увагу така обставина: якщо порівняти інформаційно-комунікаційну складову діяльності трьох перших президентів незалежної України, то слід зазначити, що Л. Кравчук фактично позбавив себе можливості маневрувати і зондувати реакцію громадської думки на перебіг подій за його участю, оскільки проведення прес-конференцій і написання письмових заяв з тих чи тих питань входило до нерегулярних службових обов'язків його прес-секретарів. Зовсім інша інформаційно-комунікаційна модель відносин з пресою через посередництво прес-секретарів використовувалась Л. Кучмою. Він не обмежував своїх прес-секретарів у проведенні тижневих брифінгів або здійсненні інших форм зв'язків з представниками мас-медіа. Мали таку ж свободу й інші відповідальні співробітники адміністрації президента: глава адміністрації, радники, помічники, керівники структурних підрозділів апарату президента.

Цей стандарт роботи з мас-медіа був збережений і у секретаріаті президента В. Ющенка, який доповнив його регулярними вла-

сними зверненнями до громадян по радіо і телебаченню. Зокрема, на Першому каналі Національної телерадіокомпанії існувала щотижнева програма «Акценти Президента». Основні види інформаційно-комунікаційної діяльності прес-служби президента В. Януковича та членів його команди здійснювалися чи не найактивніше, порівняно з попередніми прес-службами президентів України: прес-конференції, брифінги, теле- та аудіопередачі, письмові заяви для преси, інтерв'ю тощо.

На сьогодні державна влада і ЗМІ мають особливі важелі тиску один на одного. Як з'ясувалося, ЗМІ в такому випадку використовує свій багатий ресурс і прямий зв'язок із населенням. А вже влада, володіючи багатим адміністративним і фінансовим потенціалом, намагається шляхом фінансування чи придбання контрольного пакета акцій найвпливовіших у країні ЗМІ створювати свій позитивний імідж. Схожа тенденція легко простежується, оскільки в умовах нових економічних реалій основним завданням ЗМІ стало отримання прибутків, що не завжди вдається без підтримки зацікавленої забезпеченої сторони. Особливо яскрава присутність власника, чи це влада, чи її опонент, простежується в період передвиборчих кампаній, які приносять деяким ЗМІ значний прибуток, особливо тим із них, котрі мають великий тираж, чи широкий спектр мовлення. При цьому важливо відзначити, що залучення ЗМІ до виборчого процесу достатньо часто супроводжується так званими інформаційними війнами, що розгораються у боротьбі за владний ресурс між потужними політико-фінансовими групами країни. Тому достатньо закономірний той факт, що, наприклад, в Україні важливою тенденцією останніх років стало виникнення потужних інформаційних структур, так званих медіаімперій. Велика частина електронних і друкованих ЗМІ сконцентрувалась у руках олігархів-бізнесменів чи політиків, які отримують безпосередню користь, контролюючи потужні ЗМІ. Після подій 24 листопада 2004 року ми мали змогу спостерігати як у різній формі від цензури та темників тоді офіційно відреклись колективи практично всіх українських загальнонаціональних телеканалів. Здавалося, що демократія та свобода у вітчизняних ЗМІ перемогла назавжди. Проте, на думку Є. Чечеринди, журналіста, головного редактора порталу INTV, після випробувань вогнем і водою наші ЗМІ не витримали найважчого випробування — мідними трубами, тобто грішми, точніше дуже великими грішми. Те, що часом відбувається в інформаційному ефірі всіх, без виключення, телевізійних каналів, не має нічого спільного з об'єктивною політичною журналістикою. Це скоріш

одна велика біржа чи ринок із продажу свого рейтингу, імені, авторитету й аудиторії. Ціни давно озвучені та добре відомі покупцям. Продається все — від простого інформаційного сюжету до інтерв'ю з гостем у прямому ефірі. Лідера партії можуть запросити в студію за \$70 тис. одні, інші пропонують альтернативу \$30 тис. тощо. Однак, чи цього хотіли українці 2004 року? Чи цього прагнули журналісти, влаштовуючи акції в підтримку свободи слова і демократії, відмовляючись виконувати темники в ефірах своїх каналів і звільняючись із «такої» роботи? Чи таким ми бачили майбутнє українського ТБ?. Результатом тієї боротьби сьогодні стало право керівництва телеканалів «брати» у всіх і без винятку.

Таким чином, політичні лідери України дедалі більше звертають увагу на формування свого іміджу через ЗМІ, але цей процес поки що відбувається стихійно. Громадяни України, як засвідчують результати більшості соціологічних досліджень, бажають бачити на посаді Президента визнаного лідера загальнонаціонального масштабу, раціонального політика, який, очоливши державу, керуючись Основним Законом і демократичними принципами, впевнено здійснив би низку реформ. Навіть з активним використанням ЗМІ харизматичний тип лідера національно-державного рівня, який є втіленням і символічним центром політичної системи, що зосереджує формальні й неформальні лінії керівництва в єдине ціле, виражений слабо.

Терміни та поняття

Медіапростір, медіатизація політики, медіареальність, медіасвідомість, медіа-просьюмеризм, імідж політичного лідера, поточний імідж, бажаний імідж.

З а п и т а н н я

1. Поясніть, що таке медіапростір.
2. У чому полягають складнощі окреслення поняття медіапростору?
3. Які основні підходи до тлумачення медіа простору сформувались в суспільних науках?
4. Яке стратегічне значення медіапростору для формування іміджу політичного лідера?
5. Окресліть історичний досвід використання традиційних мас-медіа політичними лідерами.
6. Обґрунтуйте значення та подальші перспективи використання соціальних медіа у формуванні іміджу політичних лідерів.

7. Проведіть порівняльний аналіз традиційних мас-медіа та соціальних медіа з точки зору їх ефективності у виборчій кампанії.
8. Охарактеризуйте особливості вітчизняного медіапростору політичних лідерів України.
9. Які особливості формування іміджу політичного лідера в сучасній Україні?
10. Окресліть особливості медіа-простору політичних лідерів України на прикладі останніх президентських та парламентських виборів.

Творчі завдання

1. Дослідіть ток-шоу трьох новинних телеканалів України за останні два місяці. Узагальніть частоту відвідуваності запрошених гостей і зробіть власні висновки.
2. Дослідіть зміст двох суспільно-політичних видань України за останні два місяці. Зверніть увагу на згадки в них політичних лідерів (у позитивному чи негативному прояві) і зробіть власні висновки.
3. Використовуючи матеріали передвиборчої агітації політичних лідерів під час парламентських виборів 2019 р. окресліть їх медіапростір у кількісному вимірі (у вигляді діаграми, де вказано пріоритетні засоби мас-медіа та соціальні медіа).
4. Використовуючи матеріали передвиборчої агітації П. Порошенка та В. Зеленського під час президентських виборів 2019 р. окресліть їх медіапростір та ключові меседжі у кількісному вимірі (у вигляді діаграми, де вказано пріоритетні засоби мас-медіа та соціальні медіа).

Теми рефератів

1. Концептуалізація поняття медіапростір в українській політичній науці.
2. Нормативно-правове регулювання функціонування засобів масової інформації в Україні під час виборчого процесу.
3. Особливості формування іміджу політичного лідера в Україні.
4. Особливості медіапростору політичних лідерів під час парламентських виборів 2019 р.
5. Особливості медіапростору П. Порошенка та В. Зеленського під час президентських виборів 2019 р.

Рекомендована література

1. Бодрийяр Ж. Реквием по масс-медиа // Поэтика и политика. М.; Ин-т экспериментальной социологии. СПб.: Алетейя, 1999. С. 193—226.
2. Больц Норберт. Абетка медіа / Норберт Больц ; [пер. з нім. В. Климченка ; за заг. ред. В. Ф. Іванов]. К. : Акад. укр. преси : Центр вільної преси, 2015. 176 с.

3. Брайант Д. Основы воздействия СМИ / Брайант Д., Томпсон С. М.: Изд. дом «Вильямс», 2004. 432 с.

4. Браун Дж. Техники воздействия: от пропаганды до промывания мозгов // Как «переключают» народы. Психологические и информационные операции, как технологии воздействия на массовое сознание в XX веке. К.: Логос, 1998. 182 с.

5. Ільганаєва В. Інституалізація соціально-комунікаційної сфери суспільства // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. 2008. № 1 2. С. 149 153.

6. Ільганаєва В. Інформація та знання в соціально-комунікаційних процесах // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. 2009. № 2. С. 149 153.

7. Красницька О. В. Основы ораторського мистецтва та риторичної комунікації : практикум / Ольга Красницька ; Нац. ун-т оборони України ім. І. Черняхівського, Каф. суспіл. наук. К. : Компринт, 2019. 106 с.

8. Липпман У. Общественное мнение. М.: Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2004. 384 с.

9. Луман Н. Реальность массмедиа / Пер. с нем. А.Ю. Антоновского. М. : Праксис, 2005. 256 с.

10. Маклюэн Г. М. Понимание медиа: Внешние расширения человека / Пер. с англ. В. Николаева; Закл. ст. М. Вавилова. М. ; Жуковский : «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003.

11. Медіа-захід: інструкція з організації та проведення / [авт.: Ю. Бабко, Т. Матичак, М. Саврун ; заг. ред.: І. Кармелюк та ін.]. [Б. м. : б. в., 2017]. 53 с.

12. Морарь М. В. Партійне лідерство як політичне явище ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Мелітополь : Ваша газета, 2011. 398 с.

13. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение: Открытие спирали молчания / Э. Ноэль-Нойман. М.: Прогресс-Академия, 1996. 352 с.

14. Опришко Л. Правила світу інформації: як українським медіа наблизитися до європейських стандартів : посіб. для журналістів / [Л. Опришко, Алі Сафаров, О. Чуранова]. — К. : К. І. С., 2019. — 107 с.

15. Політика в особах (політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Ф. М. Рудич та ін. ; за заг. ред. Ф. М. Рудича] ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. К. : ПП-ЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012. 397 с.

16. Політична еліта та лідерство : хрестоматія / М-во освіти і науки України, Терноп. нац. екон. ун-т ; [уклад.: Т. В. Гончарук-Чолач, М. Л. Шумка]. Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2019. 267 с.

17. Прайс М. Телевидение, телекоммуникации и переходной период: право, общество и национальная идентичность. М.: Изд-во Москв. ун-та, 2000. 336 с.

18. Рада Європи. Медіа та вибори : зб. док. Ради Європи. К. : К.І.С., 2019. 121 с.

19. Симонено О. Інформаційні основи у формуванні іміджу сучасних політичних лідерів України//Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. Вип 2(70). С. 352—364.
20. Симулякри і симуляція / Ж. Бодріяр. К.: Вид-во Соломії Павличко ОСНОВИ, 2004. 230 с.
21. Уэбстер Ф. Теории информационного общества. М.: Аспект Пресс, 2004. 400 с.
22. Хабермас Ю. Социологическое сознание и коммуникативное действие / Пер. с нем.; Под ред. Д. В. Колосова. СПб. : Питер, 2000. 180 с.
23. Чекушов А. А. Медиапространство: проблемы ценностного взаимодействия субъектов. М. ; Екатеринбург : Академ. проект, 2007. 509 с.
24. Чернявська Л. В. Соціальний простір мас-медіа / Чернявська Л. В. ; [за наук. ред. В. В. Різуна] ; ДВНЗ «Запорізь. нац. ун-т» М-ва освіти та науки України. Запоріжжя : Запорізь. нац. ун-т, 2016. 411 с.
25. Шевченко Л.І. Нові слова та фразеологізми в українських мас-медіа : словник [відп. ред. та авт. ідеї Л. І. Шевченко] ; М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2018.
26. Emile Dürkheim. Les formes ele mentaires de la vie religieuse. Le systeme totemique en Australie. Quatrième Edition. Paris: Presses Universitaires de France, 1960. 647 p.
27. Simmel G. Der Bildrahmen. Ein ästhetischer Versuch // Simmel G. Gesamtausgabe / Georg Simmel. Frankfurt a. M. Suhrkamp. Bd. 7. 1995. S. 101—108.

ТЕМА 9

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Вивчивши матеріали теми, студент ЗНАТИМЕ: суть таких наукових дефініцій, як андроцентризм, дискримінація, гендерні стереотипи, стигматизація, маскуліність і фемінінність; основні положення Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Стратегії гендерної рівності Ради Європи на 2018–2023 рр., статті 24 Конституції України, закону України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків»; гендерні стереотипи та дисбаланси політичного лідерства; специфіку та моделі гендерної поведінки політичних лідерів; механізми забезпечення рівного доступу жінок і чоловіків в ухваленні політичних рішень.

Після опанування матеріалів теми студент УМІТИМЕ: визначати маскуліне та фемінінне у соціально-психологічному портреті політичного лідера; досліджувати вплив гендерних стереотипів на сприйняття політичних лідерів; здійснювати науковий аналіз показників Індексу глобального гендерного розриву та індикаторів Гендерного індексу людського розвитку; розробляти рекомендації щодо гендерного паритету, гендерного бюджетування та гендерного квотування; моделювати й прогнозувати соціально-політичні процеси на принципах гендерної рівності.

Навчальні питання

1. Гендерні стереотипи та дисбаланси політичного лідерства.
2. Специфіка та моделі гендерної поведінки політичних лідерів.
3. Проблема ефективного поєднання гендерних ролей у політичній діяльності.

1. Гендерні стереотипи та дисбаланси політичного лідерства

Гендерний підхід все більше проникає в сфери політичного врядування й управління, стає реальною політичною силою впливу на забезпечення розвитку, рівності й миру. Такий підхід

до політики передбачає її гендерний вимір. Гендерний вимір у політиці — це застосування кількісних і якісних оцінок діяльності чоловіків і жінок у політиці, характеристик їхніх маскулінності й фемінінності, відносин для визначення ступеня й рівня політичної культури їх соціостатевого самовираження й самореалізації, ефективності впливу на всі напрямки суспільно-політичного розвитку, моделювання й прогнозування соціально-політичних процесів на принципах справедливості й прогресу.

Гендерний вимір політики в Україні свідчить про ще досить поширене патріархальне приписування жінці таких властивостей, як потреба в керівництві нею розумним чоловіком, підкореність чоловікові, схильність до афективності, безсловесної покори, близькість до природи, зосередження на материнстві тощо. Акцентування на тілесності жіночої статі й пов'язування з нею жіночості свідчить про намагання звузити це поняття, усунути з духовної сфери, доказування її ества як не здатного мислити, нерозвиненого, котре потребує чоловічого контролю, що є аргументом для усунення жінок зі сфери політичної активності й волевиявлення.

Ідеальне, і в його структурі — політичне, протягом тисячоліть ототожнювали з чоловічим. І сьогодні навіть в офіційних виступах ще відчувається вплив минувшини, досі трапляється сприйняття жінки як соціально безпорадної через асоціювання з її слабкою природою. Порушення смиренності щодо наявного гендерного порядку й рангу цінностей є показником сучасного мислення. Твердження про чужорідність теорій і практик фемінізму чи гендерних підходів для української нації, а їх втілення в українську політику — як посягання на її особливий розвиток — анахронізм мислення й дії.

У всіх країнах світу існують гендерні розходження щодо рівності перед законом, рівності можливостей в отриманні винагороди за працю, рівності доступу до інформації, можливості висловити свою думку, заявити про свій інтерес, скористатися результатами людської праці за власним вибором тощо. Проте обсяг їх різний залежно від історичної ситуації минулого та сьогодення, соціально-економічного й культурного становища, ступеня розвитку демократії. Гендерна дискримінація охопила численні сфери суспільного життя.

У ХХІ ст. забезпечення гендерної рівності стало політичним пріоритетним напрямом розвитку. Одним із ключових елементів цього є подолання й забезпечення гендерного вирівнювання в суспільному житті. Гендерним вирівнюванням називають вироб-

лення суб'єктами політики системи науково обґрунтованих заходів і здійснення відповідних кроків і дій, спрямованих на усунення специфічних форм гендерної дискримінації та гендерних заборон у суспільстві, трудових колективах, на робочих місцях і в сім'ї з метою утвердження гендерної рівності щодо рівномірного розподілу ресурсів. Гендерне вирівнювання розраховується на певні відрізки політичного часу. Воно може орієнтуватися на коротко-, середньо- та довготермінову перспективу залежно від гендерних невідповідностей. Особливо впливова тут роль держави. На основі гендерної експертизи всіх сфер життя держава має виробляти необхідні параметри, за якими можна відстежувати гендерні зміни в суспільстві, вирівнювати гендерні невідповідності, досягати позитивних результатів у здійсненні гендерної політики.

Науковий аналіз гендерних змін і дисбалансів у міжнародному і національному масштабах доцільно проводити, використовуючи показники-індикатори Індексу глобального гендерного розриву. Сьогодні глобальний середньозважений іта відкоригований на кількість населення світу гендерний паритет становить 68 %. Відповідно розрив між чоловіками і жінками дорівнює 32 %. Зменшення гендерного дисбалансу спостерігається у 89 країнах зі 149. Характерно, що найбільший розрив спостерігається у *політиці* — до рівності не вистачає 77,1 %. В економічному житті розрив становить 41,9 %. Тим часом гендерний дисбаланс майже подолано у сфері освіти й охорони здоров'я — залишилося тільки 4,4 % і 4,6 % відповідно.

Необхідно підкреслити, що шлях до рівності в плані політичного лідерства дуже довгий. Лише у 17 зі 149 країн глава держави — жінка. У світі міністерок і парламентарок тільки 18 % і 24 % відповідно. Частка жінок на керівних посадах становить 34 %. Аналіз поточних тенденцій показує, що гендерний розрив на глобальному рівні буде подолано за 108 років у 106 країнах.

За Індексом глобального гендерного розриву Україна посідає 65-те місце зі 149 країн. Оцінка гендерного паритету становить 70,8 %. Як бачимо з рис. 1, найгірша ситуація в Україні, як і у більшості країн світу, склалася з участю жінок у політиці. Найбільшого ж прогресу наша держава досягнула у подоланні розриву в освіті та у сфері охорони здоров'я.

Науковці виділяють наступні *параметри залучення жінок до політичного життя*.

По-перше, представництво жінок у парламенті. В Україні поруч із сотнею чоловіків працює лише 14 парламентарок.

По-друге, відсоток жінок, що обіймають міністерські посади. В Україні зі 100 міністрів, 87 осіб — чоловіки, 13 осіб — жінки.

По-третє, кількість років, коли жінки очолювали країну, враховуючи посади голови держави, уряду. Для України за півстоліття це лише 2,8 роки.

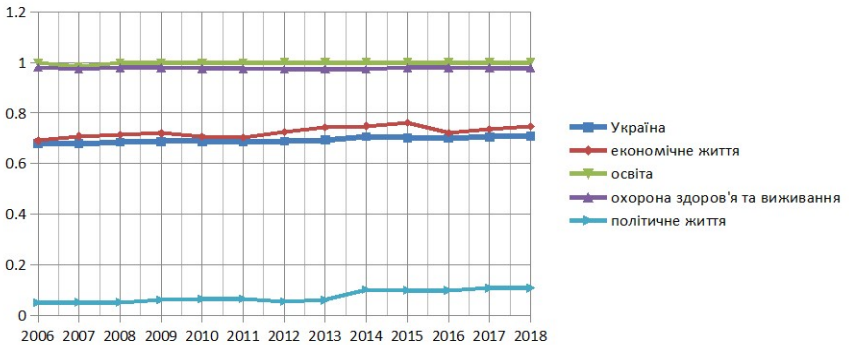

Рис. 1. Гендерний паритет в різних сферах суспільного життя України за Індексом глобального гендерного розриву

Загалом ситуацію можна оцінити як дуже повільний прогрес, який відбувається переважно шляхом більшого залучення жінок в економічній і політичній сферах. Отже, саме ці аспекти суспільного життя потребують найбільшої уваги при розробці програм і політик, а також при оцінці кандидатів на президентських і парламентських виборах.

Які ж чинники забезпечують *переваги чоловікам* у входженні до владних структур? Можна визначити п'ять основних таких чинників, до яких слід віднести: сталу історичну традицію чоловічого домінування; зосередженість основної частини власності й управління економікою у чоловічих руках; вузькість гендерного світогляду в чоловічій частини населення загалом; обмеженість політичних поглядів і пріоритетів лідерів жіночих організацій; поширення традиційних уявлень про сферу діяльності жінки як передусім «приватну», а чоловіка — як передусім «публічну»; чоловіче домінування в керівних та владних структурах.

Державна влада на глобальному й регіональному рівнях залишається чоловічим простором діяльності, де чоловік самореалізується, будуючи свою кар'єру. Власне, джерелом формування депутатського корпусу значною мірою є працівники управлінських

структур, які виконують рішення, краще за інших знають механізми доступу до їх творення, до проходження в органи законодавчої влади. Жінки майже відсторонені від цих механізмів, вони обслуговують, виконують другорядні ролі, а тому лише одиниці проходять до законодавчого органу. Основна маса обранців — бюрократія, причому це перші особи керівників, а не спеціалісти, що їх обслуговують. Цей склад має доступ до засобів масової інформації, вільні можливості пересування, широке спілкування, доступ до владних важелів.

У більшості випадків саме чоловіки становлять соціальний адмінресурс з відлагодженими міжособистісними стосунками, зв'язками по вертикалі й горизонталі. Жінка, яка досить довго була відсторонена від публічної сфери, має увійти в неї тоді, коли чоловік уже освоїв всі її ніші й розташував у них всю систему особистісних залежностей. Чоловіки створили своє звичаєве право, виробили традиції, а в умовах становлення ринку — свої кодекси честі й безчестя.

Вся політична система, попри спроби висунення до влади жінок, побудована так, що здобути місце у владній системі для жінки майже неможливо. Потрібен досвід оволодіння організацією і правовими основами входження до владних структур. Політична культура формування влади не пододала насильницьких форм оволодіння нею. Досвід її застосування часто лежить не на поверхні, а має викривлені, утаємничені форми.

За таких умов модернізація владного простору передбачає зміну ставлення влади до жінки. Вона не має бути об'єктом контрольованої чоловіком дійсності. Модернізаційні процеси державно-владних перетворень передбачають реформування відносин чоловіка й жінки у системі влади. Радикальна модернізація української владної культури потребує не лише структурного перетворення державної влади, а й зміни її соціальної структури, модернізацію гендерних відносин у ній, відмову від розгляду статусу жінок лише як об'єкта впливу. А це вимагає змін у системі влади в напрямку забезпечення політичних можливостей для включення жіночих координат і цінностей як суспільно значущих. Схвалювати пасивні чоловічі рішення, не підкріплені ефективними діями, а сповнені лише патріотичною риторикою, — стало тягарем для сучасної жінки. Вона все більше стає владаркою власного життя й шукає шляхи самоствердження і самореалізації, прагне підвищення особистого статусу, зростання соціальної ролі, розширення інтелекту та освіченості.

У сучасних умовах, коли ринок охопив не лише економіку, а й політику, жінки задіяні у суспільних процесах лише з напрацьованими правовими нормами без рівної з чоловіками економічної опори. У даній ситуації чоловік виглядає сильнішим і таким є насправді. Нині власність і управління економікою значною мірою перебувають у чоловічих руках. Великий бізнес має практично чоловіче обличчя. Власність стає могутнім важелем формування владних структур: при висуненні та самовисуненні кандидатів у депутати, проведенні виборчої кампанії, використанні засобів масової комунікації та проходженні до органів влади. Таких економічних важелів, як у чоловіків, жінки не мають і найближчим часом не матимуть. Як об'єкт політичної й економічної влади, жінка втрачає можливості політичного самовизначення й самоствердження, інтелектуального зростання та реальні можливості втілити індивідуальну свободу. Підсвідома протидія чоловіків входженню жінки у політику пов'язана з усталеним розумінням ними влади як застосування сили.

У традиційних суспільствах сила розглядалася як спосіб утвердження влади, метод управління. Підсвідомість багатьох чоловіків і сьогодні підтримується й живиться гендерними стереотипами: «політика — чоловіча справа», «політика — сфера не для жінок», «жінка — не для політики». Публічна пропаганда, яку формують переважно керівники-чоловіки, ґрунтується насамперед на чоловічому баченні змін і перетворень. Тому вона великою мірою зосереджена на представленні жінки як виконавиці природних функцій, на відміну від чоловіка, загалом не здатної до участі у публічних заходах. Такий підхід ґрунтується на «жалісливій», сповненій «співчуттям до жінки» концепції, ідеях захисту становища жінок. Спираючись на цю концепцію, чоловіки вбачають можливість «підвищити соціальний статус жінок» тільки силами тих чоловіків, які відсторонюють жінку від прагнення взяти участь у самостійному підвищенні цього статусу через публічну діяльність, зокрема у владних структурах. Вони ладні ще більше підвищити соціальний статус жінки у домашньому господарстві, не зосереджуючи уваги на необхідній участі чоловіків у домашніх справах, відповідальній ролі батьківства.

Водночас чоловіки іноді намагаються підмінити гендерні проблеми демографічними, тобто проблемами народжуваності. Загальна європейська тенденція зменшення народжуваності не оминула й Україну. Демографічний спад зумовлений проблемами економічного розвитку останніх десятиліть, неефективністю соціальної політики. Ще досі в Україні соціальну сферу розгляда-

ють як меншовартісну, соціальні видатки держави характеризують як витрати на її утримання, а не як інвестиції у людський розвиток.

Важливо підкреслити, що сучасна жінка потребує не чоловіка-заступника, а чоловіка-партнера. Це не так проблема жінки-матері, як проблема нового підходу до чоловіка-батька в сім'ї. Конституційне закріплення їх рівності, як і рівноцінної турботи держави про материнство й батьківство, а також про дитинство, не усуває проблеми реальних перетворень. Сильна жінка, яка прагне вийти з кола приватних інтересів, не лише мусить шукати доступу до чоловічого світу, а й мати чітку життєву програму, складниками якої мають стати: перетворення чоловічого світу, вплив на чоловічі ідеали, вироблення політичних ідеалів жінки-політика, утвердження принципів товариськості й пошуку активного діалогу жінок-політиків між собою та з чоловіками — політичними лідерами.

У жіночому русі мало організацій, здатних активно протистояти архаїзмам у ставленні до сучасної жінки. Багато з них індивідуальні щодо громадсько-політичної сфери, інколи — просто політично безпорадні. Проте кількість жінок у парламенті зростає в тих країнах, де жіночий рух є розвиненим і політично активним.

Світовий потік модерного, прогресивного розвитку, де кожна людина є вільною і становить соціальну цінність, набуває поширення. Однак чоловіки, передусім ті, що знаходяться при владі, не завжди прагнуть використовувати жіночий потенціал у публічній сфері. Залучення жінки як рівного суб'єкта до процесу прийняття рішень, до вироблення загальнодержавних, загальнонаціональних стратегій суспільного розвитку задля виведення жіночого соціуму за межі приватного життя та входження у публічний процес обох статей як рівних у можливостях — це історично зумовлена сучасна тенденція. Вона потребує історичного часу для входження жінки у сферу публічного життя й оволодіння всіма правилами поведінки й діяльності.

2. Специфіка та моделі гендерної поведінки політичних лідерів

Підготовка й прийняття політичних рішень є важливим методом втілення гендерної проблематики у політичній діяльності. Аналіз світових реалій засвідчує, що саме в цій царині жінка найбільше віддалена, порівняно з чоловіком, саме тут

проявляється гендерна нерівність. *Політична нерівність статей* — це нерівномірність, дисбаланс у становищі жінки й чоловіка при їх політичному волевиявленні та прийнятті політичних рішень. Під егідою ООН розроблено Практичне керівництво щодо запровадження гендерного підходу, яке визначає 12 ступенів застосування гендерного компонента при прийнятті політичних рішень:

- гендерний підхід до складу учасників, які розробляють рішення;
- гендерний підхід до програми, в якій розкривається суть питання;
- гендерний підхід до досягнення рівноправності;
- надання інформації про реальну гендерну ситуацію;
- науковий аналіз гендерного питання;
- урахування гендерного інтересу у рамках певного проекту;
- аргументи на підтримку гендерного підходу;
- реалізація проекту і звітність з позицій гендерного підходу;
- постійний контроль щодо гендерного питання;
- оцінювання досягнень у сфері гендеру;
- конкретизація й уточнення гендерної програми;
- взаємодія в інтересах зміцнення позицій гендерного підходу.

У процесі прийняття політичних рішень на основі гендерного підходу потрібне врахування гендерних особливостей рівня життя суспільства. *Гендерні особливості рівня життя* — наявність пропорцій або диспропорцій, виражених у показниках, що характеризують відмінності у формуванні й отриманні індивідуальних доходів за статевою ознакою.

Всесвітнє дослідження цінностей — World Values Survey, проведене в 32 країнах (59 % населення світу), засвідчило зростання кількості осіб з гендерними упередженнями серед чоловіків і жінок (рис. 2).

Рис. 2. Упередження щодо гендерної рівності
2010—2014 рр.
2015—2019 рр.

Упередження щодо гендерної рівності стосуються таких сфер діяльності чоловіків і жінок:

- ✓ політика — від політичних прав до здатності виконувати функції керівника вищого рівня;
- ✓ освіта — важливість університетського диплома;
- ✓ економіка — від права мати роботу до здатності працювати на керівних посадах;
- ✓ фізична недоторканність жінок — від насильства щодо них до репродуктивного здоров'я.

Гендерний індекс людського розвитку (ГІЛР) — показники виміру досягнутого в країні загального рівня розвитку людського потенціалу, що визначають нерівність становища жінок і чоловіків. До індикаторів ГІЛР належать: довголіття, здоров'я, рівень освіти та гідний рівень життя (ВВП на душу населення). ГІЛР існує для визначення рівня соціально-політичного прогресу. Чим більша нерівність між жінками й чоловіками з погляду базових критеріїв розвитку людини, тим нижчий ГІЛР країни (табл. 1).

Таблиця 1

МІСЦЕ УКРАЇНИ В РЕЙТИНГАХ ГЛОБАЛЬНОГО ГЕНДЕРНОГО РОЗРИВУ ТА ІНДЕКСУ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Рейтинг країн за індексом гендерної нерівності (всього 162 країни)				Рейтинг країн за індексом Глобального гендерного розриву (всього 153 країни)			
Країна	Рейтинг за			Країна	Рейтинг за		
	ГН*	ЛР**	ІГР***		ГН	ЛР	ІГР
Швейцарія	1	2	18	Ісландія	9	6	1
Швеція	2	8	4	Норвегія	5	1	2
Данія	3	11	14	Фінляндія	7	12	3
Нідерланди	4	10	38	Швеція	2	8	4
Норвегія	5	1	2	Нікарагуа	105	126	5
Бельгія	6	17	27	Нова Зеландія	34	14	6
Фінляндія	7	12	3	Ірландія	22	3	7
Франція	8	26	15	Іспанія	15	25	8
Ісландія	9	6	1	Руанда	95	157	9
Республіка Корея	10	22	—	Німеччина	19	4	10

Закінчення табл. 1

Рейтинг країн за індексом гендерної нерівності (всього 162 країни)				Рейтинг країн за індексом Глобального гендерного розриву (всього 153 країни)			
Країна	Рейтинг за			Країна	Рейтинг за		
	ІГН*	ІЛР**	ІГТР***		ІГН	ІЛР	ІГТР
...							
Уругвай	59	57	37	Гондурас	116	132	58
Україна	60	88	59	Україна	60	88	59
Коста-Ріка	61	68	13	Хорватія	31	46	60
...							
Чад	160	187	147	Пакистан	136	152	151
Папуа Нова Гвінея	161	155	127	Ірак	131	120	152
Ємен	162	177	153	Ємен	162	167	153

* ІГН — індекс гендерної нерівності

** ІЛР — індекс людського розвитку

*** ІГТР — індекс гендерного розриву

Узагальнюючи наукові дані щодо типових гендерно-психологічних відмінностей чоловіків і жінок можна визначити основні критерії розрізнення маскулітних і фемінітних рис (табл. 2). Необхідно проаналізувати подані нижче критерії ідентифікації маскулітних і фемінітних ознак:

- спрямованість (чоловікам більше властива ділова, предметна спрямованість, а жінкам — міжособистісна);
- форми мислення (абстрактне у чоловіків і конкретне у жінок);
- психоаналіз (емоційність характерніша для жінок, тоді як чоловікам властива раціональність);
- інтелектуально-когнітивні властивості (інтуїція, яка визнається характерною рисою психіки жінки, та розсудливість, що більше властива чоловікам);
- ступінь домінування (однією з найтиповіших рис чоловіків визнається високий рівень домагань, впливу, а жінки підпадають під такий вплив, схильні до виконавчої роботи);
- ступінь автономності (незалежність характерніша для чоловіків, а залежність — для жінок).

КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ МАСКУЛІННИХ І ФЕМІНІННИХ РИС

Критерії	Ознаки маскулінних якостей	Ознаки фемінінних рис
Спрямованість	Ділова, предметна	Міжособистісна
Форми мислення	Абстрактне	Конкретне
Психоаналіз	Раціональність	Емоційність
Інтелектуально-когнітивні	Розсудливість	Інтуїція
Ступінь домінування	Високий рівень впливу, домагань	Підкоряються впливу, схильні до виконавчої роботи
Ступінь автономності	Незалежні	Залежні

Порівняння переліку лідерських рис з гендерними характеристиками особистості, які на рівні буденної свідомості існують у вигляді стереотипів, дозволяє зробити висновок, що традиційно фемінінні риси не відповідають уявленням про лідерські якості. До того ж, система стереотипних гендерних уявлень істотно впливає на сприйняття політичних лідерів. Варто також зазначити, що гендерні дослідження, з одного боку, і вивчення проблем політичного лідерства — з іншого, здійснювалися вченими різної спеціалізації і майже не перетиналися.

Дослідники соціальної психології характеризують *три моделі гендерної поведінки політичних лідерів*: маскулінного типу, маскулінно-фемінінного типу та модель невизначеного гендерного статусу.

I. *Модель поведінки політичного лідера маскулінного типу* передбачає демонстрацію сили, домінування (владності, агресивності, яка інтерпретується як агресія оволодіння, завоювання домінуючих позицій), незалежності, інтелекту (раціональності, схильності до довготривалого планування, прогнозування, об'єктної спрямованості, розсудливості, рефлексивності) та спрощеності. Тобто, в цих образах уособлені уявлення про вольового, сильного, авторитарного, владного політика.

II. *Модель поведінки політичного лідера маскулінно-фемінінного типу* передбачає демонстрацію як маскулінних характеристик — інтелекту (раціональність, схильність до прогнозування, побудови глобальних стратегій, об'єктної спрямованості, розсудливості та рефлексивності), незалежності, так і фемінінних — поступливості, яка інтерпретується як гнучкість,

уміння запобігати та вирішувати конфлікти, розрядка напружених ситуацій, відмова від своїх претензій, амбіцій, тяжіння до стабільності та передбачливості, а також витонченість та уміння «подати» себе. Особливістю цієї моделі є вигідне поєднання позитивних властивостей маскулінності та фемінінності.

III. *Модель поведінки політиків з «розмитим», невизначеним гендерним статусом* передбачає демонстрацію маскулінних якостей (спрошеність, агресивність, владність, дистанційованість, раціональність, розсудливість, рефлексивність, об'єктна спрямованість). Проте вони не є яскраво вираженими, а навпаки невизначені, розмиті, невиразні, надто звичайні. Такого політика зазвичай сприймають як «залежного».

У висновках важливо підкреслити таке. Найперспективнішою, на наш погляд, видається модель поведінки політика маскулінно-фемінінного типу, в якій гендерні ознаки не є незмінними, а утворюють гнучку соціально-психологічну модель гендерної поведінки політичного лідера. Тобто, конструктивне поєднання маскулінності та фемінінності розширює можливості індивідуального самовираження політичного лідера, урізноманітнює та збагачує діапазон поведінки політиків — чоловіків і жінок.

3. Проблема ефективного поєднання гендерних ролей у політичній діяльності

Відповідно до закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» одним з основних напрямів державної політики у сфері гендерної рівності є забезпечення рівної участі жінок і чоловіків в ухваленні суспільно важливих рішень. В українському законодавстві немає обмежувачих норм, які б могли завадити жінкам чи чоловікам реалізувати себе у політиці. Проте оцінюючи кількість жінок на керівних посадах державної служби, у складі Кабінету Міністрів України та серед депутатського корпусу, ми можемо спостерігати їх нерівномірне представлення, порівняно з чоловіками. Нинішнє скликання Верховної Ради України має близько 12 % (49 із 423) представництва жінок серед депутатського корпусу. 12 % жінок — багато це чи мало? Поглянемо на міжнародну статистику. Згідно зі звітом «Women in parliament in 2019: The year in review», станом на січень 2018 року частка жінок у парламентах Європи в середньому становила 27 %, а світу 23 %. Частка жінок у Верховній раді сьогодні подібна до середніх показників по Європі та світу приблизно 20 річної давнини (рис. 3).

Рис. 3. Представлення жінок у парламентах України, Європи та світу

Здійснюючи моніторинг представлення жінок у чоловіків у парламенті, потрібно звернути увагу не тільки на депутатський корпус, але й на працівників Апарату Верховної Ради України, які є державними службовцями та працюють у парламенті постійно, незалежно від результатів виборів. Працівники Апарату керуються законом України «Про державну службу», в якому (ст. 4) закріплено право на забезпечення рівного доступу до державної служби — заборона всіх форм і проявів дискримінації, відсутність необґрунтованих обмежень або надання необґрунтованих переваг певним категоріям громадян під час вступу на державну службу та її проходження. Проте моніторинг офіційного сайту Верховної Ради України показує дещо іншу картину. Керівник Апарату ВРУ, два його перші заступники та три заступники — чоловіки. Також чоловіки очолюють 13 підрозділів Апарату ВР, серед яких переважно головні управління. Жінки очолюють 6 підрозділів, серед яких секретаріати керівництва Верховної Ради України, прес-служба, відділ з питань звернень громадян та контролю Апарату ВРУ. В секретаріатах парламентських комітетів ситуація з гендерною рівністю гірша, ніж у самих комітетах — серед очільників секретаріатів 13 жінок та 16 чоловіків.

Національною доповіддю «Цілі сталого розвитку: Україна» передбачено забезпечити рівні можливості представництва на вищих рівнях прийняття рішень у політичному та суспільному житті. Одним із індикаторів цього завдання є частка жінок серед

депутатів ВРУ. У 2020 році цей показник має становити 30 %. Для досягнення цього показника необхідно звернути увагу на такі законодавчі ініціативи:

- Проект Виборчого кодексу України № 31121, яким передбачено: «При формуванні загальнодержавного та регіональних виборчих списків кандидатів у депутати партія повинна забезпечити присутність у кожній п'ятірці (місцях з першого по п'яте, з шостого по десяте і т. д.) кожного виборчого списку як чоловіків, так і жінок (не менше двох кандидатів кожної статі)». Ухвалення цього законопроекту в цілому дозволить суттєво збільшити представництво жінок і чоловіків у парламенті вже наступного скликання.

- Законопроект № 1456, яким запропонована квота у 30 % для виборчого списку партії, а також санкції за недотримання квоти — відмова у реєстрації списку партії. Звичайно, квоти не можуть бути єдиним шляхом підвищення кількості жінок у парламенті, проте їх відсутність може зберегти низьке представлення жінок, що негативно вплине на врахування їхніх потреб під час ухвалення суспільно важливих рішень.

Представники вітчизняних політичних сил, які перебувають сьогодні при владі, яскраво демонструють недостатнє розуміння або неприйняття концепції гендерної рівності та її переваг для суспільства. Жодна жінка не обіймає посади голови обласної ради, голови міської ради обласного центру, голови обласної державної адміністрації. Водночас, найбільше жінок представлено на найнижчих політичних управлінських ланках — у сільських радах жінки складають 51 %, у селищних радах 46 %, серед депутатів міських рад — 28 %. Робота в таких умовах є найскладнішою, оскільки вимагає безпосереднього контакту з виборцями, вирішення конкретних життєвих проблем, зазвичай, з мінімальними наявними для цього ресурсами. На жаль, активна участь жінок у нижчих ланках державного управління та органів самоврядування не є причинно-наслідковим зв'язком і шляхом до участі у вищих органах влади й доступу до прийняття рішень на державному рівні. Завдання політика, насамперед, полягає у публічному представленні та захисті інтересів своїх виборців, певних регіональних, етнічних, релігійних або соціально-демографічних груп. Низьке представництво і незначна участь жінок у політичних процесах і процесах ухвалення рішень є серйозним викликом демократії, оскільки понад 50 % громадян де-факто усунуто від участі у державному управлінні. Відповідно, інтереси цих громадян, у цьому разі — жінок, не враховано під час ухвалення державних рішень. Вочевидь, низка проблем, що

нині гостро стоять в Україні, як то — подолання бідності, бездоглядність дітей, проблеми охорони здоров'я та освіти — не вирішуються ефективно, бо нині перебувають на нижчому щаблі піраміди інтересів чоловіків-політиків.

Практичне відсторонення українських жінок від прийняття рішень на найвищому політичному рівні не узгоджується з досить високими індикаторами їхньої участі в системі державної служби. Жінки складають абсолютну більшість державних службовців на посадах нижчого рівня, які потребують нижчої кваліфікації та не передбачають значної відповідальності (рис. 4). Проте, із просуванням по службі питома вага жінок зменшується, сягаючи лише 13,3 % у першій посадовій категорії керівників, які беруть участь у прийнятті рішень на державному рівні.

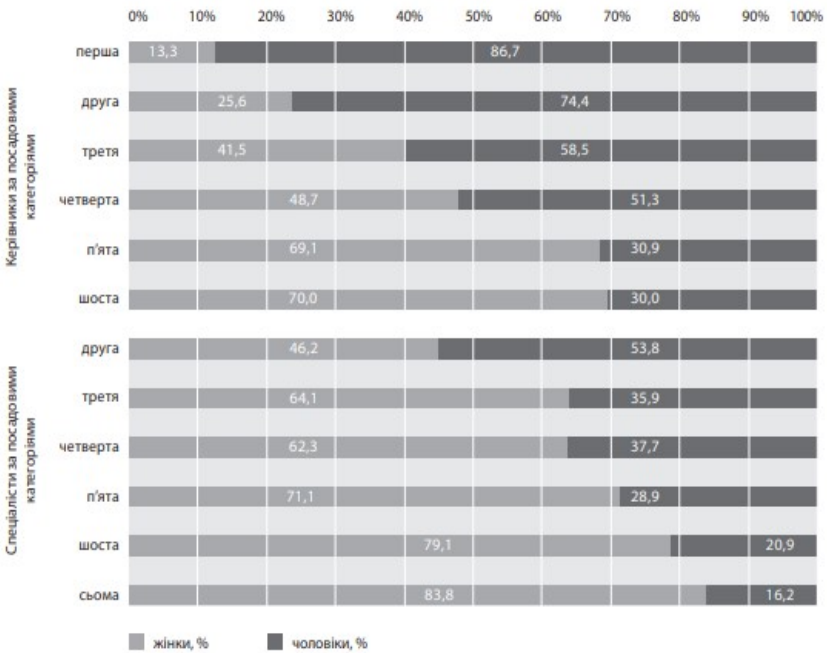

Рис. 4. Гендерна структура державних службовців в Україні за посадовими категоріями

Графічний аналіз кадрового резерву у центральних органах виконавчої влади свідчить про порушення вимог пропорційно-збалансованого представництва кандидатур кожної статі.

Окремі показники Індексу глобального гендерного розриву яскраво ілюструють ситуацію із невиправдано низьким рівнем представлення жінок у політиці. За рівнем освіченості жінок Україна посідає 23 місце, а за рівнем політичних прав та можливостей жінок — 105 місце зі 134 можливих. Заробітна плата жінок складає 75 % заробітної плати чоловіків, а пенсії жінок становлять лише 67 % від розміру пенсії чоловіків.

Незважаючи на тривалу співпрацю в рамках Ради Європи та проголошений курс на європейську інтеграцію, Україна у сфері реальних показників гендерної рівності є досить далекою від рівня європейських вимог. Забезпечення ж рівного доступу до процесу прийняття рішень для чоловіків і жінок є не тільки однією з важливих умов розбудови в Україні правової держави, але й запорукою її економічного та соціального розвитку.

Оскільки політичні партії виступають активними учасниками демократичних, виборчих процесів, державним органам та міжнародним організаціям важливо зосередити увагу на посиленні їх ролі, використовуючи наступні механізми впливу:

- добровільні квоти для збільшення представлення жінок у партійних структурах;
- ширше охоплення політичними партіями жінок-виборців;
- посилення громадського та міжпартійного діалогу;
- Інформаційні кампанії з підтримки жінок у політиці;
- гендерний моніторинг якості політичної діяльності чоловіків і жінок;
- вдосконалення гендерної статистики;
- збалансований розподіл часу між професійним та приватним життям як жінок, так і чоловіків;
- гендерне бюджетування та гендерний аналіз державних рішень.

Українські та міжнародні політичні експерти рекомендують запровадити гендерні квоти у національне законодавство і передбачають позитивні наслідки та рівноцінніше представництво суспільних інтересів в українській політиці. Запровадження квот може бути перевіреном, швидко дієвим тимчасовим методом для досягнення гендерного балансу в політиці. Після того як ситуація виправиться і позитивні результати буде закріплено, квоти можна буде скасувати. Натомість, політичні партії, представлені сьогодні у Верховній Раді України, не підтримують ідею запровадження квот для жінок у виборчих списках партій.

Гендерна політика буде ефективною і результативною не тільки тоді, коли слово «гендер» буде вписане в усі закони, а то-

ді, коли й управлінці, і громадяни зрозуміють, що гендерний паритет — шлях до іншої якості життя. Важливим аспектом у подоланні існуючих перешкод для участі жінок у політичному житті є виховання й освіта дітей і молоді через навчальні заклади, а також дорослих громадян через медіа-кампанії та громадські заходи. Треба змінювати традиційні ролі жінок, і представляти жінок-політиків конкурентоспроможними кандидатами на політичне лідерство. Необхідно також посилювати співпрацю з Міністерством освіти України задля підтримки вже наявних ініціатив гендерної освіти та впровадження нових.

Необхідно звернути увагу на ідентифікацію такої новітньої наукової дефініції, як *гендерний аналіз бюджету*. Саме такий аналіз дозволяє виявити розходження у фінансуванні актуальних з гендерної точки зору політичних заходів. Мета його застосування — зробити прозорим процес прийняття фінансових рішень на урядовому рівні.

ПРООН, ОБСЄ та Фонд Фрідріха Еберта вже реалізували заходи щодо підготовки висококваліфікованих кадрів в Україні. У ряді пілотних міст це призвело до запровадження процедури гендерного бюджетування та виділення коштів для заходів з підтримки гендерної рівності. Гендерне бюджетування має застосовуватися як на національному, так і місцевому рівнях, оскільки є необхідним та ефективним інструментом для досягнення справжньої рівності жінок і чоловіків в усіх сферах життя суспільства. Гендерне бюджетування є надзвичайно важливим в умовах економічної рецесії, оскільки у процесі відновлення після фінансової кризи жінки потребують більшої допомоги ніж чоловіки.

В узагальнюючих висновках важливо підкреслити таке.

Щоб наблизитися до європейських норм демократії та гендерної рівності, Україна повинна розробити цілісний довгостроковий підхід, враховуючи такі стратегічні напрямки:

- виконання міжнародних зобов'язань України та забезпечення застосування Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, як правового документу, що має перевагу над суперечливим внутрішнім законодавством;
- розвиток компетенції та координація діяльності органів державного управління різних рівнів для вирішення питань гендерної рівності;
- законодавче забезпечення та внесення змін до виборчого законодавства для збільшення представництва жінок на вищих урядових посадах;

- посилення просвітницької діяльності для подолання наявних дискримінаційних стереотипів щодо жінок;
- ліквідація дискримінації щодо жінок у сфері зайнятості і забезпечення рівної оплати праці;
- розробка навчальних програм з питань гендерної рівності для представників місцевих і центральних органів влади, судових органів, шкіл, соціальних служб та правоохоронних органів;
- впровадження механізмів недопущення гендерно-дискримінаційної інформації в ЗМІ та публічних виступах.

Для досягнення прогресу потрібні спільні зусилля та співпраця міжнародних організацій, громадських лідерок і представниць різних політичних партій, громадських організацій, спрямовані на політиків-реформаторів, а також чоловіків як союзників. Сприяння гендерній рівності та збалансованій участі жінок у політиці варто розглядати не як феміністську боротьбу, а як передумови, які має виконати будь-яка країна, щоб бути сучасною демократією XXI сторіччя, тобто представницькою та підзвітною.

Резюме за змістом теми

Сучасний образ політичного лідера значною мірою зумовлений тими трансформаційними процесами, які відбуваються в Україні, і певним чином є віддзеркаленням політичної свідомості мас. У цьому контексті особливої ваги набувають ті політичні лідери, які спроможні не лише оцінити природу і характер сучасної кризової ситуації, а й віднайти ефективну соціально прийнятну стратегію її подолання, переконати людей у доцільності й необхідності її реалізації, взяти на себе відповідальність за цей процес.

Принципово важливо відмітити глобальну тенденцію зменшення сили статевої ролі стереотипів під тиском нових викликів планетарного масштабу. Цей факт обумовлює перспективу притоку жінок у всі сфери політичного і соціально-економічного життя. За Індексом глобального гендерного розриву 2020 року Україна піднялася на шість сходинок і посіла 59-е місце серед 153 держав. Та все ж в українському політикумі можливості жінок обмежені. Назрілі у суспільстві питання гендерної рівності, а також поява яскравих жінок — лідерів та бажання самих жінок брати активну участь у суспільно-політичному житті країни спричинили виникнення інтересу науковців до питань щодо ефективності виконання лідерських ролей чоловіками й жінками.

В умовах загострення інформаційної війни «руського міра», представники якого закликають до захисту традиційних сімейних

цінностей, Україна стала першою країною, що презентувала Стратегію гендерної рівності Ради Європи на національному рівні. Стратегія розрахована на 2018–2023 рр. і містить стратегічно важливі цілі — запобігання гендерним стереотипам і сексизму та забезпечення рівного доступу жінок і чоловіків в ухваленні політичних і суспільних рішень. Така мета не є декларативною. Питання гендерної рівності має підтримку на найвищому політичному рівні і є серед пріоритетних у Плані дій Уряду.

Терміни та поняття до теми

Андроцентризм (від гр. андро — «людина, чоловік») — практика, свідомо або несвідомо, що розміщує чоловічу особу або чоловічу точку зору в центр свого погляду на світ, його культуру та історію. **ГЕНДЕР** — термін, який означає соціальну стать людини (на відміну від біологічної), соціальну роль, соціальні можливості жінки й чоловіка. Гендер змінюється залежно від часу, культури, соціального, економічного і політичного контекстів.

Гендерна асиметрія — непропорційна представленість соціальних і культурних ролей обох статей, а також уявлень про них у різних сферах життя. Джерелом гендерної асиметрії є прихована дискримінація і панівні в суспільній свідомості установки.

Гендерний мейнстрімінг (*Gender mainstreaming*) — організаційна стратегія залучення гендерної перспективи до всіх інституційних політик і діяльностей для просування рівності жінок і чоловіків.

Гендерна рівність — наслідок відсутності дискримінації за ознакою статі людини. Гендерна рівність означає, що жінки і чоловіки мають однакове становище в суспільстві, однакові можливості брати участь в різних сферах життя, беруть однакову участь у розподілі ресурсів і мають однаковий доступ до послуг.

Гендерна сегрегація — нерівномірний розподіл чоловіків і жінок у сфері зайнятості.

Гендерні стереотипи — набір консервативних, загальноприйнятих норм і суджень, які стосуються статусу жінки і чоловіка, норм їх поведінки, мотивів учинків і характеру проблем. Гендерні стереотипи закріплюють існуючі гендерні відмінності і взаємовідносини.

Дискримінація — рішення, дія або бездіяльність, спрямовані на обмеження або створення привілеїв щодо особи чи групи осіб за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, сімейного та майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, якщо вони унеможливають визнання і реалізацію на рівних підставах прав і свобод людини та громадянина.

Маскуліність і фемініність — дві основні категорії гендерних досліджень, які узагальнюють нормативні уявлення та установки, якими

мають бути і чим повинні займатися чоловіки та жінки у даному суспільстві й у дану епоху, а також виражають гендерну ідентичність людини. Вони є соціальними, а не біологічними категоріями.

Сексизм — це концепція і практика дискримінації (приниження гідності) людини за ознакою статі, яка заснована на демонструванні переваг інтелектуальних, фізичних, творчих та інших характеристик або здібностей однієї особи або групи осіб по відношенню до іншої особи або групи осіб; складовими сексизму є поняття та моделі домінування одних людей та меншовартості інших.

«Скляна стеля» — термін американського менеджменту, що описує невидимий і формально ніяк не позначений бар'єр, який обмежує просування жінок по службовій драбині.

Стигматизація — негативний стереотип, негативне виділення суспільством індивіда (або соціальної групи) за якоюсь ознакою з відповідним стереотипним набором соціальних реакцій на цього індивіда (або представників соціальної групи). Проявлятися стигматизація може по відношенню до різноманітних груп населення за віком, статтю, професією, національністю і т.ін.

Фемінізм (англ. *Feminism*) — низка рухів та ідеологій, які поділяють одну спільну мету: визначення, встановлення і досягнення рівних політичних, економічних, культурних, особистих і соціальних прав для жінок.

З а п и т а н н я

1. Чому лідерську роль апіорно вважали маскулінною?
2. Чи поділяєте Ви думку про те, що гендерна освіченість стає нагальною загальносуспільною і загальнодержавною проблемою?
3. Що таке гендерність, дискримінація, стигматизація?
4. Розкрийте суть Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок.
5. Охарактеризуйте статтю 24 Конституції України щодо рівності громадян незалежно від статі.
6. Назвіть основні положення закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків».
7. Вкажіть гендерні стереотипи у політиці.
8. Назвіть моделі гендерної поведінки політичних лідерів.
9. Покажіть вплив гендерних стереотипів на сприйняття політичних лідерів.

З а в д а н н я

1. Методи соціально-психологічних досліджень у сфері подолання гендерних стереотипів, дискримінації і стигматизації.
2. Практика застосування гендерного підходу в діяльності політичних лідерів.

3. Механізми реалізації гендерної політики в системі державного управління.

4. Організаційно-управлінські засади формування і розвитку гендерної компетентності політичних лідерів.

5. Правове забезпечення гендерної рівності у Верховній Раді України.

6. Проблеми забезпечення гендерного балансу та представництва у прийнятті державно-управлінських рішень: порівняльний аспект.

7. Назвіть основні рекомендації щодо усунення стигматизації й дискримінації в Україні.

8. Підготуйте презентацію з порівняльним аналізом Індексу глобального гендерного розриву в Україні та світі.

9. Проведіть наукове дослідження індикаторів Гендерного індексу людського розвитку.

Т е м и р е ф е р а т і в

1. Гендерна політика Євросоюзу: загальні принципи та ефективні практики.

2. Політика держави з її власне «чоловічим обличчям»: сутність, стан, тенденції сьогодення.

3. Політика з «жіночим обличчям» та її значимість для успішності української держави.

4. Формування інституту жіночого політичного лідерства в Україні.

5. Розвиток гендерної компетентності у діяльності політичних лідерів.

6. Забезпечення гендерного паритету в системі державного управління.

7. Гендерна незбалансованість Верховної Ради як віддзеркалення суспільно-політичних суперечностей.

8. Проблеми дискримінації і стигматизації в управлінській діяльності політичних лідерів.

9. Шляхи подолання дискримінації і стигматизації в українському політикумі.

Л і т е р а т у р а

1. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок у редакції від 06 жовтня 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207.

2. Конституція України від 28 червня 1996 р., Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

3. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України № 2866-IV від 08 вересня 2005 р. (у новій редакції від 07 січня 2018 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866—15>.

4. Про засади запобігання і протидії дискримінації в Україні: Закон України № 5207-VI від 06 вересня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>.

5. Ворчакова І. Є. Гендерна політика: навч. пос. — Миколаїв: Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського, 2014. — 244 с.
6. Гендерний індекс людського розвитку: аналіз 2018 р. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/pressreleases/2018/human-development-indices--where-does-ukraine-rank--.html>.
7. Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні: статистичний аналіз відкритих даних ЄДРПОУ. — К.: ПРООН в Україні, 2017. — 52 с.
8. Індекс глобального гендерного розриву: підсумки за 2019 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2840277-ukraina-pidnalasa-na-6—pozicij-v-indeksi-gendernoi-rivnosti.html>.
9. Марценюк Т. О. Рада Європи прийняла нову Стратегію гендерної рівності на 2018—2023 рр. // Українська Гельсінська спілка з прав людини, 01 червня 2018 р. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/rada-evropy-prujnyala-novu-stratehiyu-hendernoji-rivnosti-na-2018-2023-roky>.
10. Ярошенко В. М. Гендерні дослідження політичного лідерства // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Серія «Політологія». — 2016. — № 261. — С. 23—28.

ТЕМА 10

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Вивчивши матеріали теми, студент ЗНАТИМЕ: сутність і функції політичного лідерства; завдання, що у всі історичні епохи покладалися світовим і українським суспільством на лідерів; сутність пасіонарності як імпульсу до лідерства та особливого виду енергії; чинники, що визначають природу лідерства; основні типи політичного лідерства; генезис і динаміку політичного лідерства в незалежній Україні.

Після опанування матеріалів теми студент УМІТИМЕ: виділяти основні характеристики й ознаки політичного лідерства; розкривати місце та роль політичної комунікації у процесах функціонування політичної системи та прийняття політико-управлінських рішень; визначати основні суб'єкти здійснення політичними лідерами інформаційних технологій та базові вектори їхнього впливу на реципієнтів політики, зокрема висвітлювати особливості їх впливу на громадську думку; відрізнити політичну інформацію лідерів від дезінформації чи фейкових повідомлень.

Навчальні питання

1. Діалектика лідерства і керівництва — політологічний ракурс.
2. Становлення політичного лідерства в Україні за часи незалежності.

1. Діалектика лідерства і керівництва — політологічний ракурс

Історію творять люди, але спонукальні мотиви їхньої діяльності та прагнення мають свої причини і лежать вони в матеріальній і духовній сфері життя суспільства. Складність співвідношення суб'єктів і об'єктів у суспільному розвитку дає можливість для ідеологічних спекуляцій. У реальному житті діють особи, які є

носіями свідомості та свободи, вони ставлять перед собою мету та борються за її реалізацію. Ця обставина в певних умовах стає головною рушійною силою політичного процесу, а історія — здійсненням ідей, носіями яких є визначні особистості.

Суспільне керівництво і політичне лідерство іманентні сутності людини, притаманні усім людським спільнотам і є формою організації життя людей, дієвим засобом розв'язання суспільних проблем. Вже на перших етапах суспільного буття, без формування та взаємодії тих чи тих моделей групового проживання, існування і розвитку людського роду були просто неможливі. А це, в свою чергу, обумовлювало вибір певного порядку суспільного життя, де провідну роль відігравали більш досвідчені, сильні і більш розумні люди. Вони отримували визнання, довіру і авторитет в суспільстві та ставали його керівниками, лідерами.

У процесі розвитку соціальних відносин відбувалась і еволюція лідерства, ускладнювалась ієрархія суспільства, збільшувались відповідні зв'язки і відношення, зростала кількість нагальних питань для вирішення. Змінювалось також і саме поняття «лідерство». Проводячи теоретичне обґрунтування політичного лідерства, варто мати на увазі багатогранність і комплексність цього феномену, адже не можна аналізувати окремо взятого політичного лідера та його діяльність.

Треба пам'ятати, що керівник і політичний лідер та їх діяльність завжди залежать від конституентів, що впливають на цю діяльність. Це, перш за все, їх оточення, послідовники та середовища, в якому вони виконують свої функції. На статус керівника і лідера суттєво впливають значимість суспільних і політичних завдань, програмні положення, з якими вони виступають у певний період, ресурси та засоби, якими вони володіють. Виникнення і доволі широке використання категорій «керівник» і «політичний лідер» говорять нам про появу певного феномену в дійсному історичному процесі, що фіксується цими поняттями.

Один з провідних вітчизняних дослідників проблематики політичного лідерства академік Анатолій Пахарев визначає політичне лідерство як взаємозв'язок, взаємодію та взаємовплив основних його елементів: лідер, послідовники, середовище, завдання. Лідерство — це не тільки набір неординарних якостей і здібностей лідера, а й особливий вид міжособистісних взаємин, і його вплив є цілеспрямованим і передбачуваним, характеризується тривалістю часу та динамічністю [15, с. 7].

Ми вважаємо таке визначення вдалим, адже воно є системним і підкреслює комплексний характер категорії політичне лідерст-

во. Деякі дослідники ототожнюють лідера та керівника. Одні доводять, що лідером не можна стати, не будучи ефективним керівником, та навпаки. Інші відділяють лідера від керівника. Для них керування визначається як набір дій, заснованих на використанні задалегідь завчених технік і засобів, в той час, як лідерство виникає із процесів впливу та влади.

На нашу думку, лідерство є однією із ролей керівника, хоча лідери і керівники різняться з точки зору їх особистих якостей, відношення до цілей організації, уявлень про роботу, відношень з іншими та уявлень про себе самого. Але якщо організації зацікавлені в лідерах, то вони можуть формувати їх так само, як зараз формують керівників. А. Пахарєв вважає, що керівництво найчастіше пов'язане з управлінням конкретною політичною організацією або конкретним політичним процесом, а політичне лідерство може здійснюватись і поза такими ситуаціями [15, с. 119].

У деяких дослідженнях, коли говорять про лідерів, мають на увазі, насамперед, психологічні відносини, які виникають у групі, де ієрархія формується згори-донизу, тобто йдеться про панування і підпорядкування: категорію «керівництво» розглядається з точки зору організації діяльності групи, керування нею і одночасно вважається, що лідер реалізовує міжособистісні стосунки в групі, точніше, їх регулює, а керівник натомість регулює офіційні відносини групи, як певної організації. Лідерство може виникати стихійно, а керівництво — ні, бо воно поставлене в певні рамки і норми, та воно стабільніше й надійніше. Тому масштаби діяльності політичного лідера — певний регіон, а масштаби діяльності керівника — певна соціальна система, тобто керівники — це формальні суб'єкти державних політичних рішень [18, с. 63].

Аналізуючи суспільство, ми бачимо, що керівник — це особа, яка має право спрямовувати діяльність певних людських спільнот (угруповань), приймати певні управлінські рішення і здійснювати відповідну організаційну та контрольну діяльність щодо реалізації цілей і функцій управління. Реальна влада керівника — його можливість впливати на соціальні процеси і на людей, як суб'єктів соціально-політичного процесу має два головних джерела: формально-правовий статус керівника та завойований суспільний авторитет. Як суб'єкт державного управління керівник набуває право розпоряджатися, затверджувати у межах своєї компетенції нормативні та підзаконні акти. В разі необхідності може використати як засіб державний примус.

Якщо говорити про основні функції керівника, то вони можуть бути класифіковані залежно від різних критеріїв. Так, якщо

за основу класифікації береться управлінський цикл і його реалізація, то можливо було б вказати на певні обов'язки керівника, які пов'язані з формуванням мети, збиранням і обробкою інформації, прийняттям управлінських рішень, порівнянням альтернатив і варіантів, організацією виконання рішень, аналізом коефіцієнта користі реалізованих рішень.

В управлінській діяльності керівника можна виділити такі сім головних функцій: планування, організація досягнення мети, ідентифікація проблеми, прийняття рішень, делегування відповідальності та повноважень, контроль за виконанням, мотивування. Розробка і проголошення цілей, адекватність об'єктивним соціальним потребам, прийняття рішень складають основний зміст специфічно-керівної функції керівника. Всякий керівник є одночасно і виконавцем. Від нього очікують виконання певних дій і завдань, пов'язаних з функціонуванням системи управління.

Управлінсько-розпорядницька функція керівника знаходить свою реалізацію у його правах та обов'язках приймати рішення, давати вказівки, оперативно втручатися у процес прийняття рішень. Таким чином, ціль трансформується у конкретну директиву для діяльності, робиться крок вперед у вирішенні завдання приведення системи із неоптимального до оптимального стану.

Управлінсько-розпорядницька функція має загальний характер. Так, органи державної влади не можуть, в силу специфіки своєї діяльності, функціонувати без її широкого використання. Сутність організаційної функції полягає в тому, що керівник, з моменту формування мети для даної соціальної дії, видає відповідні розпорядження, чим об'єднує у певну систему дій людей, пов'язує зусилля окремих індивідів з зусиллями групи, організовує конкретний вид діяльності так, щоб досягалася мета. Чим більша і складніша така система, тим пильніше слід підбирати керівників [16].

На керівну (управлінську) роботу необхідно висувати людей, які володіють певними якостями, зокрема: 1) мають здатність генерувати нові ідеї; 2) здатні аналізувати систему та її зв'язки зсередини; 3) вміють трансформувати наукові положення, інформаційні дані і практичний досвід у ефективні управлінські рішення; 4) мають організаційні здібності; 5) знають психологію людей і вміють працювати з ними.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що між керівником і лідером є відмінність. Керівник — це посадова особа, яка має певну владу та використовує її тією чи іншою мірою. Лідер має владу тільки в тому випадку, якщо отримує перемогу на ви-

борах (мається на увазі одержання державної влади). Якщо для лідера авторитет є необхідним для того, щоб розпочати свою кар'єру, то для керівника авторитет може стати необхідним вже у процесі його діяльності як посадової особи.

М. Михальченко раціонально розмежовує управлінське керівництво і лідерство. Перше характеризується відносинами влади, в той час як друге розглядається з точки зору особистісного впливу. Керівництво зберігається системою директив, тоді як лідерство спирається на лінійні групи та залежить від того, приймає чи ні група призначеного керівника (лідера). [12, с. 19].

Таким чином, можна сказати, що лідер, який володіє державною владою, певною мірою виконує функції керівника. Іншими словами, політичне лідерство — це не тільки діяльність у сфері «чистої політики», але і діяльність у державних структурах, де потрібні певні якості керівника. Принципово важливим є питання про роль і місце лідера в системі політичних відносин. На нашу думку, політичний лідер є одночасно і суб'єктом, і об'єктом політичного процесу. Суб'єкт тому, що має надзвичайні якості та в результаті добровільного вибору людьми, стає попереду тих чи інших соціально-політичних рухів з метою реалізації інтересів спільнот, які його висунули.

Заради цього успішно діючий лідер наділяється владними повноваженнями, тобто правом концентрувати, направляти зусилля, волю, інтелект людей, а також оперувати матеріальними, фінансовими цінностями. Політика в Україні ніколи не функціонує і розвивається при відсутності політичних лідерів. Деякі дослідники ототожнюють вождя і лідера. Така трактовка була характерна, в першу чергу, для марксизму. Відповідно до неї, маси діляться на класи, класами керують політичні партії, партії управляються більш чи менш стійкими групами найавторитетніших, найвпливовіших осіб, яких обирають на відповідальні посади і називають вождями [2, с. 55].

Але вождизм, як явище, з'являється ситуаційно, коли людський натовп не може чітко зрозуміти свої цілі та завдання. Серед цієї неорганізованої маси появляється людина, яка при даних обставинах, може визначити цілі і завдання. І натовп, загіншотизований словами та діями цієї людини, гарячим запалом, прямує до своєї мети. Коли мета досягнута, або за певних причин не може бути досягнута, людська маса розколюється на менші групи, та, врешті-решт, розпадається. Якщо досягли мети, то вождь більше не потрібний, він вже виконав свою роль. А якщо мета не досягнута, або вождь не виконав обіцянки — він їй теж непотрібен, і вона шукає іншого.

У той же час політичне лідерство носить, насамперед, усталений характер. Стати лідером, у повному розумінні цього слова, не так просто, для цього необхідно витратити доволі багато часу і зусиль. Суспільство — не натовп, і, якщо завдання не носить глибокого та загального характеру, суспільство просто не визнає особу лідером, але і не піде за ним. Авторитет створюється щоденними зусиллями зі сторони Політичного лідера та його організації.

Врешті-решт вождь, хоч і має бажання отримати владу, а інколи і має можливість володіти нею, але лише на короткий термін. Лідер бажає влади на тривалий час і на державному рівні. «Якщо вождизм заснований на особистій відданості персоні... то лідерство — на легітимних регуляторах діяльності політика» [4, с. 166].

Таким чином, із сказаного можна зробити висновок, що поняття «вождь» і «лідер» не є тотожними. Адже вождизм — це явище стихійне (у певному розумінні), тимчасове. Політичне лідерство — це складне, багаторівневе явище, що спирається на легітимний характер діяльності. «Політичним лідером є особа, що має постійний пріоритетний вплив на те чи інше політичне об'єднання або на все суспільство завдяки своїй участі у політиці» — таке визначення політичного лідера дає академічний курс з політології [20, с. 166].

Необхідно відзначити, що це визначення вказує на постійний зв'язок керівного місця у суспільній ієрархії з володінням управлінським статусом, владою. Суттєвим аспектом теоретико-методологічного дослідження політичного лідерства є визначення функцій лідера.

Політична наука виділяє такі функції політичного лідера: — інтегративна (узгодження й об'єднання спільних ідей, цінностей та ідеалів); — орієнтаційна (вироблення політичного курсу й програми діяльності); — інструменталістська (проведення політичного курсу й вироблення механізму, прийняття оптимальних політичних рішень); — мобілізаційна (проявляється в умовах глибоких перетворень у суспільстві); — соціального арбітражу й патронажу (в умовах надмірного засилля й сваволі чиновників); — комунікація влади і мас, запобігання відчуженню громадян від політичного керівництва; — ініціювання оновлення, генерування ідей, соціальної енергії; — легітимації політичного порядку [20, с. 136—179].

Лідерство в сучасній Україні виступає як складна взаємодія людей у соціальних групах і воно завжди пов'язане з особли-

востями суспільного ладу та політичною владою. В кожній конкретно-історичній ситуації, різні соціальні групи потребують лідерів, які володіють зовсім різними якостями. Одні якості необхідні для керівника трудового колективу, другі — для керівника політичної партії, організації, а треті — для керівника держави [18, 66].

Такий підхід потребує вирішення проблем взаємодії політичного лідерства з обов'язками державного управлінця. Першу групу поглядів на проблему збалансування політичного лідерства і державного управління можна назвати *нормативним підходом*. На сьогодні він є найпоширенішим в Україні способом аналізу проблеми. Взаємовідносини між державним управлінням і політичним лідерством розглядаються як нормативно-правова проблема, що вирішується юридичними засобами, а саме — шляхом розподілу прав та повноважень різноманітних структур влади і дотримання вимог Конституції та законодавства України. Більшість досліджень у нашій країні здійснюються в межах цього підходу, і проблема державного управління розглядається переважно як політично-правова.

Другий підхід можна означити як *загально соціальний*. Він базується на аналізі проблеми державного управління та політичного лідерства крізь призму соціальних інтересів громадян України. Дослідження зазвичай концентрується на висвітленні механізмів передачі соціальних інтересів на структури влади і, відповідно до цього, прийнятті та реалізації державних рішень. Цей підхід найбільш відомий як такий, що базується на соціальних інтересах громадян.

Третій підхід виник на засадах загальної теорії систем і тому має назву *загальносистемного*. Його ще називають *кібернетичним*. У межах загальносистемного підходу здійснюється чітке структурне та функціональне розмежування державного управління та політичного лідерства. Однак сама проблема їх збалансування в Україні в процесі незалежного розвитку держави і суспільства розв'язана не була: управління і лідерство до цих пір розглядаються як дві різні функції єдиної самокерованої системи з припущенням, що її здійснення відбудеться в процесі саморегуляції розвитку внутрішніх процесів [30, с. 51].

У межах системного підходу проблема взаємодії політичного лідерства та державного управління в українському суспільстві розглядається як основна проблема підвищення управлінської здатності політичного лідера. Прихильники такого підходу виходять із того, що політичне лідерство не

просто функціонально пов'язане з прийняттям загально стратегічних рішень державного розвитку, а є акумулятором соціальних потреб та інтересів українського народу. У нашому демократичному суспільстві воно трансформує розуміння соціумом своїх завдань і цілей в управлінську форму стратегічних і політичних рішень.

Важливою проблемою співвідношення політичного лідерства і державного управління в умовах здійснення конституційної реформи в Україні є розподіл функцій державного управління. У сучасній світовій практиці здійснюється диференціація розпорядчо-виконавчих функцій і на цій основі створені різні форми управління та політичного контролю для окремих сфер управлінської діяльності виконавчої влади.

Кроком вперед на шляху урахування відносності рис політичного лідера і адаптації його рис до реальних умов є факторно-аналітична концепція лідерства, яку нерідко називають другою хвилею в розвитку теорії рис. У ній розрізняються суто індивідуальні якості лідера і характерні для нього риси поведінки, пов'язані з досягненням певних цілей. Між цими двома групами властивостей лідера можуть бути суттєві відмінності.

Слід мати на увазі, що людина, котра наділена такими якостями, як доброта, повага до інших, товариськість, схильність до рефлексії, гнучкість і т.д., тривалий час перебуваючи на керівній посаді в авторитарних структурах, як правило, поступово втрачає свої деякі колишні риси і формує другу групу рис, пов'язаних з характером виконуваних завдань: рішучість, упевненість у собі, строгість (а часом і жорсткість) у стосунках з підлеглими, беззаперечна покора розпорядженням керівництва.

Таким чином, за роки незалежності в Україні відбулася радикальна реформація суспільно-владних відносин, триває процес еволюційного розвитку у бік удосконалення політичної системи, хоча всі ми є свідками окремих серйозних помилок влади в справах державотворення і навіть відступу від принципів демократії з відвертим порушенням Конституції та інших правових актів.

На сучасному етапі нагальною потребою для українського народу є сильна демократична влада. Сила демократичної влади (а за такою владою перспектива) значною мірою ґрунтується на довірі народу до політичних лідерів і державного керівництва України. Для здобуття такої довіри, поряд з іншими передумовами, вирішальними є дії владних структур держави, її політичного лідера та політичної еліти.

2. Становлення політичного лідерства в Україні за часів незалежності

У політичній практиці західних демократій вплив політичного лідерства є одним з важливих чинників культурного та соціального розвитку спільнот і націй. Та при спробах скористатися цим досвідом лідерства в Україні, виникають певні труднощі. Реалії вітчизняного політичного життя свідчать про сутнісну відмінність нинішнього стану вітчизняних політичних, морально-етичних, правових, конституційних, управлінських і структурних відносин, що існують в українському суспільстві від аналогічних відносин у суспільствах країн Західної Європи.

Ця ситуація, що склалася, пояснюється різними причинами. Головна серед них пов'язана з незацікавленістю політичних лідерів і правлячих еліт, як окремих осіб, так і владних органів та структур, у існуванні рівних, повноважних політичних опонентів. Наслідком цього є відсутність соціально-замовленого інтегрованого, адекватного і якісного наукового підходу до вивчення зв'язків і дії механізмів інституції політичного лідерства та політичного керівництва, політичного лідерства та політичних еліт як важливих складових функціонування українського соціуму в умовах формування демократичного суспільства.

Під час розгляду проблем, пов'язаних з політичним лідерством, дається взнаки відсутність достатнього теоретичного обґрунтування цих потреб суспільства. Без достатньої уваги залишаються намагання дослідити досить важливі, для розуміння змісту сучасного лідерства питання, як змістовні складові практичного здійснення політичного лідерства; політичні процеси, що передували здобуттю незалежності України, зокрема у вищих ешелонах влади. До того ж, певні політичні діячі радянської доби досі залишаються впливовими суб'єктами в сучасних політичних процесах українського суспільства [24, с. 115].

Нехтування накопиченим досвідом викликає у політичній верхівці ілюзію щодо можливості розпочати написання проблем суспільно-політичного життя з чистої сторінки. При цьому боротьба ведеться, переважно, за обстоювання та визнання пріоритету інтересів, прав і свобод політичної дії між окремими політичними групами вітчизняних можновладців. Традиційні для українського суспільства риси — поступливість, терплячість, витривалість, виражене прагнення до гармонії та надійності — сприймаються і оцінюються як апатія до політичного життя. 3

огляду на це стають зрозумілими конфронтаційність, взаємна не-поступливість і маргінальність тих, хто веде політичну боротьбу під час «спокійного» розвитку [19, с. 252].

Наслідком цього є хронічна, перманентна незбалансованість у діях всіх гілок української влади. Кожна з них сприймається суспільством як сила, що нав'язує свої правила гри, свої уявлення про суспільний розвиток, особистої моделі такого розвитку. В Україні поки що не розроблено не тільки механізму, а й більш-менш дієвих засобів вчасного і цивілізованого впливу суспільства на уряд та парламент з метою здійснення поступових, органічних реформ щодо вчасного і синхронного розв'язання виникаючих соціальних проблем.

Політичний процес, під час зміни у владі одних політичних лідерів іншими, не здатен переродитися сам по собі. Тут завжди діють системні чинники інституційного впливу. З них, на наш погляд, найактуальнішими можна виділити три: зміна поколінь у політичній верхівці, стабілізація політичного і економічного життя, становлення громадянського суспільства в Україні. Політичне лідерство — це механізм, який являється системою регулятивів діяльності політиків, котра забезпечує не тільки легальність дій, а й їх відповідність сформованій у суспільстві системі духовних цінностей.

Місце та роль політичного лідера в Україні формується на основі оцінки дій будь-якого, незалежно від формального рангу, учасника політичного процесу, котрий прагне і здатен консолідувати зусилля оточуючих його громадян та активно впливати (в межах території міста, області чи всієї країни) на цей процес задля досягнення висунутих і обґрунтованих цілей. Співпрацюючи і змагаючись один із одним, а також впливаючи один на одного, політичні лідери сприяють здійсненню контролю за діяльністю усіх владних інституцій (зокрема й вищих), залученню різноманітних груп суспільства до політичних процесів.

Сьогодні в Україні формується загальнонаціональна система політичного лідерства, що має базуватися на набутому політичному і соціокультурному досвіді усіх попередніх епох, кожна з яких збагатила вітчизняну політичну історію. Зміна змісту та функцій політичного лідерства, його моделі визначається динамікою суспільних перетворень і конкретною історичною ситуацією. Подальший розвиток України, не лише в політичній сфері, багато в чому буде залежати від побудови адекватної системи політичного лідерства, яка на сучасному етапі відповідає б нагальним потребам українського суспільства.

Дослідження політичного лідерства на ґрунті українських перетворень у перехідному стані від авторитаризму до демократії потребує вивчення участі у цих суспільно-політичних процесах різних політичних сил і готовності їх лідерів продукувати слідування демократичним і загальнолюдським цінностям. Варто наголосити, що накопичений досвід, і насамперед український, показує наявність суттєвих особливостей у становленні, формуванні і розвитку політичного лідерства як інституції громадянського суспільства у використанні механізмів політичного керівництва.

На думку вітчизняних учених-політологів, справжні політичні лідери формуються безпосередньо в політичній боротьбі. У недавньому минулому не було справжньої політичної боротьби і не було попиту на політичних лідерів. Наше сьогодення підтверджує, що в Україні не лише не зникають, а, навпаки, поглиблюються політичні проблеми, пов'язані з представництвом різних політичних партій, рухів, організацій, соціальних груп і різних класів у політичній владі. Різко зріс попит на політичних лідерів. І в силу таких умов, у ролі лідерів іноді опиняються «політкустари» з невисоким рівнем політичної та соціальної зрілості, політичної культури [1, с. 39].

Сьогодні, як ніколи, все більше усвідомлюється необхідність моральної поведінки лідера в сфері політики. На перший план висувуються такі моральні якості, як совість, чесність і благородство. Для політичного лідера честь — це, перш за все, єдність слова і діла, а благородство — це толерантність і повага до інакомислячих, у тому числі й до думки політичних опонентів.

У нинішніх умовах становлення суспільно-політичного лідерства в незалежній українській державі кожний, хто претендує на політичне лідерство в партії, в суспільному русі або в масовій організації чи державі, повинен враховувати наступні моменти: нести персональну відповідальність перед суспільством за реалізацію прийнятих рішень чи програм. Він також повинен навчитися слухати та вести паритетний діалог з політичними опонентами, відмежуватись від підозрілості до інакомислячих, відмовитись від позиції універсального вершителя долі людей і претензій на останню інстанцію справедливості.

Напрямок політичної діяльності влади базується на проблемах громадян українського суспільства. Влада, в загальному сенсі, означає здібність і можливість впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою будь-яких засобів — волі, авторитету, права насилля тощо. Залежно від поєднання потреб суспільства форму-

ється тип особистості політичного лідера. Якщо особистість, будучи вже при владі, розглядає владу як джерело престижу, слави, як панування над іншими із застосуванням насильства, волюнтаризму, то в кінцевому результаті чітко вималюється тип лідера-диктатора.

Якщо лідер розглядає владу як гру, як потребу в самовираженні і ставиться до неї легковажно, то неодмінно формується постать лідера-авантюриста. Якщо ж лідеру притаманна потреба бути особистістю, яка дотримується моральних принципів і владу розглядає як служіння народу, суспільству, тоді постає постать лідера-демократа. На нашу думку, найнебезпечнішим у діяльності політика, лідера є гра в політику, що, зазвичай, призводить до непередбачених наслідків [26, с. 239].

При оцінці політичного лідера на перший план виступають такі критерії: моральне обличчя, манера триматися під час спілкування з населенням, взаємодія з іншими політичними суб'єктами, висока політична культура. Не принижуючи значення вищезазначених критеріїв, необхідно підкреслити, що оцінку харизматичному лідеру дає сама історична практика, причому оцінку неоднозначну. Тут виступає ряд тенденцій: по-перше, можливість різкого і непередбаченого переходу до тоталітаризму в силу політичної могутності харизматичного лідера; по-друге, можливість ідеалізованої «реанімації» історичних персонажів, пов'язаних з міфологізацією особистості; по-третє, не завжди виправдана незалежність і зростання ролі інституту президента. Для ефективної боротьби з бюрократією, авторитаризмом і тоталітаризмом. система влади в Україні потребує харизматичного лідера.

Деякі політологи вказують, що основні тенденції формування політичного лідерства в Україні це — інституціоналізація, професіоналізація, зменшення вірогідності появи в сучасних умовах видатних політичних лідерів, здатних встати в один ряд з Цезарем, Наполеоном, Бісмарком, Ангелою Меркель. Така позиція веде до перетворення поля боротьби за політичне лідерство в політичний ринок, а також до кадрового омолодження «великої» політики [25, с. 55].

Концентрація активності лідерів на вирішенні економічних і політичних проблем України висувається сьогодні на передній план діяльності лідера будь-якого рангу. Саме ефективність діяльності лідера, направлена на забезпечення економічної стабільності і соціальної справедливості, зростання рівня життя і добробуту громадян, приносять сьогодні лідеру найбільшу кількість балів.

В умовах політичної і економічної нестабільності, що проявляється, перш за все, в падінні рівня життя, невпевненості в завтрашньому дні, інтереси суспільства вимагають від лідерів не тільки чітко сформульованих програм перетворень, але й передбачення їх наслідків як позитивного, так і негативного характеру, що все одно буде неминучим.

Тільки професіоналізм політичного лідера зможе допомогти йому в прогнозуванні наслідків того чи того тактичного або стратегічного кроку, у виявленні переваг обраних шляхів вирішення конкретних проблем, та визнанні, у разі потреби, власних прорахунків і обдуманому їх виправленні. В цьому і полягає складність ефективного політичного керівництва, що призводить до таких негативних наслідків у політичному полі країни, як спекулювання на труднощах і негативах ситуаціях певних прошарків суспільства в їх прагненні до влади [5, с. 74].

Для незалежної української держав пострадянського простору, яка переживає становлення та зміцнення самостійної держави, виникають характерні, і пов'язаними з цим, колосальні труднощі та глобальні кризові явища. Характерна наявність цих умов робить можливим появу лідера загальнонаціонального масштабу. Цей чинник пов'язаний з такою тенденцією розвитку інституту політичного лідерства як вплив електорального менталітету на його становлення.

Сьогодні на всьому просторі незалежної України йде процес переходу до нових ціннісних орієнтирів. Населення дуже швидко сприймає елементи демократичної політичної культури і пристосовується до нових політичних умов. Проте слід відзначити високий моральний рівень вимог громадян до влади, тенденцію до персоніфікації влади і схильність до неконвенційних форм протесту і можливість силових методів вирішення конфліктних ситуацій.

Політологія розглядає лідерство як феномен політичного життя суспільства, досліджує його місце в системі владних відносин, механізми формування і функціонування, а також розробляє практичні рекомендації.

Лідер може бути визначений як особа, здатна впливати на інших з метою інтеграції спільної діяльності, спрямованої на задоволення інтересів даного співтовариства. Відповідно лідерство визначається як один із механізмів інтеграції групової діяльності, коли індивід або частина соціальної групи виконує роль лідера, тобто об'єднує, спрямовує дії всієї групи, яка приймає і підтримує його дії. Політичний лідер може бути визначений як автори-

тетна особа, яка здійснює переважний вплив на інших людей з метою інтеграції їхньої діяльності для досягнення спільних політичних цілей [12, с. 20].

Вплив лідера має бути постійним і здійснюватися на все оточення лідера. Політичного лідера відрізняє явна перевага у впливі порівняно з впливом інших осіб, він спирається на його авторитет або принаймні на визнання правомірності його керівництва.

Слід брати до уваги, що теорія політичного менеджменту і маркетингу розглядає лідерство як своєрідне підприємництво, здійснюване на політичному ринку, коли лідер в обмін на керівну посаду пропонує виборцям специфічний товар — програму, способи вирішення тих чи тих суспільних проблем, конкуруючи з іншими претендентами на лідерство. Це є характерним і для сучасної незалежної і української держави.

Такий підхід дозволяє типологізувати політичних лідерів незалежної України. Класичною є типологія політичного лідерства М. Вебера, який виокремлював три типи політичного лідерства — традиційне, харизматичне й раціонально-легальне.

Традиційне лідерство ґрунтується на авторитеті звичаїв. Лідер цього типу отримує і здійснює владу не завдяки власним достоїнствам і заслугам, а відповідно до традицій і звичаїв. Традиційне лідерство характерне для доіндустріального, тобто рабовласницького і феодального, суспільства. Влада традиційних лідерів — це насамперед влада аристократичної знаті.

Харизматичне лідерство ґрунтується на вірі в незвичайні якості і здібності лідера, його винятковість. Грецьке слово «харизма» означає «милість», «благодать», «божий дар». У період утвердження християнства ним характеризували проповідників, котрим приписували дар безпосереднього спілкування з Богом поза офіційними релігійними інституціями. У політичній практиці під харизмою розуміють такі риси індивіда, які оточення сприймає як незвичайні, недоступні іншим, а тому визнає його за правителя.

Харизматичне лідерство виникає в суспільстві, зазвичай, у кризові періоди. Спонукальним мотивом до передання влади харизматичному лідерові є усвідомлення широкими масами, а також значною частиною правлячої еліти нездатності наявних у країні представницьких інститутів вивести країну з кризи, консолідувати суспільство навколо тієї чи іншої цілі суспільного розвитку. Це викликає потребу в різкому посиленні впливу виконавчої влади і пошуку політичного лідера як месії, здатного вивести країну з глибокої й затяжної кризи. На наш погляд, завдяки цьому отримав перемогу наш діючий президент В.О. Зеленський.

Раціонально-легальне лідерство базується на переконанні в законності й раціональності встановлених порядків та у праві на панування органів, які здійснюють владу. Ці органи і їхні керівники — політичні лідери — обираються через демократичні процедури, їм надаються повноваження, за зловживання якими вони несуть відповідальність перед виборцями. Такій підхід характерний для виборів на посаду президента України П.О. Порошенка.

Залежно від ставлення до існуючих суспільних порядків лідерів можна поділити на консерваторів, реформаторів і революціонерів. За видами розрізняють формальне і неформальне лідерство. За масштабами лідерство може проявлятися на рівні соціальної групи, політичної організації, соціальної спільності, населеного пункту, адміністративно-територіальної громади, регіону або країни в цілому [8, с. 196].

Кожен громадянин може виражати інтереси певної спільності людей, які вбачають у ньому виразника власних інтересів, тому та чи та особа може претендувати в ній на лідерство. Це може бути як відносно невелика група людей, так і певна соціальна спільнота — класова, етнічна, демографічна, професійна, територіальна. В Україні це також можуть бути виборці певного округу чи країни в цілому. За будь-яких масштабів лідерства, його конституенти мають впевненість, що їхні надії і плани стануть реальними.

Для того щоб стати лідером, обійняти певну керівну посаду, претендент на лідерство має запропонувати щось нове порівняно з попереднім керівником. Політичний лідер свідомо вносить нові, конструктивні ідеї соціального устрою, що робить його новатором суспільного розвитку.

На основі запропонованої лідером програми відбувається об'єднання, інтеграція дій його прибічників. В ідеалі програма лідера має передбачати задоволення інтересів і потреб кожної групи населення тієї чи іншої організації чи території. Це сприяє підтримці цілісності і стабільності суспільства, громадянського миру та зміцненню соціальної цілісності суспільства, що неможливо без цілеспрямованих зусиль щодо згуртування всіх соціальних спільностей.

Політичний лідер повинен здійснювати конкретні заходи для втілення в життя цілей і завдань, що стоять перед суспільством і відображені у програмі дій лідера. Він повинен налагоджувати і забезпечувати зв'язки між масами і політичними інститутами держави, у тому числі і між іншими політичними інститутами та органами державної влади — парламентом, урядом, главою

держави, вищими судами. Завдяки лідерам відбувається координація та узгодження дій усіх суб'єктів національної політики [10, с. 87].

Сьогодні в Україні, однією з найважливіших політичних проблем сучасного суспільства є проблема формування політичного лідерства, здатного швидко і чітко реагувати на проблеми, що постають перед суспільством, і головне, здатному знаходити ефективні шляхи вирішення позначених проблем.

Уже пішли в минуле суперечки про те, хто творить історичний процес: народ чи особистість? На даний час в українському суспільстві панує розуміння важливості кожного суб'єкта суспільних відносин відповідно до відведеної йому ролі. Бурхливий перебіг політичних процесів в Україні висунав достатньо велику кількість людей, чий особистий вплив дозволив їм відіграти істотну роль в соціальному розвитку суспільства. Політичне лідерство, таким чином, займає в сучасних умовах особливе положення у зв'язку з тим, що воно зримо і значущо впливає на хід політичних подій. На нашу думку, головний зміст політичного лідерства полягає у тому, що за всієї різноспрямованості впливу воно виступає інтегративною складовою організації суспільства в цілому та побудови правової й демократичної держави України.

Політичне лідерство в сучасній Україні набуває демократичних пріоритетів: спрямування на легалізацію національно-державної політики, створення законодавчо-правової бази, персоніфікації, професіоналізації, інституціоналізації. Політичне лідерство, маючи численні важелі впливу на процес управління суспільством, все-таки, значною мірою визначається як вплив на владу або чи володіння владою. Як свідчить політична практика, ефективність лідерства залежить від взаємодії, взаємовпливу лідера та його послідовників, від розподілу влади між ними.

Сьогодні Україна перебуває ще на початку процесу формування нового типу реального політичного лідерства. Він частково утруднений несприятливими умовами щодо розвитку демократії та зміцнення основ державності. Тенденції розвитку політичного лідерства в Україні близькі до тенденцій, які можна спостерігати в інших країнах: постійна зміна і боротьба генерацій політиків і неконтрольований громадськістю «лобізм» як форма політико-економічного тиску. Все це негативно позначається на діяльності політиків, котрі претендують на статус лідера [23].

А тим часом ситуація в країні вимагає формування якісно інших політичних лідерів, насамперед, з точки зору їх професіоналізму, творчості, інтелектуальних можливостей, нарешті — духо-

вності. Брак лідерів нового типу створює загрозу демократизації суспільства та побудові правової держави.

Таким чином, політичне лідерство, не дивлячись на деякі недоліки, є позитивним чинником українського суспільства, що розвивається. Дослідження елементів політичного лідерства, зокрема тенденцій формування даного політичного інституту, сприятиме створенню умов для ефективнішого функціонування цього інституту.

Неможливо не помітити того, що політичне лідерство в сучасній Україні набуває демократичних пріоритетів: спрямування на легалізацію національно-державної політики, створення законодавчо-правової бази, персоніфікації, професіоналізації, інституціоналізації владних структур. Політичне лідерство, маючи численні важелі впливу на процес управління суспільством, все-таки значною мірою визначається як вплив на владу або як володіння владою.

Як свідчить політична практика незалежної України, ефективність лідерства залежить від взаємодії та взаємовпливу лідера та його конкурентів, від розподілу влади між ними. Україна перебуває тільки на початку процесу формування нового типу реального політичного лідерства. Він частково затrudняється несприятливими умовами щодо розвитку демократії та зміцнення основ державності.

Резюме за змістом теми

Політологія розглядає лідерство як феномен політичного життя суспільства, досліджує його місце в системі владних відносин, механізми формування і функціонування, а також розробляє практичні рекомендації.

Лідер може бути визначений як особа, здатна впливати на інших з метою інтеграції спільної діяльності, спрямованої на задоволення інтересів даного співтовариства. Відповідно лідерство визначається як один із механізмів інтеграції групової діяльності, коли індивід або частина соціальної групи виконує роль лідера, тобто об'єднує, спрямовує дії всієї групи, яка приймає і підтримує його дії. Політичний лідер може бути визначений як авторитетна особа, яка здійснює переважний вплив на інших людей з метою інтеграції їхньої діяльності для досягнення спільних політичних цілей.

Вплив лідера має бути постійним і здійснюватися на все оточення лідера. Політичного лідера відрізняє явна перевага у впливі

порівняно з впливом інших осіб, він спирається на його авторитет або принаймні на визнання правомірності його керівництва.

Тенденції розвитку політичного лідерства в Україні близькі до тенденцій, які можна спостерігати в інших країнах світового простору: постійна зміна і боротьба генерацій політиків і неконтрольований громадськістю «лобізм» як форма політико-економічного тиску. Все це негативно позначається на діяльності політиків, котрі претендують на статус державного лідера.

Як показали вибори Президента України 2019 року, сучасна ситуація в Україні вимагає формування якісно інших політичних лідерів, насамперед, з точки зору їх професіоналізму, творчості, інтелектуальних можливостей і моральних якостей і духовності. Брак лідерів нового типу створює загрозу не тільки для демократизації суспільства, а й для економічного і соціального розвитку держави.

Політичне лідерство, попри певні недоліки, є позитивним чинником українського суспільства, що розвивається, що доказує тридцятирічний розвиток незалежної України. Ознайомлення з елементами політичного лідерства, зокрема тенденцій його розвитку, на прикладі діяльності українських президентів, на наш погляд, сприятиме об'єктивнішій оцінці функціонування цього інституту.

Терміни та поняття до теми

Лідер, політичний лідер, харизматичний лідер, політкустарі, вождізм, раціонально-легальне лідерство, формальне і неформальне лідерство, поліконфесійна структура населення, політичне суперництво, політична боротьба, учасники політичних процесів.

Запитання. Завдання

1. Політичне лідерство як спосіб організації і реалізації влади у різних історичні епохи.
2. Зробіть порівняльний аналіз сучасного політичного лідерства в Україні і країнах ЄС.
3. Чому політичне лідерство стає однією з ключових позицій сучасного політичного життя? Назвіть наслідки цього явища.
4. Сутність першої спроби типологізації лідерства, що належить Максусу Веберу.
5. Вождізм як різновид політичного лідерства.
6. Залежність лідерства від рівня розвитку суспільства, його типу і політичного устрою.

7. Поєднання дій політичних лідерів, політичної еліти і народних мас в демократичній Україні.
8. Трансформація політичної влади та політичного лідерства в Україні, після розпаду колишнього СРСР.
9. Проблеми збалансування політичного лідерства і державного управління в сучасній Україні.
10. Чинники інституційного впливу на політичне лідерство в Україні під час зміни влади.
11. Особливості впливу революції гідності на політичне лідерство.

Теми рефератів (есе, творчих робіт)

1. Політичне лідерство в сучасному світі — порівняльний аналіз.
2. Формування політичного лідерства у сучасній Україні.
3. Засоби та інструменти впливу інформаційних технологій на формування і зміну політичного лідерства в Україні.
4. Чинники, що впливають на формування місця та ролі політичного лідера в сучасній Україні.
5. Активність лідерів при вирішенні економічних і політичних проблем України.
6. Теорії політичного менеджменту і маркетингу про сутність політичного лідерства.

Список рекомендованих джерел

1. Бандурович О., Стегний А., Чурилов Н. Образ лидера: представления и предпочтения жителей Украины // Социс. — 2003. — №3. — С. 38—41.
2. Бебік В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. — К., 2000. — 148 с.
3. Видрін Д. Політика: історія, технологія, екзистенція. — К.: Либідь, 2001. — 432 с. — С. 87—111.
4. Гелей С, Рутар С. Політологія: Навч. посібник. 3 вид., перероблене і доповнене. — К.: Знання, 1999. — 427 с. — С. 162—173.
5. Головатий М.Ф. Політична психологія: Навч.-посіб. — К.: МАУП, 2001. — С. 83—128.
6. Горбатенко В.П., Бутовська І. Системна інтерпретація політичного лідерства // Вища освіта України. —2002. — №3. — С. 119—121.
7. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. — Львів: Новий Світ-2000, 2017. — 632 с.
8. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення : монографія / О. І. Крюков ; за наук. ред. Е. А. Афоніна. — К. : Вид-во НАДУ, 2006. — 252 с.

9. Кузнецова С. В. Механізм формування політичного лідерства в Україні // Нова політика. — 2001. — №2. — С. 60—62
10. Кузнецова С. В. Пріоритетні фактори формування політичного лідерства в Україні // Політологічний вісник. — К., 2000. — Вип. 7. — С. 86—89.
11. Литвин В. Солодка ноша чи гіркий хрест? // Віче.— 1993. — №8.— С. 41—48.
12. Михальченко М. Пошук лідерів: чесних, талановитих, справедливих / М. Михальченко // Політ. менеджмент. — 2006. — Спец. вип. — С. 15—22.
13. Обличчя влади: російська політична еліта. 1998–2000 рр. / За ред. О.Й. Гриневича і А.Ф. Гуцала. — К.: Наук. думка, 2002. — С. 26—34.
14. Осипова С. А. Основные тенденции формирования политического лидерства на постсоветском пространстве // Актуальні проблеми політики. Вип. 9. — Одеса: Юридична література, 2000. — С. 169—174.
15. Пахарев А.Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні. Навчальний посібник. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. — 182 с.
16. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст [Електронний ресурс] / М. Ф. Головатий // Політ. менеджмент. — 2006. — Спецвип. (верес. 2006). — Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=61&c=1332>
17. Політичні режими сучасності та перехід до демократії // С. Давимука, А. Колодій, Ю. Кужелюк, В. Харченко. — Львів, 2002. — С. 77—83.
18. Політичні структури та процеси в сучасній Україні / За ред. Ф.М. Рудича. — К., 1995. — С. 62—65.
19. Політологічний енциклопедичний словник. — К., 1997. — С. 243—276.
20. Політологія: Академічний курс: Підручник/ Л. М. Герасіна, В. С. Журавський, М. І. Панов та ін.; М-тво освіти і науки України. — 2—ге вид., перероб. і доп.. — К.: ВД «Ін Юре», 2006. — 519 с.
21. Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. — К., 1998. — С. 78—103.
22. Світлана Бойко Політичне лідерство в Україні: генезис і динаміка розвитку. Політичний менеджмент. — 2011. — №6. С. 91—100.
23. Трансформація політичних еліт в Україні: особливості та перспективи [Електронний ресурс] : зб. наук. пр. / Н. І. Попадюк // Наук. вісн. Акад. муніцип. упр. Серія «Управління». — 2011. — № 1. — Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvamu_upravl/2011_1/40.pdf
24. Траверсе О. О. Лідерство і еліти у процесі становлення української політичної нації // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй: 36. ст. — К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. — С. 112—123.

25. Траверсе О. О. Політичне лідерство і політичне керівництво в Україні як проблема історичної політології // Наукові записки /36. — Вип. 25. — К.: ППІЕНД, 2004. — С. 52—57.
26. Українська політологія: витоки та еволюція / За ред. Ф.М. Кирилюка. — К.: Ватра, 1995. — 328 с. — С. 275—286.
27. Уткін О. Політичне лідерство та лідери // Віче. —2002. — №4. — С. 77—78. 29. Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. — К.: Генеза, 2001. — С. 71—94.
30. Школяр М. В. Технологичность процесса политического лидерства. — Львов, 2005. — С. 49—54.

ПРЕЗИДЕНТИ ЯК ПОЛІТИЧНІ ЛІДЕРИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Леонід Мака́рович Кравчу́к (народився 10 січня 1934 у селі Великий Житин, Волинського воєводства (Польська Республіка) а нині — це Рівненська область). Він став першим Президентом України після здобуття нею незалежності (5 грудня 1991—19 липня 1994 року). Герой України — 2001 рік. Леонід Кравчук набрав найбільше голосів серед усіх обраних президентів — 19,6 мільйона виборців, але у відсотках тоді це склало 61,5.

Найважливіші геополітичні рішення: 7—8 грудня 1991 року підписав Біловезьку угоду про ліквідацію СРСР та створення

Співдружності незалежних держав (СНД).

14 червня 1994 року, вже наприкінці каденції, підписав велику Угоду про співробітництво та партнерство з ЄС, яка заклала основу європейської інтеграції України.

За президентства Леоніда Кравчука були сформовані державні структури незалежної України і Україна також була визнана міжнародним співтовариством.

Провали:

1. Не зміг провести глибокі ринкові реформи. В результаті розпад радянської економічної системи обернувся спадом виробництва, зростанням держборгів за енергоносії, дефіцитом бюджету та гіперінфляцією.

2. Через економічні проблеми купівельна спроможність населення впала і шахтарі вийшли на масові страйки, що врешті-решт стало однією з причин дострокових виборів

3. Не зміг затвердити Конституцію України і гімн на слова «Ще не вмерла Україна».

Леонід Дани́лович КУ́ЧМА (народився 9 серпня 1938 року у селі Чайкине, Новгород-Сіверського району, Чернігівської області). Український політичний лідер і державний діяч, другий Президент України з 19 липня 1994 року по 23 січня 2005 року. Почесний громадянин міста Дніпра. Єдиний президент в історії України, який керував державою два строки. Двічі перемагав на виборах у другому турі.

Найважливіші геополітичні рішення: У грудні 1994 року Леонід Кучма підписав «Будапештський меморандум» щодо неядерного статусу України та відмови від ядерної зброї в обмін на гарантії суверенітету з боку США, Великої Британії та Росії. У 1997 році він підписав Хартію про особливе партнерство між Україною та НАТО.

У 2002 році затвердив План дій Україна-НАТО, який визначав прагнення України до членства в альянсі.

У 2003 році, за наполяганням Президента, у законодавстві країни закріпили прагнення членства в ЄС та НАТО.

У вересні 2003 року Леонід Кучма підписав угоду про створення Єдиного економічного простору з Росією, Білоруссю та Казахстаном.

Провали:

1. Касетний скандал — восени 2000 року. Кучму звинуватили у причетності до зникнення і вбивства опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе. Протести в зв'язку з оприлюдненням «плівок Мельниченка» переросли в акцію Україна без Кучми.

2. Приватизація державного майна була проведена на користь пов'язаних з владою бізнес-груп і чиновників.

3. У 2004 році Кучма виключив з Воєнної доктрини положення про вступ України в НАТО та в Європейський Союз як кінцеву мету політики євроатлантичної і європейської інтеграції країни.

Віктор Андрійович ЮЩЕНКО (народився 23 лютого 1954 року у селі Хоружівка, Недригайлівського району, Сумської області) — український політичний лідер і громадський діяч, третій Президент України з 23 січня 2005 року по 25 лютого 2010 року. Прем'єр-міністр України (1999—2001 роки), лідер Помаранчевої революції.

Найважливіші геополітичні рішення:

Добивався отримання Плану дій щодо членства в НАТО і був за крок до цього влітку 2008 року та започаткував діалог з ЄС про отримання Україною безвізового режиму.

Скоротив тривалість строкової служби у Збройних Силах України до одного року замість двох. Сприяв відновленню історичної пам'яті українців. Зокрема, за президентства Ющенка голодомор 1932—1933 років був визнаний геноцидом українського народу, ініціював відкрит-

тя Музею Пам'яті героїв Крут, присвоїв лідерові ОУН Степану Бандері звання Героя України.

Провали:

1. Став першим президентом України, який прийшов до влади внаслідок масових протестів під час Помаранчевої революції — протесту проти масової фальсифікації на виборах 2004 року на користь його головного суперника Віктора Януковича.

2. За президентства Ющенка погіршилися відносини з Росією. Причому формально залишалися добрими, але фактично такими не були. Зокрема, почалася так звана «газова війна».

3. Жорстке протистояння з прем'єр-міністрами Віктором Януковичем та Юлією Тимошенко, яких сам у силу обставин подавав на затвердження парламенту.

4. Став першим Президентом України, який розпустив Верховну Раду і у 2007 році відбулись дочасні вибори до Верховної Ради України.

Віктор Фёдорович ЯНУКОВИЧ (народився 9 липня 1950 року у місті Єнакієве, Донецької області) — колишній український державний діяч, політик. Четвертий Президент України з 25 лютого 2010 року до 25 лютого 2014 року. Єдиний президент держави, який втік з України. Визнаний Верховною Радою таким, що самоусунувся від виконання своїх конституційних обов'язків і *позбавлений* звання Президента України спеціальним законом. **Найважливіші геополітичні рішення:** У 2010 році Віктор Янукович уклав з Росією «Харківські угоди» про пролонгацію перебування Чорноморського флоту РФ в Криму з 2017-го до

2042 року в обмін на знижку на газ. За ініціативи Віктора Януковича із законодавства прибрали згадку про прагнення України інтегруватися до НАТО та додали норму про позаблоковий статус України. Найдраматичнішим геополітичним рішенням Віктора Януковича стала відмова підписати Угоду про Асоціацію України з ЄС. Це рішення призвело до Євромайдану і він змушений був тікати з України.

Провали:

1. Найдраматичнішим геополітичним рішенням Віктора Януковича стала відмова підписати Угоду про Асоціацію України з ЄС. Це рішення призвело до Євромайдану і він змушений був тікати з України.

2. Силевий розгін Євромайдану силами Беркута і розстріл Небесної Сотні.

3. Намагаючись зупинити масові протести, Янукович змусив Раду прийняти так звані «диктаторські закони».

4. Звернення до Володимира Путіна з проханням застосувати збройні сили Росії на території України.

Петро Олексійович Порошенко (народився 26 вересня 1965 року у місті Болград, Одеської області) — український державний діяч, *політик*, підприємець. П'ятий Президент України з 7 червня 2014 року до 20 травня 2019 року. Єдиний президент України, який на виборах переміг в усіх регіонах України, де проводилось голосування. Перший президент, який вільно володів англійською мовою і міг спілкуватись під час міжнародних зустрічей без перекладача.

Найважливіші геополітичні рішення:

Уклав Мінські угоди, щоб зупинити активні бойові дії на Донбасі і в умовах воєнного протистояння з Росією створив боездатну армію і рекордно підвищив кількість контрактників в ній. Домігся активної підтримки міжнародним співтовариством України у воєнному протистоянні з Росією. Рекордно скоротив закупівлю газу в Росії, досягнувши так званої енергонезалежності. Ініціював закріплення в Конституції України курсу на вступ до НАТО та ЄС.

Провали 1. Однією з головних невдач Петра Порошенка була відсутність ефективної боротьби з корупцією і, замість цього, переслідування антикорупціонерів.

2. Відсутність серйозного прогресу в розслідуванні резонансних злочинів, таких як вбивство Небесної Сотні, вбивство журналіста Павла Шеремета та інші.

3. Протистояння ефективним реформам у судовій сфері, що, в свою чергу, стримувало розвиток економіки і приплив іноземних інвестицій.

4. Причетний до офшорів та під час російсько-української війни продовжував торгувати з Росією для особистого збагачення.

Володимир Олександрович Зеленський (народився 25 січня 1978 року у місті Кривий Ріг) — український державний діяч, політик, шоумен, режисер, продюсер та сценарист, шостий Президент України з 20 травня 2019 року. Єдиний президент України, який отримав на виборах 73,22 % голосів виборців.

ТЕМА 11

ПОПУЛІЗМ ЯК СКЛАДОВА ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Вивчивши матеріали теми, студент ЗНАТИМЕ: сутність і зміст популізму як політичного феномену, його концептуальне ядро та основні ознаки; відмінності історичного типу популізму від сучасного популізму та його різновиди; особливості взаємозв'язку популізму та політичного лідерства; основні характеристики популістського типу лідерства; специфіку політичної діяльності лідерів-популістів та її наслідки; особливості українського популізму, його генезу за останні 30 років; характерні прояви популізму на президентських виборах 2019 р., на парламентських виборах 2019 р. та на місцевих виборах 2020 р.

Після опанування матеріалів теми студент УМІТИМЕ: виділяти основні характеристики й ознаки популізму як особливого типу політичної діяльності; аналізувати причини появи і зростання впливу лідерів-популістів у різних країнах світу; визначати тенденції розвитку популістського типу лідерства за умов функціонування тих чи інших політичних систем; виокремлювати особливості вітчизняного популізму; відрізняти популістську риторику й аналізувати її основні меседжі; робити прогнози щодо майбутнього лідерів-популістів у тій чи іншій країні / регіоні.

Навчальні питання

1. Концептуальне ядро популізму і політичне лідерство.
2. Політичні лідери-популісти сучасності: світовий досвід.
3. Український популізм та його лідери.

1. Концептуальне ядро популізму і політичне лідерство

Популізм як політичний феномен не є явищем новітнього часу, його витоки можна віднайти ще в античну епоху, втім саме у ХХ ст. популізм стає масовим і невід'ємною складовою політичного лідерства. В останні роки популізм перетворюється на мейнстрім політичного розвитку багатьох країн світу, що пов'язано

багато в чому з примітивізацією політичного дискурсу, з одного боку, та з перетворенням публічної політики на ще один шоу бізнесовий майданчик, з іншого.

Сучасний популізм впливає як на природу і характер політичного лідерства, так і на сутнісні характеристики політичної культури кожного суспільства. Популізм руйнує насамперед раціональну складову політичної культури суспільства, актуалізуючи ірраціональні й емоційні тенденції, зумовлюючи зниження громадянської активності та рівня критичного мислення потенційних виборців, підриваючи авторитет демократичних політичних інститутів, формуючи запит на тактичні рішення, а не на політичну стратегію. За цих умов на політичну авансцену виходять *лідери* радше *харизматичні*, аніж раціонально-легальні за своїм політичним іміджем. Лідери, які починають діяти і комунікувати з суспільством, апелюючи до почуттів громадян. Саме тому політики-популісти не мають усталеної світоглядно-ідеологічної бази, їх політичні погляди є надзвичайно гнучкими і мінливими, а категорія «народ» стає головною і сталою ідеологемою усіх видів популізму, що позиціонує себе єдиним захисником інтересів знедолених і невдоволених результатами діяльності владної еліти.

Що таке популізм з точки зору сучасної політичної науки? Термін **«популізм»** походить від латинського слова «*populus*», яке означає «народ». Його відповідники і прямі аналоги використовуються у більшості європейських мов. Історичне коріння популізму бере з часів Римської імперії — (лат. *populus* — народ) — політична позиція або стиль риторики, який апелює до широких народних мас. За сенсом найближчий аналог українською — народник, вважає І. Кіянка.

У вітчизняних енциклопедичних виданнях *популізм визначають*:

1) як політичну діяльність, спрямовану на завоювання популярності в масах за допомогою необґрунтованих обіцянок; як суспільні погляди і течії, які апелюють до широкого загалу й сповідують ідею прямої участі народу в управлінні;

2) як низку тактичних прийомів політичної боротьби, пов'язаних з апеляцією до народних мас, спробами підлаштуватися до їх вимог;

3) як синонім демагогії, прагнення завоювати політичний авторитет нездійсненими обіцянками;

4) як тип політичної риторики, яка спирається на пряме протиставлення народу — носія усіх суспільних чеснот та еліти — уособлення усіх недоліків сучасної політики;

5) як ідеологічно-спекулятивну орієнтацію суб'єктів політики на політичні ідеї широких мас, що сприймається дослідниками як загравання з «пересічним виборцем» з метою маніпулювання його думкою, поведінкою, електоральними уподобаннями.

В американській «Енциклопедії демократії» популізм тлумачиться як політичний рух, що акцентує увагу на інтересах, культурних ознаках і спонтанних суспільних переживаннях суспільства, який формується у протистоянні з привілейованою елітою, правлячим класом, а також у конфронтації з консервативними елементами. Для власної легітимації популістські рухи часто звертаються до більшості безпосередньо через масові зібрання, референдуми, або інші форми народної демократії, не переймаючись особливо інтересами й правами меншості.

Історичний досвід показує, що популізм як політичне явище виникає в країнах, де наявні і доволі розвинуті *демократичні інститути* (загальне виборче право, рівноправність громадян, свобода слова та свобода зібрань тощо) і де суспільство як спільнота виборців виступає учасником політичного процесу. Тільки тоді апеляція до суспільних настроїв, спроби підіграти пануючим суспільним настроям і відповідати запитам стереотипів масової свідомості можуть стати дієвим засобом завоювання влади. Іншими словами, розквіт популістських сил та успіх лідерів-популістів найчастіше відбувається в умовах електоральної і процедурної демократії, коли політичні інституції демократичного типу вже сформовані, вибори є досить прозорими і демократичними, втім рівень масової політичної культури ще занижений, а демократичні традиції ще не укорінені у масовій політичній свідомості. Яскравим прикладом є «декоративні революції» в країнах пострадянського простору (скажімо, трояндова революція в Грузії).

Іншими прикладами типових виявів популізму і діяльності лідерів-популістів в останні десятиріччя у країнах з незавершеним або перерваним демократичним транзитом є: У. Чавес (президент Венесуели в 1999—2013 рр.), Л. Лула (президент Бразилії в 2003—2011 рр.) чи Ф. Луго (президент Парагваю в 2008—2012 рр.). Показово, що у багатьох країнах Латинської Америки, Африки, Азії та Європи, лідери-популісти, використовуючи новітні технології комунікації, опановують і вдосконалюють методологію взаємодії із соціумом, завдяки чому забезпечують собі тривалий період перебування у керма державної влади та незмінну підтримку виборців. У внутрішньополітичному житті простежується певна закономірність, яка полягає в тому, що популістські структури /

лідери приходять до влади, спираючись на засади представницької демократії, в подальшому вони виділяють проблемні сторони демократії, справедливо критикують їх, але пропонують долати їх, фактично, з позицій авторитаризму, шляхом запровадження чи посилення засад одноособової (автократичної) влади.

Російський політолог Г. Мусіхін зазначає, що популізм проголошує себе захисником «народу» як привілейованого суб'єкта політики й обґрунтовує його право знаходитися на цьому п'єдесталі. **Концептуальне ядро популізму** визначається чотирма взаємопов'язаними *принципами*: 1) існування «народу» й «еліти» як двох гомогенних і рівноцінних категорій; 2) антагоністичні взаємовідносини між «народом» і «елітою»; 3) ідея народного суверенітету; 4) позитивна оцінка «народу» й негативна — «еліти». Зрозуміло, що у такій ситуації суспільний запит на «сильну руку» тільки зростає, а лідер-популіст обіцяє його задовольнити якнайшвидше та якнайповніше.

Визначаючи феномен популізму, Р. Таггарт виділяє шість його *ознак*. Перша — негативне сприйняття представницької політики. Друга — часте звертання до ідеалізованої «середини», в якому все: суспільство, політика, економіка — відображає цінності й вірування «звичайних» людей. Третьою особливістю популізму, згідно з Р. Таггартом, є «нестача основних цінностей», а отже, популізм може бути як лівим, так і правим, він може бути реакційним, так само як революційним. Четверта характеристика звертає увагу на те, що популістський рух зазвичай активізується під час криз, тобто тоді, коли соціальні, економічні й політичні структури знаходяться в складному становищі. З цим пов'язана п'ята особливість популізму — популістські рухи недовготривалі, тобто вони втрачають своє «обличчя», як тільки стають частиною тих структур, проти яких вони так рішуче виступали. Шоста ознака звертає увагу на те, що «нестійка» природа популізму залежить від національного контексту, в якому проявляється популізм.

Залежно від підтримуваної ідеології, розрізняють «лівий» і «правий» популізм. Гасла популізму спрямовані на людей з низьким рівнем доходів, зокрема з малою заробітною платою, дуже часто ще й з низьким рівнем політичної та правової культури. **Лідер-популіст** зазвичай є політичним лідером вождистського типу, який відверто маніпулює політичними, соціальними, культурними, історичними, релігійними, національними цінностями і переконаннями.

Популізм як політичний феномен і маніпулятивну технологію досліджує М. Дем'яненко. Він зазначає, що маніпулятивна тех-

нологія популізму застосовується в процесі комунікації з метою впливу на свідомість громадян, для досягнення бажаних результатів у боротьбі за владу та в процесі її здійснення. Популізм передбачає максимальне пристосування політичних цілей до маніпулювання громадською думкою через демагогічну риторику, харизматичність лідерів, цінності та ідеали, що складають основу популістської ідеології. У системі політичних технологій популізм передбачає прямий контакт між лідерами, які здатні впливати на розум і почуття людей, і громадськістю без посередництва політичних інститутів. Специфіка технологій популістського спрямування полягає в тому, що вони створюють «штучно сконструйовану» реальність, яка значно обмежує сферу публічності. Частиною такої штучно створеної реальності стає загострена потреба у ворогах — внутрішніх і зовнішніх, з якими «успішно» (принаймні на рівні політичної риторики) бореться лідер-популіст, отримуючи від своїх прихильників додаткові симпатії.

Ознаками політичного стилю лідера-популіста є:

- ✓ «загравання з масами» — говорити людям те, що вони хочуть почути;
- ✓ «масовий похід в народ» (апеляція до широких мас народу);
- ✓ «народна дипломатія» (апеляція до широких мас за кордоном);
- ✓ створення іміджу рішучого, впевненого в собі політика;
- ✓ ораторські здібності, вміння коротко і зрозуміло викладати свої програми;
- ✓ створення бачення людини з народу: «я такий самий, як і ви»;
- ✓ створення привабливого іміджу за допомогою ЗМІ;
- ✓ використання національних і патріотичних почуттів народу;
- ✓ демонстрація підтримки для широкого кола промоції зірок естради, спорту та акторів.

Т. Прядко пропонує розгляд популізму як єдиного явища у багатоманітності його проявів: ідеології, яка визнає народ головною цінністю на протигагу державі, іншим народам, істеблїшменту; руху, для якого обов'язковим є наявність лідера, з більшим чи меншим рівнем харизматичності; типу мислення, що проявляється в різних історичних умовах у результаті виникнення певної соціально-політичної ситуації; набір технологій, пріоритетом яких є прості рішення, швидкі й зрозумілі заходи, значущість малих, але конкретних справ, загравання з масами.

Отже, за своєю організаційною формою типовий популістський рух формується навколо харизматичних лідерів і розбудову-

ється навколо централізованих структур. Найчастіше популістські рухи є агресивними у своїй риториці та подекуди у практиці політичного функціонування. Популізм завжди спирається на *дихотомію «друг-ворог» / «свій-чужий»*. «Ворогом» / «чужим» для популістів можуть стати представники етнічних, культурних, релігійно-конфесійних, сексуальних та інших меншин як всередині держави, так і поза її кордонами; міждержавні та/або міжнародні організації й об'єднання (МВФ, Світовий банк, ООН, ВООЗ); реальні, а найчастіше уявні, актори конспірологічних об'єднань («масони», «сіоністи», «соросята»). *«Навішування ярликів»* стає найулюбленішою маніпулятивною технологією політиків-популістів і їх активних прихильників. Популізм дорівнює кільком *«анти»*: антиелітизму; антипартиїності; антисистемності; антиінтелектуалізму у політиці.

К. Мюнде запропонував одне з найвідоміших визначень популізму: «ідеологія, яка розглядає суспільство однозначно розділеним на дві гомогенні й антагоністичні групи, справжній народ проти корумпованої еліти, і яка стверджує, що політика повинна бути виразом народної загальної волі, *volonté générale*». Популізм доповнює політику суб'єктивною, оціночною, навіть «моралізаторською» компонентою, однозначно стверджуючи, «що таке добре», «що таке погано», граючи таким чином на емоціях і чуттєвому сприйнятті мас, а також зводячи демократію до народного суверенітету.

Важливою ознакою популізму стає міфотворчість. Р. Жирардо виділяє чотири системоутворюючі *популістські міфи*: міф про змову, міф про «золотий вік» (що ґрунтується на поєднанні уявлень про невинність, щастя і безпеку патріархальної влади), міф про рятівника і міф про єдність (як правило, нації).

П.-А. Тагієф розрізняє *«популізм протесту»* і *«популізм ідентичності»*. Перший заснований на протидії якому-небудь одному явищу (підвищенню податків або владі економічних радників, наприклад, рух Occupy Wall Street), обмежений тематично і локально. Він швидко сходить нанівець або його абсорбує та чи та партія. Однак, він здатний за певних умов перейти в «популізм ідентичності», що спирається на регіональну / національну ідентичність, яка тлумачиться в традиціоналістському ключі, політику пам'яті і символізму. Такий популізм виявляється в наданні сенсу констатації культурній співприналежності через відкидання «інших».

Популізм у політичних програмах тих чи тих партій і лідерів спирається на протекціонізм, який розуміється як орієнтація на

державне регулювання економіки, а також на соціальний патерналізм як необхідність розширення соціальних програм. Відтак, економічні аспекти програм відповідних партій часто мають традиційно лівий характер (хрестоматійний приклад — Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини — *NSDAP* та її офіційна програма у 1920—30 рр.).

Канадський історик М. Макміллан, характеризуючи сучасний популізм, зазначає, що він має складніші цілі й відзначається радикальнішими заявами, ніж його попередник зразка XIX-XX ст. Нинішні популісти щедрі на ненависть і скупі на повагу до конкретної політики, вони використовують ідеї як правої, так і лівої ідеології, причому часто одночасно. Показово, що нині цільовою аудиторією популістів є всі ті, кого лякає глобалізація, хто боїться втратити роботу через наплив іммігрантів, хто боїться змін у звичному способі життя суспільства й просто невдоволений поточною можливістю втратити наявний статус.

Варто пам'ятати, що *популізм є одним із аспектів сучасної демократії*, відповіддю масової суспільної свідомості на суперечності представницької форми правління як втілення народовладдя. Демократія — це не тільки «народовладдя»; демократія — це суспільно-політичний ідеал, дороговказ для подальшого цивілізаційного поступу людства. Тому її спрощене тлумачення неминуче породжує все нові і нові спроби пошуків швидких і коротких шляхів подолання найскладніших проблем і зрозумілих усім відповідей на найбільочіші виклики. Таким чином, корені популізму варто шукати в самій демократії. Демократичні інститути, особливо інститути представницької демократії, узаконюють недовіру до еліт.

Залежно від рівня розвитку демократичних політичних інститутів в державі вектори та моделі розгортання популізму також можуть бути різними. У суспільстві з високим рівнем розвитку демократії політик, який прийшов до влади з використанням популістської технології, зазвичай реально проводить у життя економічні та соціальні програми, докладає зусиль для підвищення життєвого рівня населення, що є основним критерієм діяльності політичного лідера в демократичному суспільстві. Іншими словами, за умов розвинутої демократії політик-популіст вимушений більш-менш ефективно виконувати менеджерські функції, бо це єдина запорука його повторного переобрання.

У суспільстві зі слабо вираженими демократичними традиціями через відсутність реальних програм і дієвих механізмів контролю за державною владою з боку громадянського суспільства

популістський політик починає шукати винних у погіршенні життя, в крахові декларованих перетворень, а потім за підтримкою звертається до народу, що його обрав, вказуючи на справжніх, з його погляду, винуватців такого становища. У таких умовах він іде далі та пропонує суспільству посилити тиск на «винуватців», домагаючись їх відходу з політичної арени. Найбільш загрозливим для незрілої демократії є те, що при цьому використовується в тому числі й репресивний апарат. Усі ці діяння прикриваються вивіскою «для блага народу». Реально країна скочується до авторитаризму з подальшим можливим переходом до тоталітарного режиму. Причому, доки народ буде орієнтуватися не на реальний стан справ в економічній і соціальній сфері, а на красномовні вислови політиків, не підкріплені справами — небезпека авторитаризму буде існувати.

Висновки. До популізму схильні і умовно «багаті», і умовно «бідні» країни; і держави з усталеним демократичним режимом, і автократії та режими перехідного типу. Родовими рисами популізму є: антиелітизм; протиставлення «народу» та «еліти»; апеляція до суспільних настроїв і спроби підіграти пануючим суспільним настроям; самопозиціонування лідера-популіста як єдиного захисника і виразника «волі народу». Популізм передбачає максимальне пристосування політичних цілей до маніпулювання громадською думкою через демагогічну риторику, харизматичність лідерів вождистського типу, використання технологій протиставлення «свій-чужий» і «навішування ярликів». Витоки популізму — у демократії як суспільно-політичному ідеалі та типі політичного режиму, проте саме популізм примітивізує демократію, зводячи її до народного суверенітету.

2. Політичні лідери-популісти сучасності: світовий досвід

Популістський лідер сприймається своїми прихильниками та потенційними виборцями як «батько» або «об'єднувач нації», що персоналізує послання партії, яку представляє, а його харизма стає заміною ідеології. Популістська партія заснована на харизмі свого лідера і без неї така партія втратила б той ціннісний фундамент, на якому існує. Критика політичних еліт лежить в основі популістського мислення і за своєю суттю є негативною, натомість замість заперечення повинна бути запропонована певна негативна альтернатива, а саме віра в якості лідера і їх надмірна відкритість. Звідси лідер-популіст набуває сили та морального

авторитету, аби апелювати до людей, а також ресурс для маніпулювання демагогічною тактикою, щоб завоювати довіру.

Експерти *Центру з дослідження економічної політики (CEPR)* в Лондоні — економісти Мануель Функе, Морітц Шуларік і Крістоф Требеш дійшли висновку, що нині у світі налічується рекордне число правителів-популістів. Дослідники проаналізували дані за період 1900 — 2018 рр. та виявили такі історичні і політичні тренди:

- ✓ всього було виявлено 72 приклади проявів лідерського популізму, з них 35 правого та 37 лівого популізму;

- ✓ піки популізму наступали хвилями — перша припала на 1930-ті (період після Великої депресії), друга — на 2010-ті (після світової фінансової кризи);

- ✓ за станом на 2018 р. популісти перебували при владі у 16 країнах (наприклад, у Болгарії, Угорщині, Ізраїлі, на Філіппінах, в Індії, Венесуелі, Туреччині).

Популістські політичні лідери демонструють три спільні риси. Перша -політика протекціонізму, яка, зокрема, виражається в підвищенні мит на ввезені в країну товари. По-друге, популісти, як правило, проводять м'яку бюджетну та грошово-кредитну політику, тобто схильні збільшувати бюджетні витрати і нарощувати грошову масу в економіці, щоб «купити» прихильність потенційних виборців, стимулювати прибічників в суспільстві й еліті. По-третє, намагаючись розширити свої повноваження, популісти завдають шкоди системі стримувань і противаг.

Тільки в 19 випадках з 72 популісти поступилися владою в межах планомірної передачі влади наступнику. У 18 випадках популісти втрачали владу внаслідок військового перевороту, іноземного вторгнення або імпічменту (наприклад, Ф. Колор ді Мелу в Бразилії в 1992 р.). У 4 випадках популісти втрачали владу через проблеми зі здоров'ям або смертю, як А. Папандреу в Греції або У. Чавес у Венесуелі, два лідери покінчили життя самогубством (А. Гітлер і бразильський президент Ж. Варгас у 1954 р.). У решти 15 випадках лідер сам подавав у відставку на тлі політичної кризи.

Залежно від специфіки національної політичної культури, політичних традицій, особливостей розстановки ключових акторів на політичній арені, лідери-популісти можуть спиратися на різні соціальні верстви, використовувати різноманітні політичні технології маніпулятивного кшталту.

Розглянемо кількох найпоказовіших лідерів-популістів у світі останніх десяти років (2010—2020 рр.).

США: феномен Дональда Трампа. Авторитетний американський політолог Ф. Фукуяма у публікації «Американський політичний занепад чи відродження? Значення виборів-2016» («Foreign Affairs», July/August, 2016) спробував з'ясувати причини, які призвели до вибуху популізму в США у ході президентської виборчої кампанії 2016 р. Проаналізувавши зміни, що сталися з ринком праці, становищем корпорацій, еліт і простих американців протягом останніх десятиліть в умовах економічної глобалізації, дослідник дійшов таких висновків: відбувся суттєвий розрив між рівнем доходів вищих і нижчих верств американського суспільства; еліти відірвалися від народу та винні в погіршенні життя переважної більшості пересічних американців; зменшення кількості робочих місць викликає усе більше занепокоєння у корінних американців; дві провідні партії — республіканська й демократична — так і не запропонували ефективних заходів для зняття соціально-економічної напруги. Тож *«ефект Д. Трампа»* радше став цілком закономірним наслідком названих явищ, аніж політичною несподіванкою.

Ф. Фукуяма резюмує, що «популізм» — це ярлик, який політичні еліти навішують політиці, яка їм не подобається, але яку підтримують прості громадяни. Водночас науковець зауважує, аналізуючи феномен Д. Трампа, що звичайно, не можна однозначно стверджувати, що демократичні виборці завжди зроблять мудрий вибір, особливо в епоху, коли глобалізація робить політичний вибір настільки складним. Але еліти теж не завжди роблять правильний вибір і їх ігнорування народних запитів маскує відсутність власних твердих позицій та розроблених стратегій. Популістська мобілізація має є «за своєю природою ні поганим, ні добрим явищем; вона здатна робити як великі справи («Новий курс» Ф. Рузвельта), так і страшні (Європа в 1930-х рр.). Американська політична система, по суті, постраждала від істотного розколу між елітами й народом, і це можливо виправити при наявності сильних і мудрих лідерів та проведення радикальних змін у політиці допоки ще є на це час».

Сам Д. Трамп став фактично стовідсотковим втіленням уявлень про ідеального лідера-популіста: рішучий чоловік; успішний бізнесмен, незважаючи на чотири банкрутства; уособлення американської мрії; політик-новачок, який готовий усунути бар'єри, що заважають його прихильникам рухатися вперед та зробити життя простого білого американця кращим. Одним з інструментів 45-го президента США стало заохочення його прихильників у застосуванні насильства проти «чужих», а також риторика ізоля-

ціонізму. З іншого боку, за словами Е. Дрю, саме це відштовхнуло від Д. Трампа величезну частину республіканського істеблішменту, що позначилося на результатах президентських виборів 2020 р.

Президентська кампанія у США 2020 р. та її підсумки засвідчили: розкол між елітою (істеблішментом) та масами не подолано, залишаються актуальними і причини, які його породили. Втім пандемія Covid-19 та реакція (а точніше — тривалий час відсутність адекватної реакції) на неї 45-го президента США зумовили черговий сплеск суспільного запиту на популізм (74 млн голосів американців, відданих за Д. Трампа восени 2020 р.), з одного боку, та нездатність суто популістськими методами побороти небачену раніше проблему, з іншого боку. Власне, незгода Д. Трампа з результатами виборів; його заклик від 19 грудня 2020 р. у Твіттері «*We There. Will Be Wild!*» («*Будьте там. Буде гаряче!*»); штурм Капітолію 6 січня 2021 р.; запуск другої процедури імпичменту є підтвердженням зазначених тенденцій.

Угорщина: Віктор Орбан та ідея «Другої Угорщини». Прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан є одним з найбільших європейських політичних довгожителів, адже його перший прихід на прем'єрську посаду відбувся ще 1998 р. Тоді — у період прем'єрства 1998—2002 рр. — В. Орбан і його правоцентристська партія Фідес (її лідером він став ще 1990 р.) завоювали симпатії виборців ідеями «другої революції» та перебудови постсоціалістичної Угорщини. Як вважає А. Бозокі, політик 20 років тому бачив свою місію у творенні нової національної еліти. Втім у той період такі ідеї не мали популярності серед виборців, тому уряд В. Orbana змушений був скласти свої повноваження.

Тріумфальне повернення у велику політику В. Orbana та Фідес відбулося 2010 р. і було позначено суттєвою зміною передвиборчої риторики, яка набула наочних популістських акцентів. Економічний націоналізм, моралістична риторика, яка використовує ідею нації і справедливості, безперервний пошук «ворогів нації», ідеал «Другої Угорщини» — ті гасла, які зумовили успіх політика у 2010 р. та які дозволяють йому незмінно залишатися найпопулярнішим політичним лідером у країні понад 10 років. Оновлений уряд зосередив увагу не стільки на проблемах сьогодення, скільки на конструюванні привабливого образу майбутнього. Антизахідна, антиамериканська, антиглобалістська та антиліберальна риторика стали домінуючими темами у виступах політика. Важливим елементом популістської політики В. Orbana

на, що базується на авторитеті лідера, стала персоналізація влади та її масова популяризація у ЗМІ.

Однією з технологій, яка дозволяє політику утримувати лідерські позиції, стала технологія зміни національного законодавства: 1) було змінено Закон про вибори з метою відсіювання дрібних партій; 2) істотно скорочено повноваження Конституційного суду; 3) етнічним угорцям, які проживають за кордоном, надано угорське громадянство і можливість брати участь у виборах (варто зауважити, що для сучасної України гострим залишається питання «роздачі» угорських паспортів).

В. Орбан є одним з лідерів східноєвропейських «євроскептиків», послідовно критикуючи міграційну, мультикультурну, мультиконфесійну та економічну політику Європейського Союзу. Політик говорить про «взяту в облогу мусульманськими ордами християнську Європу». Конфлікти за всіма «Будапешт-Брюссель», «Угорський уряд-МВФ», «Угорський уряд-Сорос» є постійними. Водночас не менш постійним є тісне співробітництво з РФ і публічно задекларовані дружні відносини В. Орбана з В. Путіним, які є взаємовигідними, адже Москві вони дозволяють мати у «тилу» ЄС «свою людину», яка формує потужну противагу офіційному Брюсселю, про що пише зокрема один з найбільш авторитетних провладних російських політологів Ф. Лук'янов.

Показово, що за результатами парламентських виборів 2018 р Фідес В. Орбана посіла перше місце в умовному рейтингу «Топ-5 найвпливовіших авторитарно-популістських партій у Європі» з 49,3 % голосів підтримки виборців. Популісти Центрально-Східної Європи, одним з найвпливовіших представників яких є В. Орбан, на відміну від своїх західних колег не стримуються у критиці неоліберальних нововведень у ЄС, культу толерантності й політкоректності, захисту національних, етнічних та інших меншин за рахунок інтересів більшості. Саме ці політики особливо увагу зосереджують на питаннях національної історії і національної пам'яті, формуванні національно-патріотичної свідомості, збереженні / відродженні релігійної ідентичності своїх народів, наголошують на християнських витоках Європи.

Туреччина: «суверенний глобалізм» Реджепа Тайїпа Ердогана. Феномен Реджепа Ердогана ще довго буде предметом вивчення політичних дослідників, адже турецькому політичному лідеру справді вдалося не тільки майже 20 років перебувати на перших владних сходинах у своїй країні, але й змушувати зважати на власні рішення багатьох міжнародних партнерів та конкurentів Туреччини.

Р. Ердоган став прем'єр-міністром Туреччині у березні 2003 р. у період економічного спаду. Тож не дивно, що популізм Р. Ердоган з політики переніс і на економіку. Для турецького президента головне — стрімке зростання економіки, а разом з ним — створення робочих місць та зростання зайнятості (яка, до речі, досить скромна, і безробіття в країні близько 11—12 %). Політик вбачає у цьому запоруку успіху на виборах. Тому фінансова політика після кризи 2008 р. зосередилася на накачуванні економіки дешевими грошима і розвитку інфраструктури. Державні інвестиції активно спрямувалися на великі інфраструктурні проекти. Соціальні програми обмежувалися підтримкою найбідніших верств населення. Одночасно уряд пригнічував незалежний профспілковий рух й адаптував ринок праці до умов глобальної економіки.

Однак це не врятувало від економічної стагнації і гострих проблем. Національна економіка стала сильніше залежати від світової кон'юнктури, а більшості турецького населення довелося розраховувати тільки на свої сили в питанні соціальних гарантій. Проте зросло число скоробагачків у середовищі, найближчому до Р. Ердогана. Однією з криз стала девальвація ліри влітку 2018 р. «Пам'ятайте, у них є долари, а у нас є народ, наше право і Аллах», — такою стала відповідь турецького президента. Природно, що головним винуватцем було названо США, які прагнуть поставити Туреччину на коліна.

Ідеологічно популістська риторика Р. Ердогана спирається на філософію ісламського реформаторського руху, провідною ідеєю якого є переконання в тому, що Туреччина має зайняти важливе місце в світі, але при цьому зберегти ісламську ідентичність. Партія Р. Ердогана — Партія справедливості та розвитку — відіграє провідну роль у побудові в Туреччині ефективно працюючого державного апарату, який чітко виконуватиме програму реформ, визначену президентом. З іншого боку, політична система налаштовувалася на придушення будь-якої опозиції, яка могла б загальмувати продовження перетворень. На це, зокрема, спрямований процес політизації державних органів, який активно розвивається в останні роки. На керівні посади призначаються прихильники чинної влади. Тривають спроби обмежити незалежність судів і парламенту: влада ретельно контролює процес призначення і підготовки суддів, а нова версія Конституції, схвалена на референдумі в 2017 р., істотно обмежила повноваження парламенту. Посилення авторитарних тенденцій у політичному розвитку країни — це те, що зближує популістський стиль керування двох лідерів — В. Орбана та Р. Ердогана.

Особливістю популістської риторики Р. Ердогана є його любов «розкривати» іноземні змови проти Туреччини та спроби внутрішніх ворогів організувати черговий переворот. Разом з цим популізм Р. Ердогана поєднується з активною підтримкою державою тієї частини громадянського суспільства, яка поділяє традиційні цінності. Адже саме такою є філософія ісламського реформаторського руху турецького президента та його прихильників: Туреччина має зайняти важливе місце в світі, використовуючи в своїх інтересах процеси глобалізації, але при цьому зберегти власну ісламську ідентичність.

2023 р. Туреччина відсвяткує 100—річний ювілей Республіки. Серед амбітних планів Р. Ердогана (представлені у Програмі дій «Бачення 2023»): вступ країни до Європейського Союзу; входження Туреччини в десятку найрозвиненіших країн світу з обсягом економіки \$ 2 трлн; з ВВП на душу населення більше \$ 25 тис. і експортом \$ 500 млрд.

Філіппіни: Родріго Дутерте та його війни. Президента Філіппін з 2016 р. Родріго Дутерте можна з впевненістю назвати одним з найодіозніших гравців світової політики другого десятиліття XXI ст. Він відомий своїми публічними погрозами у бік ворогів — наркоторговців, американців і навіть ООН. Р. Дутерте за стилем поведінки є типовим популістським лідером: він постійно створює кризові ситуації, а потім «героїчно» їх долає (чи принаймні робить такий вигляд); веде безперервну боротьбу з противниками; демонструє свою близькість до народу та розуміння його потреб.

Не дивно, що подібний стиль поведінки породив не тільки велике число прихильників філіппінського президента, але і значну частину противників та опонентів, які надали політикові характерне прізвисько «Idioterte». А як ще можна охарактеризувати політика, який, щойно очоливши державу, називає чинного президента США Барака Обаму та Папу Римського Франциска (Філіппіни — одна з найчисельніших католицьких країн світу) «сукиними дітьми»? Згодом Р. Дутерте назвав Генерального секретаря ООН «довбнем», а Генеральному секретареві Ради Європи показав непристойний жест.

Власне, така риторика і навіть жестикуляція вже давно є «фірмовим знаком» очільника Філіппін, наслідком чого стало фактичне заморожування офіційних відносин держави з провідними міжнародними організаціями, Європейським Союзом, США. Тому Р. Дутерте розгорнув національний зовнішньополітичний курс у бік Китаю — країни, яка історично вважалася недружньою

щодо інтересів Філіппін, маючи невирішені територіальні питання щодо приналежності острову Спратлі у Південно-Китайському морі. Популізм Р. Дутерте та загравання з прибічниками антиамериканських і антизахідних настроїв призвели до того, що острів Спратлі перейшов під юрисдикцію КНР за згодою президента Філіппін і в обмін на грошову допомогу.

Другий, після антизахідного, «фронт» для Р. Дутерте — війна з наркоторговцями, жертвами якої за останні 5 років стали тисячі його співгромадян. Розв'язання питання наркоторгівлі у країні за 6 місяців — чи ненайгучніша передвиборча обіцянка Р. Дутерте. Метод реалізації цієї обіцянки максимально простий: розстрілювати усіх підозрюваних у наркоторгівлі без слідства і суду. Сам філіппінський президент неодноразово наголошував, що особисто вбив кількох наркоторговців і пишається цим. Починаючи з 2016 р., у країні розгорнулася хвиля розправ часто навіть не над ділерами, а над наркозалежними людьми або просто над людьми, які опинилися не в тому місці і не в той час, наприклад, виявилися однофамільцями наркоторговців. Показово, що рівень поширення наркотиків у Філіппінах є далеко не найвищий у регіоні чи у порівнянні з Європейським Союзом, проте саме війна з наркоторговцями стала найгучнішою політичною справою президентства Р. Дутерте, який одного разу обмовився, що готовий пожертвувати 20 % співгромадян заради перемоги у своїй війні.

У 2019 р. політик оголосив про ще одну війну — війну з корумпованими чиновниками. Засіб боротьби той самий — дозвіл стріляти у будь-якого чиновника, підозрюваного у корупційних діях. У цій війні президент виявив «гуманізм», зауваживши, що слід стріляти так, аби лише поранити, а не вбити корупціонера. Щоправда, того, хто стрілятиме у корупціонера все одно притягнуть до відповідальності — застосують тілесні покарання.

Президент Філіппін має необмежені повноваження, де факто є диктатором, йому підпорядковані законодавча і судова влади в державі, не кажучи вже про виконавчу. Економічний вектор розвитку адміністрації Р. Дутерте визначає стратегія TRAIN (The Tax Reform for Acceleration and Inclusion) — відверто лівацька популістська політика. Цікаво, що сам Р. Дутерте називає себе «першим справжнім лівим президентом».

Наслідки п'ятирічного правління Р. Дутерте: масові позасудові розправи, злидні більшості філіппінців, навішування ярликів на внутрішніх і зовнішніх політичних опонентів, репресії і навіть політично вмотивовані вбивства журналістів — противників режиму. Війни президента Філіппін тривають.

Бразилія: Жаїр Болсонару — «другий Трамп»? Популізм у Латинській Америці має одну особливу рису — він спрямований на перерозподіл коштів з державного бюджету на користь найбільш вразливих верств населення та спирається на традиції клієнтелізму.

У 2018 р. у Бразилії відбувся «правий поворот», бо на президентських виборах переможцем став Жаїр Болсонару — яскравий представник правого популізму, відомий своїми епатажними заявами. Ж. Болсонару є старожилом бразильської політики, він сім разів поспіль переобирався до парламенту та має 28 років депутатського стажу. Політика, який має проамериканські погляди, часто порівнюють з Д. Трампом, передусім завдяки його гучним заявам. Ж. Болсонару і сам часто називає себе «тропічним Трампом». Показово, що вкрай скептичне ставлення до пандемії Covid-19 також споріднює обох політиків.

Ж. Болсонару відомий своєю зневагою до меншостей (захисників тварин, ЛГБТ-співтовариства, феміністок, іммігрантів, національних меншостей) і захисників їх прав. Ще під час передвиборчої кампанії Ж. Болсонару погрожував тим, що Бразилія вийде з Паризької кліматичної угоди, а ставши президентом відверто готовий не опікуватися флорою і фауною на користь економічних зисків, що поставило під серйозну загрозу збереження екосистеми Амазонії та виживання племен індіанців. Бразильський президент захоплюється А. Піночетом, мріє, принаймні на словах, про масові розстріли «усіх поганців». Такі вподобання Ж. Болсонару можна пояснити тим, що він колишній військовий і роки його кар'єри припали на час правління військової диктатури, саме після її завершення він пішов у політику.

Бразильський президент виступає за економічні свободи і ринкову економіку, втім заперечує необхідність свобод індивідуальних. Наприклад, він є противником дозволу абортів, одностатевих шлюбів. Критикуючи своїх політичних опонентів і попередників — лівоцентристів, політик обіцяє «осушити болото корупції» та розгорнути безпощадну боротьбу зі злочинністю. Натомість за версією OCCRP (Organized Crime & Corruption Reporting Project) 2020 р. саме Ж. Болсонару визнаний «Корупціонером року», випередивши Д. Трампа та Р. Ердогана. Чому так? Тому що на користь великих землевласників-латифундистів було віддано землі Амазонії; підірвано систему правосуддя та довіру до неї пересічних бразильців; оточення президента не без його відома організувало корупційну схему «розподілу зарплат» співробітників, які ніколи не існували; найближче оточення Ж. Болсонару, у тому числі його сини, мають не тільки підозри у коруп-

ції, але й доведені зв'язки з представниками організованої злочинності. За особистим наказом президента від своїх посад були відсторонені чільні представники антикорупційних і правових відомств, які проводили розслідування проти одного з його синів.

Висновки. На першу половину 2021 р. можна стверджувати: жоден населений континент нашої планети не минула «мода» на популізм. Низку впливових держав світу та держав — регіональних лідерів очолюють політики-популісти (вони є нині президентами або прем'єр-міністрами). Пандемія Covid-19 тільки поглибила кризу традиційної політики і політиків у багатьох країнах світу надала «друге дихання» лідерам-популістам і їх політичним силам. Часто популістські лідери отримують приховану від громадськості потужну фінансову підтримку від місцевих олігархів, транснаціональних гравців на економічному і фінансовому ринках, подекуди — від напівкримінальних та / або кримінальних угруповань, звертаючись водночас на широкий загал до простого виборця та апелюючи до антиолігархічних настроїв і запитів «маленької людини».

3. Український популізм та його лідери

Особливість української політики полягає в тому, що кожна політична сила бере на озброєння різні типи популізму. І за допомогою одного типу маніпулятивної риторики воює з іншим, не менш маніпулятивним. Уже на початку української незалежності концептуально ідеологічно означені націоналістичні політичні рухи й організації використали риторику економічного популізму під час підготовки *Всеукраїнського референдуму 1991 р.* щодо державного суверенітету України. У тих умовах, коли для переважної більшості громадян УРСР національна ідея була далекою/неприйнятною/незрозумілою, національні політичні сили у своїй агітації за самостійну Україну використали економічні аргументи. Маніпулюючи цифрами економічного становища УРСР в єдиній союзній державі, вони переконливо доводили якою можливою буде Україна та, відповідно, кожний її громадянин, коли не доведеться «годувати Москву».

Лівий популізм став ключовим посилом у політичній риторичі 1990-х рр. І це цілком закономірно: звикле до соціалістичного принципу розподілу матеріальних благ населення прагнуло зберегти ті соціальні гарантії, які їм пропонувала радянська держава (безкоштовні медичне обслуговування й освіта, система пільг, гарантовані робочі місця й зарплати, пенсії, дешеві енергоносії

тощо). Політики, за таких умов, аби вигравати вибори та залишатися при владі, яка була головною умовою розвитку їх бізнесу, активно використовували соціальний популізм. У період з 2013 до 2019 р. найвпливовішою суто популістською партією в Україні стає *Радикальна партія О. Ляшка*. Зважаючи на слабку ідеологічну структурованість політичного простору в Україні, ідеологія популізму тут ще фрагментарніша, риторика якої ситуативніша, ніж у країнах стабільної демократії.

Якщо звернутися до політичного досвіду останніх років, зокрема до президентської виборчої кампанії 2019 р., парламентської виборчої кампанії 2019 р. і місцевої виборчої кампанії 2020 р., то можемо виокремити багато кейсів системних та одиничних виявів популізму.

Комітет виборців України провів комплексне дослідження програм кандидатів на президентських виборах 2019 р. Програми більшості кандидатів значною мірою залишалися популістськими та беззмістовними: 50 % складалися з питань, які прямо не стосуються компетенції президента, 20 % — ґрунтувалися на загальних закликах і фрагментах з автобіографій. Важливі суспільні проблеми були слабко відображені в передвиборчих програмах: лише 19 кандидатів з 44 виступили за розвиток євроінтеграції, майже половина уникала вести мову про НАТО або надала євроатлантичній інтеграції негативну оцінку.

Показовими є дослідження *Аналітичного центру «Обсерваторія демократії»* (м. Харків), що проводилися під час парламентської виборчої кампанії 2019 р. Були проаналізовані передвиборні програми кандидатів-мажоритарників у одномандатних виборчих округах м. Харкова та Харківської області з метою виявлення їх *«індексу популізму»*. Даний індекс формується на підставі таких складових:

- апелювання до емоцій виборців, а не до раціонального критичного мислення;
- превалювання емоційних прийомів впливу на свідомість, декларативної риторики звинувачення та протиставлень;
- орієнтація суспільства на можливість простого, миттєвого вирішення складних проблем;
- намагання сподобатися усім виборцям за рахунок використання ідеологічно суперечливих гасел і програмних обіцянок;
- спекуляція на соціальному розчаруванні та протестних настроях громадян для завоювання владних позицій.

Проведений аналіз змісту передвиборних програм засвідчив, що фактично усі програми — партійних кандидатів і самовису-

ванців — містять суттєву декларативну складову: висувалися обіцянки вирішення найскладніших проблем як на рівні усієї держави, так і окремого виборчого округу, втім ні конкретні шляхи вирішення, ні вимірювані та прогнозовані результати досягнення не наводилися. Одним з найпоширеніших гасел кандидатів у народні депутати стало: «Сприяти підвищенню соціальних стандартів і покращенню умов для ведення бізнесу». Водночас десята частина усіх програм «все ж отримали максимальний бал за ідеологічну суперечливість, оскільки містять цілком очевидне поєднання правих і лівих ідеологічних конструкцій, одночасне апелювання до ліберальних цінностей та індивідуалізму, з одного боку, й державного патерналізму — з іншого». Деякі програми взагалі є еkleктичним поєднанням релігійно-філософських роздумів про вічне на зразок «Релігія — наш союзник у справі духовного оновлення українського суспільства незалежно від віросповідання».

Аналітики «Обсерваторії демократії» дійшли висновку: популізм склав 52,1 % у програмах кандидатів за усіма критеріями (47,5 % за критерієм емоційності; 95 % за декларативністю та відсутністю механізмів реалізації обіцянок і 13 % за ідеологічною суперечністю та неприродним поєднанням закликів і гасел); загальний «індекс популізму» програм кандидатів був визначений як середній.

Важливим критерієм відповідальності політиків є промови, співвідношення правди та брехні в їх змісті. У дослідженні громадської організації *VoxUkraine* було проаналізовано 1952 вислови вітчизняних політичних діячів з приводу актуальних для українського суспільства питань: темпи соціально-економічного розвитку, зміцнення армії, боротьба з корупцією, реформування медицини, освіти, пенсійного забезпечення тощо. У цілому понад 50 % вивчених висловлювань виявилися неправдою або мали відверто маніпулятивних характер.

Одним зі шляхів ефективного подолання пастки популізму за умов демократії є *репутаційний менеджмент*. Вітчизняні політики та представники центральної і місцевої державної влади в останні роки активно застосовують різноманітні інструментів для формування *онлайн репутації*. Оскільки ці інструменти передбачають налагодження прямих каналів комунікації лідера та громадян, довіра громадян до політиків, які їх використовують, зростає у рази. У липні 2019 р. *VoxUkraine* опублікувала результати цікавого дослідження ефективності представлення українських міністерств та урядових органів у соціальних мережах:

— українські посадовці та політики віддають перевагу соціальній мережі Facebook і приділяють надмірну увагу персональним відповідям у коментарях;

— західні урядові організації та політики у більшості випадків виступають постачальниками новин і не концентруються на суперечках. Вони, за незначною перевагою Twitter, намагаються використовувати різні соціальні мережі.

Аксіомою політичної науки є правило: політичний лідер, аби стати виразником інтересів певної групи виборців, повинен завоювати довіру людей. Делегування довіри може відбутися з огляду на різні підстави, які підтверджують право претендента на особливу соціальну роль: особистий авторитет, впливовість, популярність тощо. Зовнішній вигляд політика, його індивідуальний стиль або його складові, скажімо, зачіска, можуть бути такими «гачками» нарощування популярності, які частіше за все використовуються лідери-популісти. Наприклад, лідерка ВО «Батьківщина» Ю. Тимошенко використовувала свого часу демонстративно білий колір не лише партійної символіки, а й одягу під час передвиборних «походів у народ» (чиста, «біла і пухнаста», на відміну від інших). Додатковими інструментами нарощування популярності Ю. Тимошенко стали особлива зачіска з претензією на українську ідентичність, проникливий стиль виступів (звернення «любі мої»). Лідер Радикальної партії О. Ляшко ще епатажніший у прагненні виділитися: вила як символ радикальної боротьби з усіма ворогами народу, корова біля парламенту, бійки, демонстративне поїдання землі в парламенті тощо, а його вербальні конструкції стали крилатими фразами, пішли в анекдоти. Представники правого сегменту політичного спектру України, наприклад, ВО «Свобода» та її незмінний лідер О. Тягнибок спираються на національну символіку та національну риторіку, послуговуються ними особливо активно в період виборчих кампаній.

Новим гаслом у популістській риторичі сьогодні стало звинувачення популістів у популізмі своїх опонентів. І для цього справді є реальні підстави. Усі українські політичні сили, беручи участь у виборчих перегонках, роздають обіцянки, які розраховані на залучення голосів виборців майже без шансів на їх практичне виконання. Українське суспільство без дієвого механізму контролю з його боку за реалізацією передвиборних обіцянок змушене спостерігати за «пінг-понгом» звинувачень у популізмі в середовищі політичної еліти.

Згідно з результатами досліджень, які проводив Інститут Горшеніна кілька років тому, партійні проекти, які роблять ставку

на популізм в Україні, можуть розраховувати на кластер виборців розміром 30—33 %. Представники цього кластеру налаштовані нігілістично: найбільше не довіряють інститутам влади і політикам; із усіх груп вони найсхильніші не брати участі у будь-яких виборах. Прихильники популізму схильні спрощувати й радикалізувати свою позицію щодо актуальних питань політичного сьогоднішнього дня.

Дослідження проявів популізму у сучасній українській політиці ускладнюється тим, що вітчизняним науковцям важко забезпечити аналітичну чіткість тлумачення поняття «популізм», тому що ті чи ті ознаки популістської риторики та / або популістського типу діяльності ми можемо знайти майже у всіх провідних політичних лідерів і політичних партій. Тому в експертних колах, медіа-дискусіях і в громадській думці часто тлумачення певних політичних гасел, обіцянок, рішень має пряму кореляцію з особистісними політичними уподобаннями того, хто здійснює таку оцінку. Так, аналізуючи президентську виборчу кампанію 2019 р., експерти вказували на домінування популістських гасел, обіцянок, програмних цілей у всіх кандидатів, особливо яскраво це проявилось у період між першим і другим туром виборів, коли боротьба лідерів, ідей, команд сконцентрувалася на змаганні двох фіналістів — *В. Зеленського* та *П. Порошенка*.

Які загрози несе гегемонія популізму для України нині?

По-перше, формується надто спрощена, якщо не примітивна, картина суспільно-політичної реальності у державі, можливих шляхів вирішення існуючих проблем і варіантів подолання криз. Тому не дивно, що політики, які обіцяють, що за «100 днів можуть вирішити питання війни і миру в Україні», «повернути Крим», «подолати корупцію», мають попит на політичному ринку країни. Як результат, замість розгортання дискусії про стратегічні цілі і тактичні завдання вітчизняної політики на всіх рівнях українського соціуму, обговорення найболючіших тем і проблем суспільства зводиться часто до змагання різноманітних популістських гасел, обіцянок, проєктів. Запит на політичного лідера, який знає, як вирішити найскладніші проблеми країни максимально швидко і просто, залишається актуальним у більшості українських виборців. Тому можемо прогнозувати, що найближчим часом ми спостерігатимемо появу нових вітчизняних популістських лідерів.

По-друге, популізм створює додатковий поживний ґрунт для розколу суспільства: «еліту» та «народ», «чужинців» і «своїх», «корупціонерів» і «чесних політиків», що посилює настрої кон-

фронтаційності у масовій суспільній свідомості. Для України після 2014 р., коли було анексовано й окуповано Крим, розпочалися воєнні дії на території Донецької і Луганської областей, додаткове підігрівання настроїв протистояння однієї частини суспільства щодо іншої несе значно більші загрози, аніж для країн зі стабільною соціально-політичною ситуацією.

По-третє, популізм значно ускладнює розвиток класичних механізмів артикуляції інтересів різних суспільних груп і верств та можливостей захисту цих інтересів. Адже популізм підмінює класичні механізми артикуляції гучними заявами та привабливими обіцянками, створюючи в очах громадян ілюзію непотрібності посередників і формальних демократичних процедур захисту своїх інтересів.

«Популізм знесенсовлює українську політику, і в цьому, вочевидь, його найбільша деструктивна сила і найнегативніший вплив», — стверджує О. Лісничук. Що можна протиставити цій загрозі? Насамперед, розвиток інституцій громадянського суспільства та зрілого парламентаризму, які історично довели спроможність стати ефективним запобіжником ризикам популістського урядування.

Висновки. Вітчизняний популізм має 30—річну історію та якраз виражене соціальне забарвлення. Приблизно третина українських виборців є потенційними прихильниками популістських проєктів. Прихильник популізму в Україні — це громадянин, схильний значно спрощувати причинно-наслідкові зв'язки у перебігу соціальних і політичних процесів, готовий до радикалізації поглядів і дій, нігілістично налаштований по відношенню до всіх інститутів державної влади. На політичному ринку України нині спостерігається конкуренція між «старими» політиками-популістами — вихідцями з 1990-х — початку 2000-х рр. і «новими обличчями», які взяли на озброєння новітні інформаційні технології, створюючи власний віртуальний образ.

Резюме за змістом теми

Популізм є історичним феноменом, який останніми роками перетворився на мейнстрімне явище політичного життя багатьох країн світу. Популізм найчастіше розвивається за умов функціонування демократичних механізмів виборів і представницьких інститутів, апелюючи при цьому до протиставлення народу й еліти (еліт), критикуючи саме представницьку демократію та спираючись на дихотомію «друг-ворог» / «свій-чужий». Популістсь-

кий тип політичного лідерства, як правило, має яскраво виражену персоналістську (харизматичну) основу, характеризується домінуванням емоційної компоненти над раціональною. Популістські політичні лідери демонструють три спільні риси: 1) відданість політиці протекціонізму; 2) впровадження м'якої бюджетної та грошово-кредитної політики, зокрема збільшення бюджетних витрат; 3) схильність до автократичного стилю управління на шкоду збереженню системи стримувань і противаг. Особливістю вітчизняного популізму є те, що його риторику на озброєння в тій чи тій мірі взяли фактично всі впливові політичні партії та партійні (політичні) лідери. В Україні ідеологія популізму є фрагментарнішою й ситуативнішою, ніж в країнах стабільної демократії та має яскраво виражений соціальний наголос. Пересічний вітчизняний виборець, з одного боку, розчарований у партійних проєктах і політичних лідерах, а, з іншого боку, схильний довіряти популістським обіцянкам і програмам. Третина українських громадян схильні голосувати саме за популістські партійні проєкти та лідерів-популістів.

Терміни та поняття до теми

Популізм, політичне лідерство, представницька демократія, політичні маніпуляції, антиелітизм, політична комунікація, вибори.

Запитання. Завдання

1. Як ви розумієте поняття «популізм»? Назвіть основні ознаки цього політичного феномену.
2. Чому популізм нині стає однією з ключових характеристик політичного життя багатьох країн світу? Якими є основні наслідки цього явища?
3. Які компоненти утворюють концептуальне ядро популізму? Охарактеризуйте їх.
4. Проаналізуйте тенденції генези популізму в останні роки та наведіть конкретні приклади (кейси) його проявів.
5. У чому полягає специфіка феномену лідера-популіста? Якими є його характерні риси?
6. Порівняйте кількох сучасних лідерів-популістів: їх політичні програми, заяви, наслідки діяльності.
7. Поміркуйте, чи може бути діяльність лідера-популіста ефективною і корисною у коротко-, середньо- та довгостроковій перспективі.
8. Якими є особливості вітчизняного популізму та українських лідерів-популістів?

9. Створіть портрет типового лідера-популіста в Україні, спробувавши систематизувати і поєднати риси й ознаки різних вітчизняних політиків.

10. Проаналізуйте дієві шляхи протидії маніпулятивним технологіям популізму. Чи можуть бути вони ефективно застосовані у сучасній Україні?

Т е м и р е ф е р а т і в (е с е , т в о р ч и х р о б і т)

1. Популізм: загроза чи виклик сучасності?
2. Генеза популістського типу лідерства.
3. Портрет ... (сучасний лідер-популіст на ваш вибір).
4. Інструментальний вплив популізму на формування інституту політичного лідерства в сучасній Україні.
5. Механізми забезпечення демократичного суспільства від негативних проявів політичного популізму.

Л і т е р а т у р а

1. *Бульбенюк С. С.* Деякі аспекти сучасного українського політичного менеджменту // Стан та перспективи розвитку управлінських наук : українсько-польський досвід [Електронний ресурс] : зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції ; м. Київ, 5—6 жовтня 2017 р. / ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана» ; Університет Кардинала С. Вишинського (м. Варшава) ; Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова ; Спілка орендарів і підприємців України. — К. : КНЕУ, 2017. — 197 с. — Режим доступу : <http://ir.kneu.edu.ua/bitstream/2010/23126/1/20-25.pdf>

2. *Бульбенюк С. С.* Інформаційні технології як засіб конструювання соціального і політичного життя: сутність, загрози, виклики // Збірник «Наукові праці МАУП». Серія «Політичні науки». — 2019. — № 2 (58). — С. 19 — 26.

3. *Бульбенюк С. С.* Формування культури громадянськості українства в умовах розвитку «молодого демократії» // *Studia Politologica Ucraino-Polona*. — Випуск 5. — Житомир-Київ-Краків: ФОП Євенок О. О., 2015. — С. 201—207.

4. *Бурдяк В.* Популізм — складова діяльності українських політичних партій [Електронний ресурс]. // Україна-Європа-Світ. Міжнародний зб. наук. праць. Серія : Історія, міжнародні відносини. — 2012. — Вип. 10. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ues_2012_10_14.pdf

5. *Гапоненко В. А.* Інститут політичного лідерства як передумова демократизації політичної системи України // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних ди-

сциплін : зб. наукових праць. — 2020. — Випуск 28. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. — С. 42—47.

6. *Дем'яненко М. М.* Морально-етичний аспект популізму // Парадигма пізнання : гуманітарні питання. — 2015. — № 3 (6). — С. 44—55.

7. *Дем'яненко М. М.* Популізм в демократичному суспільстві : особливості використання і сприйняття // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Філософія. Політологія. — 2013. — Вип. 3. — С. 93—96.

8. *Д'Эрамо М.* Популізм и новая олигархия. Часть 1. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://gefter.ru/archive/10434>

9. *Іванова Н. Ю.* Політичний популізм в умовах незавершеної трансформації // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін : зб. наукових праць. — 2020. — Випуск 28. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. — С. 56—57.

10. *Кіянка І. Б.* Популізм в історії та сучасності: ідеологічні течії, рухи та політичні технології: Монографія. — Львів : Видавництво «Простір», 2016. — 387 с.

11. *Кіянка І. Б.* Популізм як виклик публічному управлінню : історичний аспект [Електронний ресурс]. // Науковий вісник «Демократичне врядування». — 2018. — Випуск 21. — Режим доступу : http://www.lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnyk21/fail/Kijanka.pdf

12. *Корнієнко В. О., Денисюк С. Г.* Імідж політичного лідера проблеми формування та практичної реалізації : монографія. — Вінниця : ВНТУ; «Універсум», 2009. — 146 с.

13. *Лісничук О.* Популізм в Україні : теоретичні засади і проблеми вивчення в Україні // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. — 2015. — Випуск 4 (78). — С. 63—73.

14. *Новакова О. В.* Тренд популізму у сучасному політичному процесі // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія, Соціологія, Політологія : зб. наукових праць. — 2017. — № 1 (35). — С. 137—145.

15. *Побочий І. А.* Політичний популізм і його місце в сучасному протистоянні політичних сил в Україні. [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_70/Pobochuj.pdf.

16. *Популізм як форма політичної практики.* [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.yekhanurov.info/ua/politinfo/id441>

17. *Прядко Т. П.* Популістські методи політичної діяльності. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін : зб. наукових праць. — 2012. — Випуск 28. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. — С. 62—65.

18. *Прядко Т. П.* Сучасний популізм Центрально-Східної Європи // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. — 2016. — IV(16). — I.: 95. — Pg. 20 — 26.

19. *Canovan M.* Polityka dla ludzi. Populizm jako ideologia demokracji. Demokracja w obliczu populizmu / red. Yves Mény, Yves Surel; przy współpr. [z ang.] Anna Gąsior-Niemiec; red. nauk. Warszawa : Oficyna Naukowa, 2007. 339 s.

20. *Diamond Larry Jay.* Three Paradoxes of Democracy. *Journal of Democracy*, Volume 1, Number 3, Summer 1990, pp. 48—60 (Article). URL : https://s3.amazonaws.com/accreditable_card_attachments/attachments/31724/original/

Laclau E. On Populist Reason. London: Verso, 2005. 276 p. URL: <https://books.google.com.ua/books>

ТЕМА 12

ЛІДЕРСТВО У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Вивчивши матеріали теми, студент ЗНАТИМЕ: зміст поняття лідерства, основні підходи до його інтерпретації; функції, цикли лідерства, головні підходи до класифікації лідерства, визначення показників і чинників забезпечення лідерства; особливості критеріїв лідерства на різних історичних етапах, ознаки сучасного лідерства провідних країн світу.

Після опанування матеріалів теми студент УМІТИМЕ: розрізняти форми влади і впливу в міжнародних відносинах (лідерство, гегемонія, глобальне і регіональне лідерство), виділяти їх спільні і специфічні риси; виокремлювати показники і чинники забезпечення лідерства суб'єктів міжнародних відносин; аналізувати сучасні та історичні міжнародно-політичні процеси з урахуванням ролі держав-лідерів; орієнтуватися у тенденціях світового політичного розвитку лідерства.

Навчальні питання

1. Сутнісні та змістовні характеристики лідерства у системі міжнародних відносин.
2. Тенденції розвитку лідерства у системі міжнародних відносин: історія та сучасність.

1. Сутнісні та змістовні характеристики політичного лідерства у системі міжнародних відносин

Серед представників української наукової спільноти, що досліджують проблематику лідерства у системі міжнародних відносин, слід відзначити роботи А. Гольцова, І. Дудко, Л. Мицик, Н. Погорілої, І. Погорської, М. Пурій, Н. Романюк, М. Шепелева, С. Федуняка; вітчизняні науковці велику увагу приділяють зовнішній політиці міжнародних лідерів в окремих регіонах (Є. Камінський, Б. Гончар, Є. Макаренко, Н. Городня, С. Шергін, М. Таран, Д. Лакішик, І. Погорелова, О. Шевчук). Серед російських учених виокремлюються дослідження: О. Багатурова, П. Ци-

ганкова, Е. Баталова, Д.Т емникова, Т. Шаклеїної. Серед американських науковців виділимо праці Зб. Бжезинського, Г. Кіссінджера, С. Гантінгтона, Р. Хааса, Дж. Айкенбері, Р. Гілпіна, Дж. Ная, І. Валлерстайна, Дж. Модельські.

Поняття та функції лідерства. Одним з важливих понять світової політики є лідерство та похідне від нього — держави-лідери міжнародної спільноти. Термін лідер («leader», англ.) є багатозначним і перекладається як той, хто веде за собою, йде попереду, показує шлях. З точки зору міжнародних відносин у загальному розумінні лідерство — поняття, що відображає провідну роль країни / групи країн у світовій політиці, які своєю діяльністю спрямовують учасників міжнародної взаємодії, визначають динаміку світового політичного процесу і глобальний розвиток в цілому.

Лідерство явище складне, у науці відсутнє однозначне його тлумачення. Існує кілька підходів до його визначення: 1) лідерство як певний статус, що дозволяє управляти і організовувати інших учасників міжнародного життя; 2) лідерство як здатність чинити постійний, односторонній політичний вплив на світову спільноту за умови його легітимності; 3) лідерство як здійснення «політичного підприємництва»; 4) лідерство як зразок для наслідування. Дослідники використовують ці підходи окремо або у сукупності. Так, російський науковець Д. Темников зазначає, що лідерство — це суб'єктивно-об'єктивна здатність суб'єктів світової політики впливати на міжнародні процеси з метою їх упорядкування. На думку дослідника міжнародних відносин О. Богатурова поняття лідерства — це здатності суб'єкта світової політики формувати або впливати на формування світового порядку, нав'язувати іншим своє бачення перспектив міжнародного розвитку, протистоячи аналогічним прагненням інших суб'єктів або ігноруючи їх. Він продовжує, що лідером вважається держава/кілька держав, що є здатною впливати на формування міжнародного порядку в цілому або його окремих фрагментів. Існує трактування лідерства як суб'єктно-об'єктних відносин щодо підпорядкування, домінування, нарощування лідерського потенціалу та використання влади. Науковець Е. Баталов вважає, що говорити про лідерство можна тоді, коли лідер організовує соціально-політичні процеси; володіє визнаним авторитетом, є зразком для наслідування; перевершує інших за потенціалом розвитку і сили, що допомагає йому підтримувати статус лідера, але в той же час враховує інтереси інших суб'єктів міжнародних відносин і несе відповідальність перед усіма учасниками світової

спільноти за прийняті ним рішення. На думку відомого американського вченого Дж. Айкенбері, лідерство — це уособлення влади або сили. Здійснювати лідерство — значить змушувати інших робити те, що в іншому випадку вони робити не стали б.

В сучасних умовах лідерство перестає бути лише тривіальною демонстрацією сили. Основою лідерства мають бути ненасильницькі засоби здійснення влади, вплив за допомогою привабливості моделі розвитку, економічної, політичної, культурної, інформаційної переваги. Більшість дослідників вважають, що лідерство має ґрунтуватися на визнанні держави-лідера іншими суб'єктами світової політики, зазначаючи, що ключовим параметром лідерства, є легітимність, тобто широке визнання правомірності дій лідера у світовій політиці. Важливість легітимності лідерства підкреслюють Дж. Айкенбері й Ч. Купчан, стверджуючи, що такі відносини лідера з іншими суб'єктами мають принципове значення для стабільності існуючої системи. Дослідниця Т. Шаклеїна відзначає, що лідерство передбачає наявність спільних інтересів у лідера й тих, хто за ним іде, добровільне визнання ними його авторитету, виключення придушення лідером тих, хто не входить у сферу його впливу. Окрім того, діяльність лідера обов'язково затребувана тими, кого лідер збирається за собою вести. Отже, для набуття статусу лідера необхідно домогтися визнання світового співтовариства, щоб значна частина країн світу не тільки визнала його провідну роль, а й погодилася слідувати за лідером у міжнародно-політичній діяльності.

Проаналізувавши різні погляди на визначення лідерства, можна виокремити його критерії: лідерство відіграє важливу роль у соціально-політичних міжнародних процесах, регулює відносини між суб'єктами міжнародних відносин; є визнаним світовою спільнотою, володіє авторитетом і є прикладом для наслідування; лідер враховує інтереси інших при прийнятті рішень; несе відповідальність перед іншими за проведений ним курс; лідер володіє необхідними ресурсами, він перевершує інших за своєю інтегральною міццю, що дозволяє йому практично втілювати прийняті рішення і здійснювати лідерські функції.

Американський соціолог Дж. Модельські пов'язує проблему лідерства з теорією циклів, що характеризують підйом і занепад світової держави. У роботі «Еволюція глобальної політики» він визначає чотири фази в циклі розвитку міжнародних відносин. Перша фаза — постановки проблем. У певний час існуючий лідер не зміг вирішити важливі проблеми, процес його делегітимації набуває сили. Наступний етап — створення коаліцій, відбува-

ється деконцентрація влади, світ стає багатополярним. Кульмінацією створення коаліцій є фаза макрорешення. Це період, коли політичні коаліції вибирають з безлічі варіантів оптимальний порядок денний, тобто вирішують майбутню структуру лідерства. Останньою фазою у циклі розвитку світового лідерства є виконання. Це період світового панування, коли новий лідер володіє найсильнішим впливом і авторитетом. Відповідно до цієї теорії, у 1945 р. США замінили попереднього світового лідера Великобританію. З 1973 по 2000 рік відбувалося формування порядку денного на новий термін лідерства США, з 2000 по 2026 рік запланована фаза побудови коаліцій на наступний великий цикл у світовій політиці, що має початися орієнтовно в 2050 році.

Світове лідерство передбачає необхідність організації міжнародного життя, недопущення дестабілізації міжнародних відносин і зростання конфліктності, появи нових загроз глобальній безпеці. З огляду на це, позитивною функцією лідера є забезпечення безпеки, підтримка зростання світової економіки, сприяння міжнародному розвитку, вирішення глобальних проблем (тобто лідер виступає як гарант міжнародного порядку). Наприклад, у разі виникнення конфлікту, здатного привести до непередбачуваних наслідків для світової спільноти, є необхідним втручання лідера, здатного виконати роль арбітра. Дж. Модельскі так підсумовував функції лідера: підтримка світового порядку, попередження і врегулювання міжнародних конфліктів і криз; створення коаліцій, тобто мобілізація прихильників для вирішення проблем і підтримки порядку. Третя функція — інноваційна, пов'язана з впровадженням позитивних нововведень у технологічній і соціальній сферах. Четверта — інформаційно-інтелектуальна, пов'язана з формуванням порядку денного світового співтовариства. З позиції лібералізму функцією лідера є здатність нести відповідальність за формування міжнародного порядку; з позиції реалізму лідерство — це здатність нав'язати свій інтерес як інтерес груповий, регіональний, глобальний. Отже, функції лідерства: інтегративна — узгоджувати та об'єднувати держави на основі спільної ідеї, спільних цінностей та ідеалів; орієнтаційна — визначення та формулювання інтересів, глобальних цілей світового розвитку. Мобілізаційна — ініціювання оновлення, глибинних перетворень, мобілізація держав на реалізацію певних цілей. Функція арбітражу та патронажу — підтримка світового порядку, лідер має виступати гарантом справедливості, законності й порядку. Управлінська функція — знаходження і прийняття оптимальних рішень.

У міжнародних відносинах поряд з лідерством нерідко вживаються інші терміни. Так, для позначення особливої ролі держави на

світовій арені є терміни: «панування» (domination), «першість» (primacy), «гегемонія» (hegemony). У науковій сфері існують різні погляди щодо вживання цих понять як синонімів. Так, Е. Баталов підкреслює, що лідерство не зводиться до панування / домінування, гегемонії і першості; Ф. Белоу ставить знак рівності між гегемонією і домінуванням, стверджує, що ці терміни можна вживати як синоніми. Є розуміння, що лідерство пов'язане з гегемонією, це здатність потенційного лідера представляти своє бачення світу як універсальне, щоб воно стало прийнятними для послідовників. За своєю сутністю і якісним характеристикам поняття лідерство схоже з поняттями гегемонії за винятком асоціації останньої з домінуванням, що надає їй негативну конотацію (Д. Темников).

Спробуємо дати визначення цим поняттям. Під пануванням/домінуванням розуміється спосіб політичного управління, заснований на покорі. Домінування є одним з різновидів гегемонії або лідерства і характеризується імперським типом поведінки держави. Домінант примушує слідувати за собою або діє самостійно. Світове панування характерно переважно для світових імперій. Першість, за визначенням С. Гантінгтона — це здатність чинити більший вплив на поведінку більшого числа учасників з більшого кола питань у порівнянні з будь-якою іншою державою.

У сучасній науці з лідерством найчастіше вживається термін гегемонія — це міжнародна ситуація, в якій одна держава є досить сильною, щоб утверджувати основні правила міждержавних відносин, і має здатність діяти таким чином (Р. Кохейн). Гегемонія характеризує панівні позиції держави, які дають їй змогу монопольного впливу і контролю іншими суб'єктами. У західній політології поняття гегемонія і лідерство можуть використовуватися як синоніми. Термін гегемонія позбавлений негативного змісту і розуміється як лідерство, тільки з елементами тиску. У російських публікаціях гегемонія має негативну конотацію, пов'язану з односторонніми силовими діями, експлуатацією, егоїстичними цілями тощо. Як відзначає російська дослідниця Т. Шаклеїна, гегемонія — це лідерство, але лідерство, що примушує до визнання лідера й придушує опір, у тому числі силовими методами; гегемон прагне реалізувати власні егоїстичні цілі, представляючи їх як спільні, а лідер спрямовує і веде держави, щоб реалізувати їх спільні цілі. У цілому, російської наукової традиції властиво розділяти ці поняття. Українська дослідниця М. Пурій вважає, що терміном гегемон окреслюють, наймогутнішу державу або провідну державу серед групи держав. Гегемонія передбачає здатність окремого актора нав'язувати решті учасників власні

правила і умови в економічній, політичній, військовій, дипломатичній, культурній та інших сферах. Гегемон діє ефективніше, ніж конкуренти, контролює та використовує владні й силові ресурси для забезпечення реалізації власного інтересу. Дослідник І. Валлерстайн виокремив лише три випадки гегемонії в історії людства: Об'єднані Провінції (Голландія) у сер. XVII ст., Британська імперія у сер. XIX ст., США в сер. XX ст.

Показники і чинники забезпечення лідерства у міжнародних відносинах. Згідно класичного варіанту лідерства, держава-лідер має володіти найкращими показниками у різних сферах. Дослідники виокремлюють чинники, які впливають на потенціал держави-лідера. Серед них економічні: передова економіка, економічна стабільність, конкурентоспроможність; військово-оборонні: розвиненість військово-оборонної промисловості; потужність армії і силових структур ін.; інформаційно-комунікаційні і технологічні: розвиток інформаційних технологій, телекомунікацій, автоматизація виробництва; географічні фактори: територіальне розташування, природно-кліматичні умови, наявність природних ресурсів ін.; культурно-демографічні: чисельність населення, культурні особливості, досягнення ін.; політичні фактори: політична стабільність, верховенство права, демократичні процеси, політичні лідери ін.; освітньо-інноваційні фактори: рівень освіченості громадян, інноваційність, наукові досягнення ін.; екологічні фактори.

Ієрархія держав часто побудована за такими показниками: 1) військова сила, що є придатною для встановлення контролю над поведінкою інших держав; 2) матеріальні ресурси/економічна потужність, як засіб для підтримки своєї сили; 3) інформаційно-культурний чинник, пов'язаний з бажанням інших держав добровільно підкоритися лідеру, дослухатися до нього; імітувати поведінку лідера. Міжнародник О. Богатуров виділив такі критерії лідерства: військова сила, науково-технічний потенціал, виробничо-економічний потенціал, організаційний ресурс, сукупний креативний ресурс (потенціал виробництва затребуваних життям культурних, ідейних, наукових та інших інновацій).

Існує інша послідовність лідерських показників. Так, представники неолібералізму (М. Ніколсон, С. Стрендж ін.) вважають, що військова могутність втратила переваги на міжнародній арені; Дж. Най також спростовує твердження про визначальну роль військової сили держави для здійснення політики. Авторитетний німецький соціологічний Фонд Бертельсманна показники світової держави розташовує за важливістю у такій послідовності: потенціал зростання і міць економіки; стабільність політики; розвине-

ний науково-дослідницький та освітній сектор; наявність природних ресурсів; потенціал лідерства у забезпеченні безпеки та вирішенні міжнародних проблем; економічно-соціальна модель, до якої прагнуть інші держави; військова міць; пристосованість і інноваційність. Американський політолог С. Гантінгтон розглядав економічний потенціал держави як найважливіший показник її могутності. На думку вчених І. Валлерстайна і Б. Рассета, у держави мають бути не тільки можливості, а й бажання здійснювати лідерство. У 1990-х рр. японський науковець А. Танака виокремив організаційний ресурс, який впливає на місце держави у міжнародній ієрархії. Організаційний ресурс — це здатність держави здійснювати прямий вплив на прийняття міжнародних рішень, за допомогою участі в їх розробці, через поширення власних ідей, що стануть основою рішень. Це наявність розгалуженої системи дипломатичних зв'язків, неформальних контактів; кадровий корпус міжнародників тощо. Участь держави у РБ ООН з правом вето, членство у «G7», «G20», НАТО, МВФ, СОТ, інших провідних організаціях та інститутах формального і неформального характеру сприяє авторитету держави-лідера. Окрім того, за допомогою активної участі в цих організаціях і інститутах, лідер може досягти власних цілей і заручитися підтримкою світового співтовариства, що є важливою складовою лідерства.

Говорячи про лідерство ХХІ ст. важливо виділити наявність технологічного потенціалу, широке використання високих технологій, інновацій у сферах медицини, біотехнології, комунікацій, транспорту, енергетики; здатність генерувати НТП. Суттєву роль відіграють темпи розвитку наук, що розробляють інноваційні технології, зокрема, і суспільно-політичні, які забезпечують стратегію лідера на міжнародній арені. Нарощування інформаційного потенціалу, перевага у комунікаційних мережах має значення.

До перерахованих вище факторів слід додати ще один — культурний. Значну роль у лідерстві відіграють такі фактори як цінності країни, її культура, ідеологія. Лідер має володіти привабливою моделлю розвитку, такими характеристиками, які спонукатимуть інші держави імітувати поведінку країни-лідера, форми й методи її розвитку, елементи устрою, вивчати її мову ін. Лідер має сформулювати свої власні ціннісні орієнтації й доносити їх до світової громадськості, експортувати свої цінності, ідеали, моделі розвитку. Так, С. Кортунов визначає світове лідерство як здатність держави запропонувати історичний проект планетарного масштабу, мобілізувати ресурси для його реалізації і створити привабливу модель розвитку, за якою послідуватимуть інші. Тобто

глобально визначати напрямок руху та вести послідовників за собою за їх добровільної згоди. Сьогодні зросла роль інформаційних потоків; генерування, обробка, передача інформації стають джерелом влади і це також необхідно враховувати державі-лідеру і відповідно реаліям інформаційної епохи вибудовувати комунікативні стратегії.

Для досягнення статусу глобального гегемона у XXI ст. держава-претендент має бути світовим лідером у основних вимірах гегемонії: військовому, економічному, політичному, інституційному, ідеологічному. Дж. Модельскі виділяє 4 складових для гегемона: наявність політико-стратегічної організації для досягнення глобальної мети; передової економіки; відкритого суспільства; відповідального ставлення до глобальних проблем. Політико-стратегічна організація — це те, завдяки чому виграють світові війни. Раніше визначальну роль відіграв потужний флот, сьогодні це глобально мобільні сили аерокосмічного і інформаційного впливу, у майбутньому — космічні сили. Наявність передової економіки: для здобуття лідерства економіка має бути фінансово потужною й зростаючою, що зможе фінансувати бюджет для нарощування сили глобального впливу, лідерський потенціал. Масштабна, але стагнуюча економіка не може підтримувати підприємства світового значення, впроваджувати у світову економіку інноваційні проекти. Економіка має розвиватися у глобальному масштабі та мати перспективні провідні галузі й технології. Відкрите суспільство: розвинена демократія, вільне й відкрите суспільство, що забезпечує сприятливе середовище для співробітництва між державами. Реагування на глобальні проблеми — це вирішення невідкладних глобальних проблем. Претендент на світове лідерство пов'язує свої власні національні інтереси з проблемами глобального рівня. Участь у вирішенні глобальних проблем сприяє створенню коаліцій адже глобальні інтереси ширше національних, а дії лідера іншими розглядаються як такі, що здійснюються заради спільних інтересів.

Отже, лідеру необхідно володіти певними показниками: економічна міць, потужні військові сили і технології, соціально-політична міць і стабільність, природні ресурси, розвиненість у сфері освіти і науки, наявність науково-технічного і технологічного потенціалу, культурного, інформаційного тощо. Маючи високі показники, лідер має можливість вирішення глобальних проблем і підтримки міжнародної безпеки, здійснення прогресивного впливу на світовий розвиток, стає прикладом для наслідування іншим державам, в яких виникає бажання йти за лідером

здля досягнення такого ж рівня розвитку в соціальній, економічній, культурній сферах.

Класифікація лідерства. Виокремимо тип лідерства за інструментами влади, які лідер використовує для здійснення впливу на розвиток міжнародних відносин і реалізації своїх лідерських функцій. Інструменти/ресурси за допомогою яких можна домогтися від інших суб'єктів міжнародних відносин бажаних результатів часто називають «жорсткою» та «м'якою» силою. «Жорсткі» ресурси лідерства — це військова сила у сукупності з політичною, економічною й фінансовою міццю, які використовуються як важелі примусу. Адже поняття сила розглядається не лише з позиції військової могутності. Р. Гилпін стверджує, що силою держави є як її збройні сили, так і економічні можливості та технологічна ефективність. К. Волтц вважає, що основну роль у міжнародних відносинах відіграють матеріальносилові чинники. Неореалісти стверджують, що сила державі необхідна не для боротьби за виживання, а для підвищення рівня свого добробуту, що дає можливість реалізувати головну мету держави — підвищення статусу і зростання у ієрархії міжнародної системи. Американські дослідники Р. Кохейн і Дж. Най визначають силу як здатність суб'єкта змусити інших зробити щось, чого вони раніше не робили (за прийнятною «ціною»).

Поняття «м'яка» сила сформулював Дж. Най у 1990-х роках; це здатність лідера домагатися бажаного результату завдяки залученню, добровільної участі суб'єктів, а не за допомогою примусу чи виплат. «М'якою» силою можна досягти своїх цілей, не прибігаючи до насильства. Дж. Най виділяє три основні джерела м'якої сили: культуру (приваблива для інших), політичні цінності та зовнішню політику (інші розглядають її як авторитетну і справедливу). Звідси — лідер повинен бути привабливим у всіх напрямках і прикладом та орієнтиром розвитку для інших суб'єктів.

В останніх роботах Дж. Най трактує світове лідерство, використовуючи концепт «розумна влада» — це збалансоване поєднання «жорстких» і «м'яких» ресурсів у рамках ефективної стратегії (наприклад, синтез примусу, виплати та приваблення, або публічної дипломатії з військовими інтервенціями). Теоретики конструктивізму (М. Уайт, Х. Булл) з ним погоджуються, вважаючи, що сила, окрім військової складової, повинна включати культуру, ідеологію, знання. «Розумну владу» можна розуміти як комплексну модель сучасного лідерства, що поєднує інформаційно-інтелектуальний вплив, багатосторонність, креативність, здатність продуктивно керувати міжнародним розвитком і вирі-

шувати глобальні проблеми. Більш того, сучасні тенденції розвитку міжнародних відносин такі, що значення «м'якої», «розумної» сили буде зростати. Адже навіть наймогутніші держави більше не можуть дозволити собі вирішувати власні й міжнародні проблеми винятково військовими засобами. Концепція «розумної» влади показує, що лідерство має здійснюватися не через одноосібне рішення міжнародних проблем, а через організацію спільних дій з іншими державами. Щоб змінити поведінку міжнародних акторів, потрібні не тільки сила, примус, а й вплив і здатність переконувати.

Розглянемо інші типи лідерства — консенсуальне і «жорстке»/силове. Консенсуальне лідерство — тип лідерства, коли лідер встановлює універсальні правила поведінки, враховує інтереси інших учасників міжнародної взаємодії. Основними рисами значеного типу лідерства є відкритість і ліберальність, багатосторонність обговорення та участі інших у вирішенні глобальних проблем. Рішення приймаються консенсусом. Структура такої системи є багатополлярною. Для «жорсткого» лідерства, характерний односторонній характер дій лідера на світовій арені й ідеологічне месіанство, у міжнародних відносинах забезпечення умов тільки для своїх інтересів. Система з «жорстким» лідерством є нестабільною, характеризується зростанням невдоволення поведінкою лідера іншими державами. Демократичний і авторитарний тип. Перше засновано на спільних цінностях, нормах поведінки, інтересах; авторитарне лідерство — держави слідує політиці лідера через страх санкцій і застосування сили.

Лідерство у міжнародних відносинах може бути «індивідуальне» («типове») і «колективне» (просторове). О. Богатуров використовує поняття «типового лідерства», основними характеристиками якого є: односторонній характер прийняття рішень, без узгодження їх зі своїми союзниками і партнерами; «наступальна» зовнішня політика; прагнення підвищити свій вплив у світі; схильність до месіанства. Індивідуальне лідерство передбачає поведінку лідера, спрямовану на досягнення виключно своїх цілей і інтересів, без врахування інтересів інших суб'єктів. За індивідуального лідерства переважають односпрямовані лінійні зв'язки від одного полюса до всіх інших. Зовнішня політика будується на підпорядкування слабкого сильному, відбувається поділ суб'єктів міжнародних відносин на гегемонів і сателітів, не характерна рівновага сил, багатополлярність, йде боротьба за вплив. Колективне лідерство прагне до впливу, рівноваги сил і встановлення багатополлярної системи міжнародних відносин. Якщо у

«типовому» лідерстві суб'єкт-гегемон задає основні параметри розвитку системі міжнародних відносин, то у «просторовому» таким організатором виступає сама система. Колективне лідерство присутнє у регіональних системах і передбачає здатність інших країн виступати в ролі «колективного лідера» і впливати на стан регіональної ситуації і безпосередньо на відносини між самими лідерами. Це лідерство кількох приблизно рівних за потенціалом і можливостями суб'єктів.

Лідерство у світовій системі не обов'язково передбачає тільки одного лідера. Залежно від кількості держав-лідерів, які прагнуть здійснювати світовий контроль, виходячи з власних можливостей і інтересів світ може бути однополярним, біполярним (два врівноважуючих центри сили) або багатополярним. Присутність типового лідера характерно для однополярності. Багатополярність — це міжнародна ситуація, де співіснують кілька лідерів. Серед лідерів може бути своя ієрархія. Лідерство може бути з опорою тільки на власні сили (односторонні дії); та з опорою на міжнародні організації та союзників (багатосторонні дії), у такому лідерстві організації та союзники мають допомагати реалізовувати глобальний курс лідеру.

За масштабом і рівнем впливу лідера можна виокремити глобальне та регіональне лідерство. Американський політолог Зб. Бжезинський зазначає, що глобальний лідер — це держава, що володіє потенціалом, достатнім для того, щоб направляти розвиток світової спільноти у потрібному для нього напрямі. Глобальне лідерство означає бути першим у всьому. Зовнішньополітичні інтереси такого лідера мають глобальний вимір, держава бере участь у вирішенні глобальних проблем і здатна вести за собою інші країни світу. Така держава на думку науковця А. Воскресенського відповідає таким характеристикам: має ефективний економічний механізм, заснований на виробництві інноваційного типу; домінує у світовій валютній системі; має перші позиції у світовій торгівлі і контролює більшу частину великих транснаціональних корпорацій; має силові можливості глобального масштабу, потужні військові союзи і здійснює ефективну військову політику; володіє привабливою культурою, компетентним керівництвом і готовністю суспільства та еліти жертвувати своїми ресурсами в ім'я світового лідерства нації; постулює ідеологію і є центром світової науки і освіченості; має енергійне населення.

Регіональне лідерство — це процес взаємодії між державою-лідером і державами-послідовниками у певному регіоні для досягнення спільної мети; держава-лідер регіону приймає на себе роль ведучого, а держави-послідовники добровільно визнають цю роль.

Регіональний лідер виділяється суттєвим потенціалом серед інших сусідніх країн, спрямовує або впливає на розвиток міжнародних відносин у регіоні, де він розташований і на який поширюються його інтереси. Є регіональні держави, які не мають безпосереднього впливу на глобальні процеси, а є які здатні здійснювати вплив на рішення як регіональних, так і глобальних проблем. Український політолог В. Кулік головними параметрами регіонального лідера визначає вигідне геополітичне положення держави, економічний розвиток, наявність ядерних і космічних технологій. Окрім того, регіональна держава має претендувати на роль регіонального лідера; бути невід'ємною частиною регіону, мати вплив у регіоні; володіти високим економічним потенціалом, соціальною, політичною стабільністю, сприятливою демографічною ситуацією; мати велику територію; брати активну участь у локальних і глобальних заходах, що будуть сприяти розвитку регіону; допомагати своїми діями регіональній безпеці.

Ключовим для концептуалізації лідерства є характер відносин між лідером і його послідовниками. Перший варіант — лідер приймає на себе роль ведучого, а послідовники добровільно визнають цю роль, слідуєть за лідером, погоджуються з проголошеними цілями, методами їх здійснення, допомагають йому їх досягати. Лідер координує з послідовниками свою політику для досягнення спільної мети. Стабільне співіснування лідера і інших суб'єктів можливо саме на основі згоди і взаємної вигоди. Проте, це не завжди так. Є насильницький характер відносин між лідером та іншими суб'єктами міжнародних відносин, застосований на примусі у вирішенні міжнародних проблеми та досягання своїх інтересів за допомогою військової сили та військовополітичних операцій. Така політика лідера має протидію зі сторони інших потужних центрів сили. Можна ще виділити класичних і некласичних лідерів, перші володіють кращими показниками у всіх сферах, що дозволяє їм проектувати свій вплив на міжнародному рівні; другі — досягають значної міці в одному або кількох показниках (наприклад, лише економічна міць).

2. Тенденції розвитку лідерства у системі міжнародних відносин: історія та сучасність.

Історичний аналіз лідерства дозволяє знайти його ознаки в міжнародних відносинах, починаючи з найдавніших часів. У міжнародній взаємодії Стародавнього світу та епохи Середньовіччя

домінували силові стратегії, а перевага найвпливовіших акторів мала насильницький характер. Колоніальні імперії створювалися силовими методами, нав'язували свої правила міжнародному світу, де завойованим народам відводилась підпорядкована роль. Такому стану, окрім прямого політичного і військового примусу, сприяла і сформована система економічних зв'язків у яких завойовані країни потрапляли у повну залежність від метрополії. У той же час, динамічно розвинуті колоніальні імперії позитивно впливали на глобальний розвиток в цілому. Вони розширювали активну зону світосистеми завдяки географічним відкриттям, поширювали технічні інновації, формували фінансово-економічну систему, розповсюджували культурні цінності. У період колоніальних імперій основна боротьба між державами велася за контроль над віддаленими територіями й відповідно цим визначався рівень впливу і роль держави у світі. Упродовж століть існувало багато центрів сили, які боролися за регіональне і глобальне панування. Дж. Модельські називає глобальними лідерами свого часу Португалію, Нідерланди, Великобританію.

Друга Світова війна докорінно змінила співвідношення сил у світі, сильно ослабили геополітичні позиції Європи. Після завершення війни за роль світового лідера змагалися США і СРСР. З'являється термін «наддержава», що застосовувався до цих держав, і мав переважно силові конотації ідеологічного домінування та володіння вагомою роллю у світі. Тоді ж використовується поняття «полюс», що вказує на діаметральне протиставлення двох держав. Формується соціалістична система (на чолі з СРСР), що включала держави, в яких утверджувалась модель радянського зразка, заснована на тотальному пануванні комуністичної партії у всіх сферах життя. Друга капіталістична система (лідер США) включала держави, які поділяли демократичні цінності та принципи ринкової економіки.

У другій половині ХХ ст. відбуваються зміни у формах реалізації лідерства, що полягало у переході від прагнення руйнувати потенціал суперника до здатності обмежувати, сповільнювати його зростання. Найважливішим чинником, що змусив наддержави переглянути ставлення до війни, стало винайдення зброї масового знищення та засобів її доставки. Поява ядерної зброї, здатної знищити планету, внесла нові правила поведінки на міжнародній арені. Наддержавам необхідно було розробити систему взаємного контролю та стримування.

Сприймаючи комунізм як виклик демократії, США стали лідером західного світу, який об'єднував країни під гаслом бороть-

би з радянською загрозою. Зміцненню лідерських позицій США в Європі сприяв План Маршалла (програма відновлення і розвитку Європи після Другої світової війни шляхом надання їй американської економічної допомоги), також підписаний 4 квітня 1949 р. договір про створення Північноатлантичного оборонного союзу (НАТО). Його членами стали 12 країн: США, Канада, Великобританія, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Норвегія, Данія, Ісландія, Португалія. Пізніше до союзу приєдналися Греція, Туреччина, ФРН, Іспанія ін. Ці заходи були ефективними у стримуванні комунізму. Локальні війни біполярного періоду доводили, що світове лідерство неможливе без союзників і партнерів.

Післявоєнні позиції Великобританії і Франції (раніше провідні країни Заходу) були сильно ослаблені, вони втратили великі зони впливу та колонії. Зрозумівши неможливість конкуренції з наддержавами, Франція й Великобританія прагнули утримати лідерство, зберігаючи належну атрибутику у вигляді, наприклад, власних ядерних сил. ФРН і Японія, які не мали можливості стати потужними військовими державами, прагнули посилити свої позиції за допомогою розвитку економічної сфери, яка компенсувала військову слабкість у порівнянні з наддержавами, Францією і Великобританією.

Для підвищення політичного статусу у міжнародних відносинах, посилення міці, впливу на світовій арені, відновлення лідерських позицій європейські країни об'єднують свої параметри за допомогою економічної, а з часом політичної та військової інтеграції. Вже з 50-х рр. ХХ ст. успішно розвивається економічна інтеграція західноєвропейських держав. Так, в 1951 р. було створено Європейське об'єднання вугілля і сталі, до складу якого входило шість держав (Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург). У 1972 р. відбулося перше розширення інтеграційного об'єднання. Сьогодні Європейський Союз є найрозвинутішим інтеграційним об'єднанням сучасності. ЄС відноситься до кола глобальних гравців і прагне (особливо Франція та Німеччина) до зміцнення ролі лідера у сучасному світі, посилення ролі Європи у регіональних та світових процесах. Про це свідчить активізація військово-політичної та миротворчої діяльності ЄС, зміцнення позицій Євросоюзу у світовій економіці.

У біполярному протистоянні лідерство виграли США та їх модель розвитку, в основі якої демократія, свобода, ринкові відносини. Після розпаду СРСР, США стали єдиною світовою наддержавою за всіма показниками, світовим одноосібним лідером,

у Вашингтоні оголосили про готовність і бажання здійснити історичну місію з перетворення світу, тобто взяти на себе відповідальність і тягар глобального лідерства. США очолили процес трансформації світового порядку та формування нового порядку, активно розповсюджуючи характерні для західної цивілізації цінності, сприяли врегулюванню найгостріших міжнародних проблем. Під міжнародною стабільністю розумівся такий світ, в якому провідні держави належать до демократичної спільноти; мова йде про встановлення демократії американського зразка й економічної системи на чолі зі США. Це стало не тільки ідеологією, а й практикою зовнішньополітичного курсу США. Як зазначає, Зб. Бжезинський: «США не тільки перша і єдина наддержава у глобальному масштабі, а й скоріш за все остання». Термін американське глобальне лідерство вживається у офіційних документах США, наукових публікаціях, ЗМІ тощо.

Серед представників політико-академічних кіл немає однозначної думки щодо моделі лідерства США. Зокрема, глобальне лідерство розглядається у трьох напрямках: 1) концепція світової («жорсткої») гегемонії, в основі якої лідерство США у політичній, військовій, економічній сферах міжнародної взаємодії, силові компоненти, односторонні дії; 2) концепція «прихованої» гегемонії (консервативно-ліберальний підхід), заснований на домінуванні лідерства, але з елементами колективізму; 3. концепція «вбудованості» США у багатополосний світ і вирішення міжнародних питань за участі інших впливових акторів. Наведемо думку Зб. Бжезинського, який зосереджує увагу на альтернативах: роль США полягає у пануванні, заснованому на військовій та економічній силі чи у лідерстві, ґрунтованому на згоді цивілізованих народів щодо головних засад світоустрою? Політолог обирає лідерство, поєднуючи гегемонію і демократію як два важелі управління світом.

Американські адміністрації прагнули зберегти і зміцнити лідерство США. Різнилися методи досягнення цієї мети. Так, адміністрація Б. Клінтона використовувала ліберально-консервативну концепцію лідерства, яка ґрунтувалася на силовому регулюванні міжнародних відносин із залученням союзників. За президентства Дж. Буша-молодшого ключове місце займає концепція «жорсткої» гегемонії, акцент на військовій складовій зовнішньої політики США, сприйняття світосистеми як однополярної; республіканці намагалися реалізувати концепцію глобального лідерства шляхом домінування і одностороннім підходом до міжнародної взаємодії. За часів адміністрації Б.Обами акцентувалася

увага на лідерстві, за допомогою орієнтації США на спільні дії за допомогою партнерства, військово-політичної коаліції, міжнародних організацій; спільної діяльності із союзниками, багатосторонніх підходів. У період адміністрації Д. Трампа застосовується стратегія «America First!» та заявка на лідерство на основі політики пріоритету національних інтересів над міжнародними. Нинішній президент Джоозеф Байден наголосив, що політика США знову фокусуватиметься на глобальному лідерстві, Америка націлена на відновлення провідної ролі у міжнародних альянсах та зближення із союзниками.

Відповідно американськими адміністраціями використовувались різні інструменти реалізації лідерства: «жорстка», «м'яка», «розумна» сили. Засоби «жорсткої» сили було активізовано після терористичних актів 11 вересня 2001 р., тоді США оголосили війну тероризму, провели військові операції в Афганістані та Іраці; сьогодні під тиском американських санкцій перебувають певні держави, зокрема, КНДР, Росія ін. Застосовування жорстких методів США обурюють світову громадськість, викликають протидію КНР, РФ, Індії. Щодо елементів «м'якої» сили: США діють спільно із союзниками і партнерами, щоб протистояти міжнародним загрозам і вирішити ключові проблеми, т.ч. лідерство США здійснюється у формі коаліційного лідерства. Зокрема, США заручаються підтримкою світового співтовариства у вигляді резолюцій РБ ООН або коаліції.

У XXI ст. зростає роль регіональних держав, які впливають на розвиток світових політичних, економічних, культурних процесів. Країни, що проводять політику регіонального лідерства: Китай, Об'єднана Європа, Індія, Японія, Росія, Іран, Бразилія, Туреччина, Пакистан ін. С. Гантінгтон стверджує, що існують «головні регіональні держави» і «вторинні регіональні держави». Статус регіональної держави залежить від її ролі у формуванні регіонального порядку: наскільки вона здатна консолідувати та нав'язати свої політико-економічні інтереси іншим державам регіону. В міжнародних відносинах ще вживається термін «великі держави». Американський дослідник К. Уолтц виділяє 5 критеріїв такого статусу: чисельність населення, розміри території; забезпеченість ресурсами; економічна міць; військова сила; політична стабільність. Така держава зберігає самостійність у проведенні внутрішньої і зовнішньої політики, здійснює істотний вплив на світову і регіональну політику, на політику окремих країн, володіє всіма або значною частиною традиційних параметрів впливової держави. Показниками такого статусу є його ви-

знання іншими учасниками міжнародних відносин та активність держави на глобальному рівні. Так, К. Уолтц вважає, що три політичні сили можуть вирости до статусу великої держави — Німеччина, Японія, Китай; Г. Кіссінджер до можливих центрів сили відносив ще Росію та Індію, в той же час відводячи США роль «першого серед рівних».

Дискусійним є питання про одноосібне лідерство США у сучасних міжнародних відносинах і перспективи залишитись ним у майбутньому. Частина дослідників погоджуються, що світ однополярний (з повною перевагою США над своїми конкурентами у всіх важливих показниках у кількісному і якісному відношенні), інша — наголошує на багатополярності світу. Більша частина російських авторів, зокрема, зазначають, що ера американської однополярності завершується, а міць США відходить у минуле. Український науковець С. Толстов називає початок світової фінансової кризи 2008 р. як етап завершення одноосібного домінування США та перехід до формування багатополосного світу.

Регіональні держави посилюють свою роль у міжнародних процесах. Більш того, кілька держав чи їх об'єднань, у перспективі можуть наздогнати/обігнати чинного лідера за низкою показників. Серед них: Китай, Індія, РФ, Японія, Бразилія. Так, останнім часом позицію другого центру за своїм потенціалом утримує Китай, який активно нарощує військову та економічну силу, і наздоганяє США. У 2017 р. Китай визначив три етапи свого розвитку: до 2010 р. — акумуляція потенціалу; до 2021 р. — технологічний прорив; до 2049 р. — лідерство у світі. Відомий китаєзнавець В. Кіктенко вказує, що на посилення китайського чинника у світовій політиці вказують: успіхи в економічно-соціальному розвитку та поширення «позитивного» образу Китаю; посилення контактів з діаспорою; політика активної геоekonomіки та економічної інтервенції; заявка на провідну участь у світовій «валютній» конкуренції; високий рівень участі в діяльності МВФ, G20, ООН, у створенні та діяльності нових структур (ШОС, БРІКС, АТЭС ін.); активація діяльності соціально-культурних організацій; участь у процесах вирішення регіональних конфліктів; демонстрація інноваційно-технічних і військово-стратегічних можливостей. Водночас, КНР поки не позиціонує себе як світового лідера і зосереджує зусилля на зміцненні позицій в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, Південно-Східній Азії, Центральній Азії ін. регіонах. З багатьох питань Китай займає обережну позицію, спостерігаємо і за китайською позицією невтручання у міжнародні та регіональні конфлікти. Можливо, Ки-

тай більше зацікавлений у продовженні економічного розвитку, вирішенні своїх внутрішніх проблем, ніж в оспорюванні лідерства США.

Разом з тим, Китай та Індія пропонують свої погляди щодо управління міжнародною системою та вимагають більшого впливу на міжнародний процес прийняття рішень та узгоджених міжнародних заходів реагування на спільні проблеми. Росія неодноразово демонструвала бажання та потенціал до встановлення регіональної гегемонії, заявляла про намір увійти в п'ятірку світових лідерів. КНР і РФ пропонують ідеї формування колективної форми глобального лідерства. Так, Т. Шеклеїна зазначає, що необхідна кооперація провідних світових держав у встановленні та підтримці такого порядку, який би забезпечував вирішення глобальних проблем і утримував світ від конфліктів, гарантував стабільний розвиток.

У США не виключають перетворення КНР у наддержаву, визнаючи, що такий статус Китаю містить загрозу безпеці США. І все ж значна частина дослідників вважають, що США, як мінімум до кінця першої половини ХХ ст. залишатимуться глобальним лідером. США продовжують займати провідні позиції у модернізації військової могутності; використанні інформаційно-технологічної переваги; застосуванні фінансово-економічних важелів; встановленні ідеологічної гегемонії. Інформаційно-культурний чинник є одним зі складових успіху в розповсюдженні західних цінностей, норм поведінки та інтелектуального сприйняття світу. США мають авторитет у численних міжнародних організаціях і застосовують формати колективної взаємодії — в межах країн G7 і G-20. Так, з країн Великої сімки, п'ять держав є союзниками США з НАТО — Великобританія, Франція, Німеччина, Канада, Італія; Японія є союзником США згідно військового союзу від 1961 р. Глобальні проблеми політики та безпеки часто спільно вирішуються США, Великобританією та Францією, світові економічні питання — США, Німеччиною, Японією. Американські науково-дослідницькі університети посідають передову позицію у сфері розробки ключових технологій, таких як біотехнології, нанотехнології та інформаційні технології. США навчають найбільшу кількість іноземних студентів; лідирують за кількістю Нобелівських лауреатів. Американці мають привабливу масову культуру, яка поки не дозволяє жодній державі конкурувати зі США у глобальному культурному впливі. 85 % кінофільмів, які дивляться у світі, створені Голлівудом. Американський спосіб життя імітують, а демократичний досвід наслідують. Випускників американських університетів можна

знайти у багатьох урядах різних країн. США є країною, яка продовжує відстоювати глобальні інтереси, вирішувати світові проблеми (утвердження демократичних режимів, актуалізація свободи особистості, матеріальна допомога економічно слабким державам, боротьба з голодом, неписьменністю, хворобами тощо). У сукупності всі ці фактори забезпечують лідерство США.

Водночас, багато глобальних проблем сучасності можуть бути подолані лише спільними зусиллями світової спільноти. Так, незважаючи на лідируючі позиції, США не змогли зупинити ракетно-ядерну програму КНДР, розвиток ядерної програми Ірану, вирішити інші ключові міжнародні проблеми. Негативно на імідж лідера впливає і те, що Заходу складно дати відсіч агресивній політиці Росії, яка своїми діями намагається змінити світовий порядок через агресію щодо інших країн. Американське лідерство зазнає виклику у зв'язку із подіями навколо України. Лідеру стримати РФ не вдалося. Тому важливим стратегічним напрямком США для підтримки глобального лідерства є пошук нових союзів і коаліцій, залучення нових партнерів для їх мобілізації і підтримки запропонованого порядку, а також глобальної та регіональної стабільності. Так, Зб. Бжезинський вказує: «що більше партнерів — не союзників, але країн, які поділяють наші інтереси хоча б частково, — ось те, що потрібно у найближчі десятиліття».

Останнім часом поширюються міркування, що в сучасному світі США вже не здатні (їм це і не потрібно) грати роль єдиної наддержави, покликаної одноосібно визначати основні напрямки розвитку сучасного світу. З'являються роботи (Р. Міда, Д. Каллея, П. Кеннеді), в яких йдеться про зменшення на світовій арені впливу США як наддержави на користь інших країн і регіонів (ЄС, Японії, Китаю ін.). У квітні 2021 р. вийшла стаття за авторством відомих американських політологів Ч. Капчана і Р. Хааса, в якій пропонується передати контроль за керуванням світовими процесами у «Концерт Держав», в який входить США, ЄС, Японія, Китай, Індія, РФ. Окрім того, американська громадськість не завжди у захваті від глобального лідерства США, оскільки ціна, яку платять американці за розширення демократії є значною. Лідерство — це відповідальність, певною мірою тягар, що зумовлено необхідністю витрачати власні ресурси не тільки для свого благополуччя, а й для світу в цілому, оскільки функцією лідерства є сприяти і вибудувати стабільний і безпечний світ.

На сьогодні американське лідерство є одним з ключових факторів глобальної стабільності, що забезпечує світовій системі відносний мир, соціальний та економічний розвиток. Більшість

американського істеблішменту виступає за світове лідерство своєї країни; про збереження і утримання лідерства йдеться у офіційних американських документах. США зберігають досить стійкі лідерські позиції, водночас, американське лідерство еволюціонує. Якщо на момент розпаду біполярної міжнародної системи та упродовж певного проміжку часу США одноосібно вирішували важливі міжнародні проблеми, то сьогодні вже не можна не враховувати інтереси міжнародних акторів, які набирають сили і впливу (**КНР, ЄС, Індія, Бразилія, Росія**). На світовій арені збільшується кількість важливих гравців, які будуть піддавати випробуванню лідерство США.

Резюме за змістом теми

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що лідерство є невід'ємним елементом у системі міжнародних відносин і визначає напрямки світового політичного процесу. Від кількості лідерів та якості лідерства залежить як стабільність / нестабільність регіональних структур, так і світовий порядок/хаос у цілому. Державалідер формулює правила міжнародної поведінки і має забезпечувати їх дотримання. Таким чином, лідерство держави передбачає визначення нею і власного напрямку руху, і вектору інших держав, яких він веде за собою на основі їх добровільної згоди; а також відповідальність лідера перед суб'єктами міжнародних відносин, за проведений курс. У той же час, лідерство не є здійсненням прямого, безпосереднього керівництва іншими акторами, це вплив за допомогою координації і власного прикладу. Лідерство ґрунтується на певних ресурсах, що дає можливості та механізми впливу на систему міжнародних відносин. У сучасній науці поняття лідерство і гегемонія нерідко чітко не розрізняються, їх можуть вживати як синоніми. І все ж лідерство є більш загальним поняттям щодо гегемонії. Остання розуміється як панування однієї держави над іншими, що забезпечується перш за все інструментами примусу, на відміну від лідерства, що застосовує переконання і мобілізацію союзників, партнерів і інших суб'єктів міжнародної взаємодії. Основною функцією лідерства є прогресивний вплив на світовий розвиток, забезпечення стабільності міжнародних відносин, вміння організовувати учасників міжнародних відносин, знаходити прийнятні компроміси між протилежними і конфліктними інтересами, існуючими у світі.

На позицію держави-лідера впливають як об'єктивні чинники (досягнення в економіці, політиці, військовій, культурній, освітній,

інформаційній сфері; міжнародний авторитет, роль у провідних міжнародних організаціях і інститутах), так і суб'єктивні чинники — саме бажання держави здійснювати лідерство, його активна поведінка у міжнародних відносинах, вибір лідерства як стратегії держави.

Для могутніх держав минулого було достатньо застосування лише «жорсткої» сили щодо конкурентів, сьогодні цього вже замало, лідерами застосовуються нові способи впливу на акторів міжнародних відносин, активізується використання «м'якої» і «розумної» сили при вирішенні проблем.

На сьогодні світове лідерство асоціюється із потужністю Сполучених Штатів Америки, а світовий порядок продовжує характеризуватися перевагою лідерства західного світу (США, ЄС). Більшість дослідників погоджуються, що на найближчу перспективу США залишаться наймогутнішою силою світового співтовариства. Водночас, на світовій арені збільшується кількість впливових акторів, які конкуруватимуть зі США. Серед провідних держав сьогодення є розбіжності щодо основних параметрів світового порядку і умов його конструювання. Частина експертів передбачають, що баланс сил зміститься від західного блоку (США і ЄС) в АТР (Китай і Індія). І саме ці країни зможуть обігнати США і претендувати на світове лідерство. Китай поступово стає основним двигуном світової економіки, Індія динамічно розвивається. Ці дві держави впливають на світовий порядок завдяки наявності у них і економічного й демографічного потенціалу, статусу потужних військових держав регіонального рівня, учасників ядерного клубу. Більшість дослідників вважають найбільшим конкурентом США у боротьбі за глобальне лідерство саме Китай, наголошуючи, що для XXI ст. буде характерною боротьба цих держав. Підкреслимо, що критерії лідерства рухливі, позиції країн можуть змінюватись, швидко слабшати/руйнуватись або навпаки посилюватись. Роль глобального лідера здається привабливою, однак лідерську позицію складно зайняти і ще складніше втримати.

Терміни та поняття до теми

Лідерство, гегемонія, «м'яка», «жорстка», «розумна» сила, глобальне лідерство, регіональне лідерство, держава-лідер, міжнародні відносини.

Запитання. Завдання

1. Що таке політичне лідерство у системі міжнародних відносин? Проаналізуйте основні поняття, пов'язані з терміном лідерство.

2. Визначте поняття світового лідерства у сучасному політичному дискурсі.
3. Розкрийте функції лідерства.
4. Сформулюйте фактори і показники, що забезпечують статус держави-лідера. Розташуйте їх за значимістю у ієрархічній послідовності.
5. Назвіть основні умови і чинники досягнення країною статусу глобального лідера.
6. Розкрийте особливості лідерства США (друга половина ХХ — поч. ХХІ ст.).
7. Проаналізуйте характерні риси лідерства регіональних держав.
8. Яка різниця між світовими та регіональними лідерами?
9. Проаналізуйте лідерський потенціал основних претендентів на роль світового лідера у сучасному світі.

Т е м и е с е , р е ф е р а т і в

1. Глобальне лідерство: хто наступний?
2. США: лідер або гегемон?
3. Пріоритетність показників, які забезпечують статус лідера.
4. «М'яка» чи «жорстка» сила, що ефективніше в досягненні лідерських функцій?
5. Які умови і фактори необхідні для становлення України як **регіонального лідера**?
6. Поведінка лідера як мотивуючий і демотивуючий фактор.
7. Які наслідки для міжнародної системи може мати відмова США від виконання ними функцій глобального лідера?
8. Проблема лідерства у міжнародних відносинах на сучасному етапі.
9. Особливості трактування лідерства в зарубіжних і вітчизняних міжнародно-політичних дослідженнях.
10. Інформаційна війна як засіб боротьби за лідерство.
11. Еволюція глобального лідерства США у сучасній системі міжнародних відносин.
12. Окресліть прогностичні тенденції лідерства на міжнародній арені.

Л і т е р а т у р а

1. Nye J. S. American Strategy After Bipolarity. International Affairs. 1990. Vol. 66. №. 3. P. 513—521.
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Москва : Междунар. отношения, 1998. 254 с
3. Бжезинский З. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство. Москва: Международные отношения, 2005. 288 с.
4. Богатуров А. Лидерство и децентрализация в международной системе // <http://intertrends.ru/old/twelfth/001.htm>

5. Глобальные тенденции 2030: Альтернативные миры. Публикация национального Совета по разведке. Декабрь 2012.[http:// 223 www.nkibrics.ru/system/asset_publications/ data/53c7/b3a1/676c/7631/400a/0000/original/Global-Trends-2030—RUS.pdf? 1408971903](http://www.nkibrics.ru/system/asset_publications/data/53c7/b3a1/676c/7631/400a/0000/original/Global-Trends-2030—RUS.pdf?1408971903)

6. Годлюк А. М. Американське лідерство в ХХІ столітті. // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Київ, 2011. Вип. 103. Ч. 1. С. 67—71.

7. Дудко І. Д. Критерії і механізми забезпечення міжнародно-політичних інтересів США в нестационарній системі міжнародних відносин : дис. д-ра політ. наук: 23.00.04 / Дудко Ірина Дмитрівна ; Нац. акад. наук України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. — К., 2008. — 455 с

8. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика?: Пер. с англ. Под ред. Л. В. Иноземцева. Москва: Ладомир, 2002. 352 с.

9. Лакішук Д. М. Американське глобальне лідерство в контексті нової стратегії національної безпеки. США і світ ХХІ століття. Київ : Центр вільної преси, 2013. С. 382—394.

10. Международные отношения: теории, конфликты, движения, организации / за ред. П. А. Цыганкова. Москва: Альфа-М : ИНФРА-М, 2007. 320 с

11. Мельничук Н. Лідерство США в умовах глобальних трансформацій // Політичний менеджмент. 2013. №1—2. — С. 202—212.

12. Модельски Дж. Эволюция глобальной политики // ПОЛИС. — №3. — С. 62—82.

13. Мицик Л. Еволюція глобального лідерства США в сучасній системі міжнародних відносин /Л. Мицик // Історичні і політологічні дослідження. — 2019. — № 1. — С. 29—36.

14. Ошипов І. Проблеми та перспективи глобального лідерства США // http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2568/2277

15. Пашина Н. П. Регіональне лідерство як стабілізуючий фактор сучасних міжнародних відносин /Н. П. Пашина, Г. В. Пелих //Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. — 2018. — Вип. 21. — С. 212—217. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vmdu_ip_2018_21_29

16. Перфільєва А. Гегемонізм у сучасних міжнародних відносинах // http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/27_2019/14.pdf

17. Погорелова І., Дудко І. Китай у політиці США: до питання про стратегічні орієнтири адміністрації Б.Обами // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 2016. — Вип. 23(2). — С. 66—71. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2016_23_%282%29__11

18. Погоріла Н. О. Доктринальний вимір глобального лідерства США за президентства Б. Обами. Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». 2017. №14. С.1—17. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3065/2753

19. Полулях Д., Ходжаев Р. Проблемы концептуализации глобального лидерства США // <https://sites.google.com/site/politicamira/clients/tribuna/problema-konceptualizacii-globalnogo-liderstva-ssa>

20. Пурій М.Р. Гегемонія в теорії і практиці міжнародних відносин : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2017. 24 с.

21. Романюк Н.А., Пурій М.Р. Еволюція підходів до розуміння гегемонії в теорії міжнародних відносин. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2016. Вип. 129. С. 34—46. URL: <http://www.journals.iir.kiev.ua/index.php>arpmv>rticle>

22. Солянова М. В. Проблемы лидерства США в современных международных отношениях. Америка в XXI ст. 2014. №3.

23. Темников Д. М. Регулирование и лидерство в современных международных отношениях : автореферат дис. на соискание научной степени кандидата политических наук : 23.00.04. Москва, 2009. 24 с. <http://www.dissercat.com/content/regulirovanie-i-liderstvo-v-sovremennykh-mezhdunarodnykh-otnosheniyakh>

24. Темников Д. Понятие мирового лидерства в современном политическом дискурсе. Международные процессы. 2012. № 2(29).

25. Тихоненко І. В. Стратегія національної безпеки США як інструмент підтримки глобального лідерства та міжнародного порядку за адміністрації Б. Обама та Д. Трампа [Електронний ресурс] / І. В. Тихоненко // Політичне життя. — 2018. — № 1. — С. 158—163. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pollife_2018_1_27

26. Федів Р. Проблема лідерства у міжнародних відносинах на сучасному етапі / Р. Федів // Вісник Львівського університету. Серія : Міжнародні відносини. — 2013. — Вип. 32. — С. 128—136. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Mv_2013_32_19

27. Федуняк С. Проблема політичного лідерства США в умовах кризи міжнародної системи Режим доступу https://international.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/06/USA_in_modern_world_Lviv_15.05.15-Volume-I.pdf

28. Шаклеина Т. А. Лидерство и современный мировой порядок. Международные процессы. Том 13. № 4. С. 6—19

29. Шаклеина Т. Проблемы лидерства США в современных международных отношениях. Международные процессы. Том 13, № 1 (40). Январь-март 2015. Режим доступу: <http://www.intertrends.ru/five/003.htm>

30. Шевчук О.В., Погорелова І.С., Вовчук Л.А. Зовнішня політика країн АТР (1945—2000 рр.): Навч. посіб. — Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. — 292 с.

31. Шепелев М.А. Концепції гегемонії у сучасній геополітичній науці. Грані. 2013. № 8 (100). С. 71—77. Режим доступу http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin>irbis_nbuv>cgiirbis_64>Grani_2013

ТЕМА 13

ЗАХІДНІ ПОЛІТИЧНІ ЛІДЕРИ XX СТОРІЧЧЯ

Після вивчення теми студент ЗНАТИМЕ: основні аспекти біографії чотирьох відомих політиків західного світу, чия політична діяльність вплинула на розвиток сучасної людської цивілізації; особливості політики розрядки в 1970-х рр. і роль особистості в цьому процесі; сутність поняття «тетчеризм» і «рейганізм»; що таке політика «співіснування» по-французьки; важливі нюанси формування Європейського Союзу, індивідуального лідерства в наддержавному об'єднанні, геополітичного лідерства США.

Після опрацювання теми студент УМІТИМЕ: структуровано аналізувати діяльність політичних лідерів окремих країн і світу, з'ясувати їх вплив на геополітичні та регіональні процеси, давати об'єктивну оцінку управлінським якостям політиків і результатам їхнього управління різними процесами, робити висновки для прийняття тактично і стратегічно раціональних і перспективних рішень, застосовувати отримані результати у фаховій професійній роботі.

Навчальні питання

1. Віллі Брандт — антифашист, миротворець і соціал-демократ.
2. Маргарет Тетчер — «залізна леді» і переможниця комунізму.
3. Рональд Рейган — великий мрійник і великий президент.
4. Франсуа Міттеран — гуманіст і політик компромісу.

Цивілізаційні процеси XX сторіччя сформували основи розвитку людства на багато десятиліть, а то й століть, уперед. Дві світові війни, поява жажливих диктаторських режимів, у першу чергу фашистського, націонал-соціалістичного та комуністичного, винайдення ядерної зброї, цифрових технологій, польоти в космос — лише частка з масштабного переліку позитивних досягнень і негативного досвіду народів Землі.

Кожен з цих процесів ідентифікується з окремими особистостями. І знову цей список може бути дуже довгим. Розмірковуючи про

західних політичних лідерів ХХ сторіччя, передусім прийнято згадувати Франкліна Рузвельта (чотири рази обраного президентом США), Уїнстона Черчіля — прем'єр-міністра Великої Британії, який зазначав, що «демократія — найгірша форма правління, якщо не брати до уваги усі решта», та багатьох інших видатних особистостей. У даному дослідженні ми аналізуємо ключові аспекти діяльності чотирьох осіб, які зробили свій особливий внесок у збереження і розвиток західної демократії, котра, у свою чергу, стала авангардною у нашому світі. Вони, звичайно, не залишилися без уваги широкої наукової громадськості та публіцистів різного рангу і також є добре відомими політичними діячами. На них ми звертаємо увагу в контексті загальної теми даного посібника «Політичне лідерство», роблячи акцент на креативних аспектах їхньої діяльності та важливих епізодах життя.

1. Віллі Брандт

Справжнє ім'я Герберт Ернст Карл Фрам; 18.12.1913 — 08.10.1992 рр.) — німецький політик, голова Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) у 1964—1987 рр., четвертий федеральний канцлер ФРН (1969—1974 рр.), лауреат Нобелівської премії миру (1971 р.).

Політична діяльність Брандта розпочалася з написання ним невеликої статті у 13 років. У 1929 р. юнак вступає в соціалістичну молодіжну організацію «Червоні соколи», роком пізніше — до СДПН, а в 1931 р. переходить до радикальнішої Соціалістичної робітничої партії (СРП). З приходом до влади Гітлера змушений емігрувати в Норвегію, де вивчає історію в університеті Осло. Тоді ж взяв собі псевдонім Віллі Брандт, під яким офіційно почав працювати з 1947 р.

У передвоєнні роки і під час Другої світової діяльність майбутнього канцлера була зосереджена на антифашистській боротьбі. У 1937 р. від імені СРП, разом зі лідерами Компартії Німеччини і СДПН, а також відомими діячами культури підписав звернення до німецького народу, за що нацистським урядом у 1938 р. був позбавлений німецького громадянства.

Під час окупації гітлерівцями Норвегії Брандт потрапив у полон у 1940 р. Фашисти не впізнали у ньому німця і після короткого перебування в таборі для військовополонених йому вдається втекти до Швеції в червні 1940 р.

Брандт знав про замах на Гітлера, що планувався 20 липня 1944 р. і одним з перших згодом написав про це книгу.

Він не залишався байдужим до долі своє батьківщини і після закінчення війни. У 1945 р. повертається до Німеччини, а в 1948 р. відновлює німецьке громадянство й одразу ж включається в активне політичне життя, ставши представником правління СДПН у Західному Берліні. У 1949 р. обирається берлінським депутатом СДПН у першому німецькому бундестазі.

Соціал-демократи у 1961 та 1965 рр. на парламентських виборах висували Брандта на пост федерального канцлера. Він був депутатом вищого законодавчого органу з 1949 по 1957 рр., у 1961 р., а також з 1969 по 1992 рр., що загалом складає 31 рік. При цьому головою СДПН був протягом 23 років, довше, ніж будь хто, окрім Августа Бебеля.

Будучи правлячим бургомістром Західного Берліну у 1957—1966 рр., Віллі Брандт здобув велику популярність завдяки своїм рішучим діям під час Берлінської кризи, знайшовши, при цьому, потужну міжнародну підтримку в особі президента США Джона Кеннеді, який приймав його особисто в Білому домі за місяць перед зустріччю з діючим канцлером Німеччини Конрадом Аденауером. У 1963 р. Брандт супроводжував американського президента під час його офіційного візиту в Берлін.

У 1969 р. Віллі Брандт стає федеральним канцлером ФРН, привівши СДПН до перемоги на чергових парламентських виборах і дострокових парламентських у 1972 р.

Його міжнародна діяльність була направлена на пом'якшення напруги між країнами Східної і Західної Європи, між державами капіталістичного і т. зв. «соціалістичного» табору на чолі з СРСР. 19 березня 1970 р. в Ерфурті відбулася перша зустріч керівників ФРН і НДР, яка поклала початок символічному зближенню двох німецьких держав. У результаті вже у 1972 р. ФРН і НДР визнали одна одну, після чого розпочалося визнання НДР і з боку інших країн, а в 1973 р. вона була прийнята в ООН.

7 грудня 1970 р. Брандт став на коліна перед монументом жертвам нацизму у Варшавському гетто, що продемонструвало своєрідне покаяння перед загиблими і світом. За внесок у покращення міжнародних відносин німецький канцлер був удостоєний Нобелівської премії миру 10 грудня 1971 р. з формулюванням «В знак визнання конкретних ініціатив, що призвели до послаблення напруги між Сходом і Заходом».

До заслуг канцлера у внутрішній політиці слід віднести ряд соціальних реформ, зокрема у сфері освіти. Введення стипендій призвело до того, що у 1972 р. кількість студентів збільшилася у двічі і ледь не досягла 600 тис. осіб.

24 квітня 1974 р. був заарештований особистий референт канцлера Гюнтер Гійом, котрий виявився агентом розвідки НДР. Ця подія спричинила серйозну внутрішньополітичну кризу в ФРН, котра завершилася відставкою Брандта з посади федерального канцлера 7 травня 1974 р.

Проте з великої політики він не пішов. З листопада 1976 по вересень 1992 рр. Брандт очолює Соціалістичний Інтернаціонал, залишаючись у колі впливових міжнародних політиків.

У 1977—1983 рр. екс-канцлер був головою Незалежної комісії «Північ — Південь», а у 1987 р. його обирають почесним головою СДПН. Одним з останніх публічних заходів Віллі Брандта став політ в Ірак 9 листопада 1992 р. з метою звільнення 174 західних заручників Саддама Хусейна.

Віллі Брандт ввійшов в історію як миротворець і гуманіст, політик, що був готовий до компромісів та авторитетний дипломат, до думки якого прислухалися керівники обох наддержав — США та СРСР.

2. Маргарет Тетчер

Маргарет Гільда Тетчер, баронеса Тетчер з 1992 р., народжена Робертс; прізвище Тетчер отримала після одруження; 13.10.1925 — 08.04.2013 рр. — 71-й прем'єр-міністр Великої Британії у 1979—1990 рр., лідер Консервативної партії в 1975—1990 рр. Стала першою жінкою на цій посаді, а також першою жінкою, що стала прем'єр-міністром європейської держави. Її очільництво урядом було найтривалішим у ХХ столітті. Як опоненти, так і прихильники називали Тетчер «залізною леді». У лютому 2007 року Тетчер стала першим прем'єр-міністром Великої Британії, якому за життя встановили бронзовий пам'ятник у британському парламенті (офіційне відкриття відбулося 21 лютого 2007 р. в її присутності) навпроти статуї її політичного кумира — Уїнстона Черчіля. Екс-прем'єр виступила з короткою промовою, заявивши, що «мені скоріше хотілося б залізну статую, але бронза теж підійде... Вона не поржавіє».

Найбільший вплив на її політичні погляди під час навчання в Оксфордському університеті справила праця Фрідріха фон Гаєка «Шлях до кріпацтва» (1944 р.), в якій втручання уряду в економіку країни розглядалося як предтеча авторитарної держави.

На загальних виборах лютого 1950 р. і жовтня 1951 р. Робертс брала активну участь від округу Дартфорд, але програла.

На виборах 1959 р. Тетчер в ході важкої передвиборчої кампанії усе-таки здобула перемогу, ставши членом Палати громад, яким була до 1992 р.

Майбутній прем'єр-міністр — одна з небагатьох членів Палати громад, які підтримали звільнення від кримінальної відповідальності гомосексуалів, хто проголосував за легалізацію абортів і заборону полювання на зайців з хортами. Крім того, Тетчер підтримувала збереження страти і голосувала проти ослаблення закону про порядок розірвання шлюбу.

11 лютого 1975 р. вона офіційно стає лідером Консервативної партії.

Тетчер починає регулярно відвідувати офіційні обіди в Інституті економічних відносин — «мозковому центрі», заснованому магнатом, учнем Фрідріха фон Гаска Ентоні Фішером. Участь в цих зустрічах суттєво вплинула на її погляди, які формувалися тепер під впливом ідей Ральфа Гарріса і Артура Селдона. Як наслідок, Тетчер стає обличчям ідеологічного руху, який виступав проти задуму держави загального добробуту. Брошури інституту пропонували наступний рецепт відновлення британської економіки: менше втручання держави в економіку, зменшення податків і більше свободи для підприємців і споживачів.

За підсумками виборів 3 травня 1979 р. консерватори впевнено перемогли, отримавши 43,9 % голосів і 339 місць у Палаті громад (лейбористи отримали 36,9 % голосів і 269 місць у Палаті громад). 4 травня Тетчер стала першою жінкою прем'єр-міністром Великої Британії.

Займаючи цю посаду протягом кількох років, Тетчер часто описували як найвпливовішу жінку в світі. Вона зробила енергійні зусилля з реформування британської економіки й усього суспільства.

На парламентських виборах 1983 р. керовані Тетчер консерватори отримали підтримку 42,43 % виборців, тим часом як лейбористи отримали лише 27,57 % голосів.

Політика приватизації стала невід'ємною частиною так званого «тетчеризму». Після виборів 1983 р. продажі державних підприємств на ринку комунальних послуг прискорилися. Всього від продажу державних промислових підприємств уряд виручив понад £ 29 млрд (наприклад, двоетапна приватизація виробника авіаційних і промислових двигунів Rolls-Royce принесла £ 1,6 млрд), а від продажу муніципального житла — ще £ 18 млрд.

Процес приватизації, особливо збиткових державних промислових підприємств сприяв поліпшенню ряду показників цих підприємств, особливо продуктивності праці.

За час свого прем'єрства Тетчер проводила діяльну боротьбу з впливом профспілок, які, на її думку, негативно впливали на парламентську демократію і економічні результати з огляду на регулярні страйки.

На парламентських виборах 1987 р. консерватори знову перемогли, отримавши 42,3 % голосів проти 30,83 % у лейбористів. Це було пов'язано з тим, що Тетчер, завдяки вжитим нею жорстким і непопулярним заходам в економіці і соціальній сфері, вдалося домогтися стабільного економічного зростання. Іноземні інвестиції, що почали стало надходити до Великої Британії, сприяли модернізації виробництва і збільшенню конкурентноспроможності продукції. При цьому уряду Тетчер довгий час вдалося зберігати інфляцію на дуже низькому рівні. Крім того, до кінця 1980-х рр. завдяки прийнятим заходам значно скоротився рівень безробіття.

Особлива увага з боку ЗМІ приділялася взаєминам прем'єр-міністра з королевою, з якою щотижня проводилися зустрічі для обговорення поточних політичних проблем.

12 жовтня 1984 р. Ірландська республіканська армія вчинила замах на Тетчер, підірвавши бомбу в готелі в Брайтоні під час конференції консерваторів. Внаслідок теракту було вбито п'ять осіб, в тому числі дружину одного з членів Кабінету міністрів. Сама Тетчер не постраждала і наступного дня відкрила партійну конференцію. Це засвідчило її жорсткість характеру та силу волі.

6 листопада 1981 р. Тетчер та ірландський прем'єр-міністр Гаррет Фітцджеральд заснували Англо-ірландську міжурядову раду, в рамках якої проводилися регулярні зустрічі між представниками обох урядів. 15 листопада 1985 р. Тетчер і Фітцджеральд підписали в замку Гіллсборо Англо-ірландську угоду, за якою воз'єднання Ірландії може відбутися лише в разі підтримки цієї ідеї більшістю населення Північної Ірландії. Крім того, вперше в історії британський уряд надав Ірландській Республіці консультатійні функції в управлінні Північною Ірландією.

У зовнішній політиці Тетчер орієнтувалася на США і підтримувала ініціативи Рональда Рейгана щодо СРСР, до якого обидва політики ставилися з недовірою.

Тетчер збільшила асигнування на армію. У підсумку ядерні сили країни потроїлися. При цьому в питаннях оборони британський уряд повністю покладався на США.

У вересні 1982 р. Тетчер відвідала Китай, де з Ден Сяопіном обговорила можливий майбутній суверенітет Гонконгу. Китай був першою комуністичною державою, яку відвідала Тетчер. До

цього прем'єр-міністра Великої Британії Китай не відвідували ніколи.

Тетчер, на відміну від багатьох консерваторів, прохолодно ставилася до ідеї подальшого поглиблення європейської інтеграції.

При цьому вона одна з перших західних політиків позитивно оцінила реформістські настрої лідера СРСР М. Горбачова, з яким вперше провела переговори в Лондоні в грудні 1984 р. Відомим є її вислів про Горбачова після цих переговорів: «З цією людиною можна мати справу». Ще в листопаді 1988 р., за рік до падіння Берлінської стіни й східноєвропейських соціалістичних режимів, Тетчер вперше відкрито заявила про кінець «холодної війни». При цьому вона виступала проти можливого об'єднання Німеччини. За її словами, це «приведе до зміни післявоєнних кордонів і ми не можемо дозволити цього, так як подібний розвиток подій поставить під питання стабільність усього міжнародного становища і може загрожувати нашій безпеці». Вона побоювалася, що єдина Німеччина буде в більшій мірі співпрацювати з СРСР, відсунувши на другий план НАТО. Водночас прем'єр-міністр виступала на підтримку незалежності Хорватії і Словенії.

Згідно з опитуванням громадської думки, проведеним у вересні 1990 р., рейтинг лейбористів був на 14 % вищий за рейтинг консерваторів, а до листопада консерватори поступалися лейбористам уже на 18 %. Вказані рейтинги, а також войовнича особистість Тетчер й ігнорування нею думки колег стали причиною розбіжностей усередині Консервативної партії. У підсумку партія позбулася Маргарет Тетчер.

Після відходу з посади прем'єр-міністра вона протягом двох років залишалася членом Палати громад. 1992 р., у віці 66 років, прийняла рішення покинути британський парламент, що, на її думку, давало їй можливість відкритіше висловлювати свою позицію з тих чи інших питань.

Тетчер стала першим колишнім прем'єр-міністром Великої Британії, що заснував фонд. 2005 р. через фінансові труднощі його було закрито.

У липні 1992 р. баронесу найняла тютюнова компанія «Philip Morris» «геополітичним консультантом» з посадовим окладом в \$250 000 і щорічним внеском в \$250 000 на її фонд. Окрім того, за кожний публічний виступ вона отримувала \$50 000.

Загалом, будучи головою уряду, Тетчер провела радикальні політичні та економічні реформи для скасування того, що вона вважала занепадом країни. Її політична філософія й економічна політика ґрунтувалися на *дерегуляції*, особливо фінансової сис-

теми, у забезпеченні гнучкого ринку праці, *приватизації* державних компаній і зменшення впливу профспілок. Висока популярність Тетчер під час перших років її правління зменшилася через рецесії і високий рівень безробіття, але знову збільшилася під час війни з Аргентиною за Фолклендські острови у 1982 р. і економічного зростання, що призвело до її переобрання 1983 р. Під час війни Тетчер надзвичайно вміло затягувала час з метою дати цей час британському флоту якнайшвидше дістатися островів і розгромити аргентинців. А потім особисто на військовому літаку відвідала Фолкленди, тим самим засвідчивши факт перемоги. Це був сильний крок «слабкої» жінки. Пізніше, 1998 р. після арешту іспанською владою колишнього чилійського диктатора Аугусто Піночета, який мав постати перед судом за масове порушення прав людини, Тетчер закликала до його звільнення, посилаючись на ту підтримку, яку він надав Великій Британії в ході Фолклендського конфлікту. У 1999 р. вона особисто відвідала колишнього політика, який перебував під домашнім арештом у передмісті Лондона. В результаті Піночет був звільнений за рішенням міністра внутрішніх справ Джека Стро в березні 2000 р. з медичних причин.

У березні 2002 р. Тетчер випустила книгу «Мистецтво управління державою: стратегії для мінливого світу», яку присвятила Рональду Рейгану. У ній Маргарет висловила своє ставлення до низки міжнародних політичних подій і процесів. Вона стверджувала, що на Близькому Сході не буде миру до тих пір, поки не буде повалений Саддам Хусейн; писала про необхідність Ізраїлю жертвувати територією в обмін на мир, утопічність Європейського Союзу. На її думку, Британії потрібно переглянути умови свого членства в ЄС або навіть покинути інтеграційне утворення. Багато з цього вже збулося...

Для прихильників Тетчер залишається політичною фігурою, яка змогла відновити британську економіку, завдати істотного удару по профспілках і реанімувати імідж Великої Британії як світової держави. У період її прем'єрства з 7 до 25 % зросла кількість британських жителів, що володіли акціями; понад мільйон сімей придбали будинки, що належали раніше муніципальним радам, що збільшило число домовласників з 55 до 67 %. Загальний особистий добробут виріс на 80 %. Перемога у Фолклендській війні і тісний союз з США також вважаються одними з її найважливіших досягнень.

У той же час період прем'єрства Тетчер відзначений високим безробіттям населення і регулярними страйками. У питанні без-

робіття більшість критиків звинувачують її економічну політику, яка перебувала під сильним впливом ідей монетаризму.

Діяльність Тетчер високо оцінена міжнародною спільнотою, особливо в контексті перемоги над комунізмом. Будучи активним антикомуністом, Тетчер стверджувала, що ця ідеологія йде проти самої людської природи, він збіднює не просто душі, а саме суспільство. Не обділена її постать і в мистецтві — кіноіндустрії, телевізійних програмах, художніх творах.

Маргарет Тетчер переконувала, що «розумний і стабільний порядок може будуватися лише на повазі до націй і національних держав». Це з одного боку. А з іншого вона виступала проти незалежності України. Як згадував Ігор Юхновський, відомий український політик, на прохання визнати Українську державу вона лише іронічно відповіла: «Ми з Каліфорнією дипломатичних стосунків не встановлюємо». Відзначимо при цьому, що одним з радників прем'єр-міністра Маргарет Тетчер був Стефан Терлецький, перший етнічний українець, який став членом британського парламенту, бізнесмен та меценат.

Таким колоритним і неординарним політиком увійшла в політичну історію баронеса Тетчер.

3. Рональд Рейган

Він був глибоко (Рональд Вілсон Рейган; 06.02.1911—05.06.2004 рр.) — американський кіноактор і радіоведучий, профспілковий і політичний діяч, президент гільдії кіноакторів США, 33-й губернатор штату Каліфорнія (1967 — 1975 рр.) і 40-й президент США (1981—1989 рр.).віруючою людиною, що передалося йому від матері і протестантської церкви. Перші політичні симпатії Рональда були на боці демократичної партії, він захоплювався особою Франкліна Рузвельта. Однак поступово, на початку 1950-х рр. політичний світогляд майбутнього губернатора та президента стає значно консервативнішим. У 1964 р. він веде агітаційну кампанію за кандидата в президенти від Республіканської партії, в ході якої проголошує свою відому промову «Час вибирати». Саме її прийнято вважати стартом політичної кар'єри Рейгана. У 1966 р. завдяки власній харизмі, вмінню себе «подати» виборцю та підтримці республіканців його двічі обирають губернатором Каліфорнії. У цей період політичні переконання майбутнього очільника США набули завершеного вигляду.

У 1976 р. амбіційний губернатор вперше спробував свої сили у президентській кампанії. Його публічні виступи акцентували

увагу на небезпеці ядерної війни і на загрози, якою є СРСР. Він заявляв, що комунізм — це ні економічна, ні політична система, це форма безумства, тимчасове відхилення, що незабаром зникне, питання лише в часі.

Друга, вже успішна, спроба досягти президентства мала місце у 1980 р. В період свого першого правління, що увійшло в політичну історію під назвою «революція Рейгана» 40-й президент США проводив політику, що відображала його власну віру в свободу особистості. Він реалізував великі зміни в економічній, внутрішній і зовнішній політиці США, підняв моральний дух американців, люди стали менше надіятися на уряд. Рейган вів щоденники, в яких коментував події і свої погляди на них. У 2007 р. вони були опубліковані в книзі «Щоденники Рейгана», яка стала бестселером.

Державна політика США за часів Рейгана набула жорсткого антикомуністичного характеру, що відповідало його світоглядній системі і політичним переконанням. Він не шкодував ресурсів на оборону. У 1987 р. бюджетні військові витрати США склали 282 млрд доларів (у бюджеті його попередника Дж. Картера ця сума складала 160 млрд доларів).

Рейган став найстаршим за віком президентом, що вперше зайняв цей пост (69 років). Його «рекорд» було подолано лише через 40 років Джо Байденом. За період свого першого терміну правління він приділив особливу увагу релігійним почуттям американців. 1983 р. був проголошений «Роком Біблії», а на початку 1984 р. з'явилося роз'яснення, що добровільна молитва не протирічить Конституції США.

30 березня 1981 р., всього через два місяці після набуття Рональдом Рейганом президентських повноважень, на нього було скоєно замах психічно хворим чоловіком. Можливо і цей інцидент посилив жорсткість Рейгана в управлінні державою. Так, коли у серпні 1981 р. профспілка диспетчерів оголосила страйк, чим порушила закон про заборону мітингів, президент, не піддавшись на вимоги страйкарів, звільнив 11 345 авіадиспетчерів, які проігнорували його наказ повернутися до роботи.

У своїй економічній політиці Рейган опирався на ідею «економіки пропозиції» і закликав до класичної ліберальної філософії. Деякі економісти, такі як нобелівські лауреати Мілтон Фрідман і Роберт Манделл, вважають, що його податкова система реанімувала американську економіку і спричинила економічний бум 1990-х рр.

Разом з цим 40-й президент США загострив «холодну війну» і прискорив відхід від політики розрядки, що почався після вве-

дення Радянським Союзом військ до Афганістану у 1979 р. 8 березня 1983 р. на одному з виступів Рейган назвав СРСР «імперією зла», а 23 березня проголосив Стратегічну оборонну ініціативу (військову програму, яку опоненти назвали «Зоряними війнами»), втягнувши тим самим Союз у нову гонку озброєнь, яку він ц решті-решт не зумів виграти. Також «доктрина Рейгана» передбачила відкрити і приховану допомогу антикомуністичним режимам спротиву, щоб перемогти уряди в Африці, Азії та Латинській Америці, котрі підтримував Радянський Союз.

До важливих прогресивних кроків президента слід віднести й оголошення 16 вересня 1983 р., що глобальна система позиціонування, відома сьогодні як GPS, буде доступна для цивільного користування, безкоштовною і сприятиме безпеці. Це сталося на фоні збиття військовою авіацією СРСР цивільного корейського авіалайнера 1 вересня 1983 р.

Така політика Рональда Рейгана знайшла підтримку серед американців і в 1985 р., коли його вдруге обрали президентом США. Наступні роки також засвідчили креативність управлінських методів очільника Білого дому. Він проголосив жорстку політику у війні з обігом наркотиків. Перша леді Ненсі Рейган зробила її пріоритетною у свій діяльності, ініціювавши агітаційну кампанію «Просто скажи «НІ».

Особистою метою президента стало бажання досягнути «світу, вільного від ядерної зброї». Рейган зумів знайти формат для переговорів з лідером СРСР М. Горбачовим про ядерне роззброєння. Закінчення «холодної війни» було проголошено 3 грудня 1989 р. на зустрічі вже наступника Рейгана Дж. Буша-старшого і Горбачова на Мальті, а юридично оформлено 21 листопада 1990 р. на саміті в Парижі, де була підписана Хартія для нової Європи. І у цьому результаті — припиненні конфронтації, велетенська заслуга особисто Рональда Рейгана.

За своє вміння знаходити спільну мову з американським народом його називали «Великим комунікатором». Він це, безумовно, знав і так коментував: «Я ніколи не думав, що справа в моєму стилі — справа в змісті. Я не був великим комунікатором, але я звертав увагу на великі речі». Його також називали і «тефлоновим президентом», оскільки не дивлячись на скандали, що виникали навколо його адміністрації, його особистий вигляд у сприйнятті громадянами не тьмянів. Це висока оцінка політичного таланту.

Рональд Рейган став одним з найтитулованіших американських президентів. Серед іншого він отримав пожиттєве «золо-

те» членство в гільдії кіноакторів, у 1989 р. був нагороджений титулом рицаря великого хреста ордену Бані — одного з найпрестижніших британських орденів, 18 січня 1993 р. Дж. Буш-старший вручив йому президентську медаль «Свободи», найвищу нагороду США, у 1998 р. у день його народження президент-демократ Білл Клінтон своїм указом перейменував національний аеропорт у Вашингтоні в аеропорт імені Рональда Рейгана. У 2007 р. президент Польщі Лех Качинський посмертно нагородив 40 президента США найвищою польською відзнакою — орденом Білого орла. У 2005 р. йому було відкрито пам'ятник у Будапешті, в листопаді 2011 р. у Тбілісі й у Варшаві, у 2012 р. — в Гданську.

В Україні в Криму в селі Ана Юрт є вулиця, що названа на честь великого президента США Рональда Рейгана.

4. Франсуа Міттеран

Франсуа Моріс Адрієн Марі Міттеран; 26.10.1916—08.01.1996 рр. — французький політичний діяч, один з лідерів соціалістичного руху, президент Франції з 1981 по 1995 рр. Його чотирнадцятирічне президентство (2 терміни по 7 років) — найтриваліше в історії Франції. Він був найстаршим президентом Франції у ХХ столітті і прожив найменше з усіх французьких президентів після відходу з посади. Але і його дорога до президентства була досить довга і терниста.

Під час Другої світової війни він брав участь в антифашистському французькому Русі Опору й одночасно входив до адміністрації режиму Віші (колабораціоністський уряд Франції, сформований у 1940 р. після поразки у війні з нацистською Німеччиною), за що часто був критикований опонентами.

У 1965 р. під час президентських виборів став серйозним опонентом героя Франції генерала де Голля, набравши 44,8 % голосів, яких все ж не вистачило для перемоги.

Після входження Соціалістичної партії Франції, яку він очолював в якості першого секретаря в 1972 р., до Соціалістичного Інтернаціоналу, був обраний одним з п'яти віце-президентів цієї авторитетної і впливової міжнародної організації. Саме в цей період демократичний соціалізм перехопив ініціативу в лівому русі у комуністів, відтіснивши їх на другорядні позиції в країнах Заходу.

На парламентських виборах 1986 р. перемогу здобула права опозиція. Міттеран знайшов у собі мужність призначити її лідера

Жака Ширака (в майбутньому президента Франції) прем'єр-міністром, що започаткувало політичний прецедент, котрий увійшов у політичну історію під назвою перше «співіснування». «Лівий» президент працював з «правим» прем'єр-міністром.

У 1991 р. Міттеран вперше в історії свої країни призначив на посаду очільника уряду жінку — Едіт Крессон, що викликало як шквал критики, так і бурхливу хвилю підтримки. Це вкотре засвідчило нестандартність його підходів в управлінні державою. Можливо, на цей крок його спонукала успішна діяльність Маргарет Тетчер у Великій Британії.

За результатами парламентських виборів 1993 р., коли більшість місць у Національних зборах здобули правоцентристи, розпочалось друге «співіснування» «лівого» Міттерана з неоголлїстським прем'єр-міністром Едуардом Балладюром. Президентом вкотре було продемонстровано справжній державницький підхід в управлінні великою країною, готовність шукати і знаходити компроміс в ім'я стабільності і процвітання.

Франсуа Міттерана повноправно можна вважати одним з батьків Європейського Союзу. Він був щирим прибічником європейської інтеграції, активно підтримував валютно-економічний і політичний союз країн європейської співдружності, зближення Франції з ФРН і США. Він також виступав за конструктивний діалог з СРСР і при цьому доклав великих зусиль для падіння комуністичної імперії.

Загалом, до здобутків його президентства французи відносять скасування смертної кари, зниження пенсійного віку з 65 років до 60-ти, введення вільних радіохвиль.

Президента Міттерана є всі підстави вважати відвертим політиком по відношенню до нашої держави. Так, президент України Леонід Кучма неодноразово згадував про «душевну розмову» з Франсуа Міттераном, у якій той попереджав, що підписанти Будапештського меморандуму 1994 р. не будуть його виконувати. За словами українського президента «минуло 20 років — і нас обдурили, по повній».

Резюме за змістом теми

Аналізуючи діяльність цих політичних і державних діячів вкотре переконаємося в безальтернативності саме демократичного розвитку суспільств і держав. При цьому очевидним є те, що сама демократія дає можливість прогресувати і спонукає до всебічного збагачення усіх сфер людського буття — як духовної, так

і матеріальної. Позитивний і креативний приклад визначних особистостей, лідерів багатьох націй і різних країн має лише вчити і надихати.

Терміни і поняття до теми

Політика розрядки, тетчеризм, рейганізм, політика «співіснування», «зоряні війни», «імперія зла», «холодна війна» Соціалістичний Інтернаціонал.

Запитання. Завдання

1. У чому проявився особистісний фактор канцлера ФРН Віллі Брандта в реалізації політики розрядки в 1970-х рр.?
2. Визначте роль Маргарет Тетчер у закінченні «холодної війни».
3. Доведіть значення діяльності Рональда Рейгана у перемозі США в протистоянні з СРСР.
4. Поміркуйте, які цілі переслідував Франсуа Міттеран у політиці «співіснування».
5. Порівняйте діяльність канцлера ФРН Віллі Брандта і президента Франції Франсуа Міттерана, як лідерів Соціалістичного Інтернаціоналу.
6. Проаналізуйте, в якій мірі поставлені цілі керівників західних держав (про яких йдеться у розділі) відповідали їхнім світоглядним принципам? У чому полягає знаходження компромісу між їхніми бажаннями і можливостями.

Теми рефератів

1. Політика розрядки і її значення в період «холодної війни».
2. Віллі Брандт в світовій політиці. Уроки і висновки.
3. Особливості «тетчеризму» в управлінні колишньою колоніальною державою.
4. Маргарет Тетчер. Безкомпромісна міжнародна політика «залізної леді».
5. «Рейганізм», як засіб боротьби з авторитарними режимами.
6. Рональд Рейган — великий президент і його харизма.
7. Франсуа Міттеран і політика «співіснування»: результати і досвід.
8. Креативна політика і нестандартність управління, як методи досягнення політичних цілей (на прикладі діяльності керівників провідних західних держав).
9. Політичні лідери західного демократичного світу та Україна. Аналіз підходів і результати діяльності.

Література

1. Американський президенціалізм: інститут глави держави в США у персоналіях від зародження до сьогодні: біографічна енциклопедія / за наук. ред. д. пол. н. Хоми Н. М. — Л.: «Новий світ-2000», 2018. — 369 с.
2. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності: історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. — 2-ге вид. — К: Києво-Могилянська академія, 2011. — 395 с.
3. Віллі Брандт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%96%D0%BB%D0%BB%D1%96_%D0%91%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%82
4. Головченко В. Рейган Рональд Вілсон // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т./Редкол.: Л. В. Губерський(голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. — Т.2 — 812с.
5. Головченко В. Тетчер Маргарет Гільда // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін.— К.: Парламентське видавництво, 2011.— С. 709.
6. Грубінко А. В. Велика Британія в системі європейської зовнішньої і безпекової політики (1990 — 2016). — Тернопіль: Вектор, 2017. — 640 с.
7. Каменецький М.С. Міттеран Франсуа // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. — Т.2 — 812 с.
8. Кривонос Р.А. Брандт Віллі // Політична енциклопедія. Редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К. : Парламентське видавництво, 2011. — С. 73.
9. Кривонос Р. Міттеран Франсуа Моріс Адрієн Марі // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2011. — с.456.
10. Кривонос Р. Тетчер Маргарет Гільда // Українська дипломатична енциклопедія: у 2т./ ред. кол.:Л. В. Губерський (голова) та ін. — К.:Знання України, 2004. — Т.2: М — Я. — 812с.
11. Кучма згадав попередження Міттерана щодо підписантів Будапештського меморандуму: Молодий чоловіче, вони вас обдурять [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://gordonua.com/ukr/publications/-kuchmazgadav-poperedzhennja-mitterana-z-privodu-pidpisantiv-budapeshtskogo-memorandumu-molodij-cholovik-voni-vas-obdurjat-207526.html>
12. Лидеры современной социал-демократии / Под общей ред. В. С. Рыкина. — М.: Междунар. отношения, 1991. — 400 с.
13. Маргарет Тетчер [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B5%D1%82_%D0%A2%D0%B5%D1%82%D1%87%D0%B5%D1%80
14. Рижков М. Рейган Рональд Вілсон // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2011. — с. 630.

15. Рональд Рейган [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%B4_%D0%A0%D0%B5%D0%B9%D0%B3%D0%B0%D0%BD

16. Субботіна А. «Нова східна політика» ФРН // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. — Т.2. — 812 с.

17. Тетчер Маргарет // Юридична енциклопедія: [у 6 т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. — К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. — Т. 6: Т — Я.— 768 с.

18. Франсуа Міттеран [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%83%D0%B0_%D0%9C%D1%96%D1%82%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BD

19. Шаров І. Характери Нового світу. — К.: Арт Економі, 2018. — С. 380—397.

Навчальне видання

**ГАПОНЕНКО Віра Анатоліївна,
БУЛЬБЕНЮК Світлана Степанівна,
ДОВГАНИК Надія Михайлівна та ін.**

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

Навчальний посібник

Редактор *І. Савлук*
Коректор *Н. Підлужна*
Верстка *О. Федосенко*

Підписано до друку 09.06.21. Формат 60×84/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 18,83.
Обл.-вид. арк. 21,43. Зам. № 21-5671

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

E-mail: litera_kneu@ukr.net

Для нотаток

Для нотаток